

Les malheureux Juifs! Aandacht voor de Jodenvervolging in de Belgische verzetpers (1940-1944)

Manon Mortier

Studentennummer: 01705914

Promotor: prof. dr. Koen Aerts

Leescommissarissen: drs. Maité Van Vyve en drs. Babette Weyns

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van Master in de geschiedenis
Academiejaar 2020-2021

Aantal woorden: ca. 46.300

Woord vooraf

Een masterscriptie schrijf je niet alleen, zo veel is duidelijk. Het afgelopen jaar mocht ik rekenen op talloze mensen voor ondersteuning, begeleiding, advies of een luisterend oor. In het bijzonder dank ik mijn promotor prof. dr. Koen Aerts om mijn vragen met plezier te beantwoorden, me van feedback te voorzien en me telkens in de goede richting te duwen. Daarnaast wil ik Babette Weyns en Michèle Corthals bedanken om mij weg te wijzen in de wondere wereld van de verzetspers, en Fien Danniau om mijn vragen rond discoursanalyse uitvoerig te beantwoorden. Mijn oprechte dank aan Koen Denolf voor zijn opmerkingen en het nauwkeurig nalezen van de tekst.

Ik heb me de afgelopen vier jaar vaak gelukkig geprezen. Niet alleen omdat ik mocht studeren wat ik het liefste doe, maar ook omdat ik daarbij omringd werd door de liefste vrienden en familie. Astrid, Elise, Helena, Lauren en Signe: dankjewel om me altijd te doen lachen, te luisteren, me te begrijpen, nooit te oordelen. Bedankt voor jullie warme vriendschap. Ik had met niemand liever die talloze uren in de bib en Blandijn gepend.

Orry, bedankt om er telkens te zijn als ik je nodig heb, Benoît, om me aan te moedigen en naar mijn eindeloos gezeur te luisteren. En ten slotte, aan mijn ouders, bedankt om steeds opnieuw in mij te geloven, mij de weg te wijzen als ik die weer even kwijt ben, mij zo graag te zien, altijd. Zonder jullie is er geen beginnen aan.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	I
Gebruikte afkortingen	V
Illustraties	VI
Inleiding	1
Status quaestionis	5
<i>De verzetspers als bron voor historisch onderzoek</i>	5
<i>Jodenvervolging in de verzetspers</i>	6
De Belgische verzetspers	6
De Franse, Poolse en Nederlandse verzetspers	9
<i>De verzetspers als omstander</i>	10
Methodologie	12
<i>Discoursanalyse</i>	12
Wat is discours?	12
Wat is kritische discoursanalyse?	13
Waarom is KDA interessant voor dit onderzoek?	13
<i>De kunst van interpreteren</i>	16
<i>Mogelijkheden en beperkingen van de clandestiene pers</i>	17
De clandestiene pers: een unieke bron.....	17
<i>Soyez prudents!</i> De risico's van de verzetspers	19
<i>Geselecteerde sluikbladen</i>	21
België tijdens de Tweede Wereldoorlog	23
<i>Conditie van het verzet</i>	23
Profiel en motivatie.....	23
Groei en locatie van het verzet.....	24
De oorlogscontext: een broeihaard van frustraties	25
<i>De Jodenvervolging in België</i>	27
Daders	27
Antisemitisme in de Duitse en Belgische samenleving.....	27
De anti-Joodse maatregelen.....	28
De deportaties en razzia's	31
Slachtoffers	34
De Joodse gemeenschap	34
De Vereniging der Joden in België	34
Omstanders.....	36
De Belgische administratie	36
De Belgische regering in Londen.....	37
Hulp aan Joden	37
<i>De oorlogsherinnering in België</i>	39
Een herinneringsstrijd?	39
Welke plaats voor het verzet?	40
Welke plaats voor de Jodenvervolging?	42
De jaren van stilzwijgen	42
De reversal of memory	43

Verzetspers en de Jodenvervolging: een complexe verhouding?	44
<i>De sluikbladen: context en overzicht.....</i>	<i>44</i>
Le Drapeau Rouge.....	44
Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance	46
La Voix des Femmes.....	48
La Libre Belgique	49
La Voix des Belges.....	52
Steeds Vereenigd – Unis Toujours	54
Le Coq Victorieux	56
De Vrijsschutter	59
<i>Welke opties hebben de sluikbladen?.....</i>	<i>61</i>
Inhoud.....	61
Regelmaat en vorm.....	61
Selecteren van nieuws	61
Discours en nieuwswaarde.....	62
<i>Welke keuzes hebben de kranten gemaakt?</i>	<i>63</i>
Dreiging	63
La chasse à l'homme	63
La chasse au juif.....	64
De Dossinkazerne in Le Coq Victorieux.....	65
Repressie en plundering	66
Religieuze vervolging	68
Internationale ontwikkelingen.....	69
Conclusie.....	71
Identiteit	72
Wij, non-juifs, tegenover zij, juifs	72
Religie en cultuur	75
Antisemitisme.....	76
Conclusie.....	76
Ethos.....	77
Meedogenloosheid.....	77
Morele evaluatie	82
Mensenrechten en verzetsprestaties.....	84
Boontje komt om zijn loontje, en ze krijgen het gepeperd!	85
Conclusie.....	85
Performativiteit	86
Oproepen tot verzet en solidariteit.....	86
Pleidooi voor een gewenste attitude	88
Et vous, camerades juifs	88
Conclusie.....	89
De berichtgeving: een kwalitatief en kwantitatief overzicht	90
Keuzes per krant.....	90
De regelmaat van de berichtgeving.....	91
<i>De keuzes verklaard?.....</i>	<i>93</i>
Taal als wapen.....	93
De nieuwswaarde van de Jodenvervolging.....	95
De verklaring compleet? Een terugkoppeling naar de literatuur	96

Conclusie	97
<i>Suggesties voor verder onderzoek.....</i>	<i>100</i>
Bijlagen	101
<i>Bijlage 1. Overzicht van artikels per krant.....</i>	<i>101</i>
<i>Bijlage 2. Aantal berichten per cluster en topos.....</i>	<i>105</i>
<i>Bijlage 3. Tijdslijn.....</i>	<i>106</i>
Bibliografie	109
<i>Onuitgegeven bronnen.....</i>	<i>109</i>
<i>Gedrukte en online bronnen</i>	<i>112</i>
<i>Literatuur</i>	<i>113</i>

Gebruikte afkortingen

BNB	Belgische Nationale Beweging
JVC	Joods Verdedigingscomité
KDA	Kritische Discoursanalyse
KPB	Kommunistische Partij België
OF	Onafhankelijkheidsfront
VJB	Vereniging der Joden in België

Overzicht van illustraties

Figuur 3. Waarschuwing aan de lezers in *Le Coq Victorieux*. The Belgian War Press: *Le Coq Victorieux*, nr 49, 1942.

Figuur 5. De verordeningen van oktober 1941 en mei 1942 verplichten de Joodse ondernemingen hun Joods karakter duidelijk te etaleren. Kazerne Dossin, auteursrecht: J. Bourgeois.

Figuur 6. De aankomst van opgeroepen Joden op de binnenplaats van Kazerne Dossin, Mechelen, circa 27 juli 1942. Kazerne Dossin, Fonds Kummer.

Figuur 7. Voorpagina van *Le Drapeau Rouge*, maart 1942. Collectie Stad Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

Figuur 8. Een drukkerij van *La Libre Belgique* in de Rue Saint-Gilles in Luik, 1944. De afbeelding werd pas na de bevrijding ontwikkeld. CegeSoma.

Figuur 10. Maandelijks aantal uitgaven van *Steeds Vereenigd*, berekend volgens Gert De Prins. Gert De Prins, "Sluikpers Antwerpen, 1940-1944" (masterproef, Universiteit Gent, 2004), 79.

Figuur 11. Koning Albert I prijkt op de voorkant van het 43ste nummer van *Le Coq Victorieux*. The Belgian War Press.

Figuur 12. *De Vrijshutter*. Collectie Stad Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

Figuur 13. Antwerpen, 14 april 1941. Autodafé van objecten en boeken van aanbidding. Joods Museum van België.

Figuur 14. Beeld van de razzia op het Jonas Daniël Meijerplein, Amsterdam op 22 of 23 februari 1941. NIOD Amsterdam, Beeldbank WO2.

Figuur 15. In *La Voix des Belges* verschijnt maar één artikel die volledig gewijd is aan de Jodenvervolging. The Belgian War Press, *La Voix des Belges*, 15 augustus 1942, nr 16.

Inleiding

“Et ainsi, des milliers et des milliers de familles juives ont déjà été dispersées, mari, femme, enfants, tous isolés les uns des autres, ignorant ce que deviennent les leurs. Les mères ont vu partir les hommes, sans savoir où ils iraient; puis elles-mêmes ont été embarquées, sachant seulement qu'on leur prenait également leurs fils et leurs filles. [...] Que vont devenir tous ces êtres? Les familles se retrouveront-elles un jour, du moins les vivants? Les bébés abandonnés ici reverront-ils leur maman?”¹

In het communistisch sluitblad *La Voix des Femmes* verschijnt in 1942 een artikel dat de wanhoop van Joodse moeders beschrijft. De Duitse bezetter scheurt de Joodse families uiteen en stuurt hen naar een onbekende bestemming. De meedogenloosheid van de nazi-Duitsers schokt de auteur. Ze maakt zich zorgen. Zullen de families elkaar ooit terugvinden? Zullen de ondergedoken kinderen ooit hun moeder terugzien? Vanuit de Dossinkazerne in Mechelen vertrekken vanaf 4 augustus 1942 duizenden Joden naar het ‘Oosten’. Daar zullen ze ‘tewerkgesteld’ worden – althans, dat denken de Joodse opgeroepen en verzetskranten op dat moment. De transporten voeren hen naar het uitroeiingskamp Auschwitz-Birkenau. Van de bijna 25.000 Joden die gedeporteerd worden, zullen slechts 1.195 personen de oorlog overleven. De maanden daarvoor zijn ze het doelwit van talloze anti-Joodse verordeningen. De Duitse bezetter identificeert, isoleert en berooft de Joodse bevolking. Na de start van de deportaties en een aantal grote razzia’s in Brussel en Antwerpen, beginnen de Joodse inwoners massaal onder te duiken. De ‘jacht’ op de Joden gaat nog door tot eind juli 1944, wanneer het laatste transport de Dossinkazerne verlaat.²

De Jodenvervolging slaat op het geheel van deportaties en anti-Joodse maatregelen die deel vormen van een bewuste politiek om de Joodse inwoners te isoleren en vanaf de zomer van 1942, ook uit te roeien. De Jodenvervolging in België is uiteraard geen alleenstaande casus, maar maakt deel uit van wat later als de Holocaust of Shoah werd benoemd, ofwel de vervolging van alle Europese Joden. In het domein van de zogenaamde *Holocaust studies* werd afgelopen decennia veel wetenschappelijk onderzoek verricht. Wanneer daarbij over het verzet gesproken wordt, is dat in kader van hulp aan ondergedoken Joden. De studie naar de redding van Joden vond dus plaats binnen de tak van de *Holocaust studies*, en verliep eerder gescheiden van onderzoek naar verzet tegen de Duitse bezetting.³

Deze scriptie onderzoekt op welke manier de Belgische clandestiene pers bericht over de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het onderzoek combineert zo beide onderzoeksdomeinen, maar wisselt van perspectief door de Jodenvervolging te benaderen vanuit een studie naar het verzet. Geïnspireerd op historicus Raul Hilbergs classificatie van de actoren in daders, slachtoffers en omstanders, benadert deze scriptie de verzetspers als een omstanders in het conflict.⁴ De verzetspers bewijst dat individuen, ook onder bezetting, over agency beschikken.

¹ “La détresse des mamans juives,” *La Voix des Femmes*, 1942, nr 7, p. 2.

² Nico Wouters, “De jacht op de joden, 1942-1944,” in *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, ed. Rudi Van Doorslaer (Antwerpen: Meulenhoff/Manteau en SOMA, 2007), 563-8.

³ Bob Moore, “Comparing resistance and resistance movements,” in *Resistance in Western Europe*, ed. Bob Moore (Oxford: Berg, 2000), 256.

⁴ In 1992 introduceerde Raul Hilberg voor het eerst de term “bystander” in zijn boek *Perpetrators, victims, bystanders: Jewish Catastrophe 1933-1945* (New York: HarperPerennial, 1993). Het concept “omstanders” is sindsdien vaak gehanteerd, zowel in onderzoek naar de Holocaust als in andere studiedomeinen.

Ze kiezen ervoor hun stem te laten horen en maken duidelijk dat ze niet akkoord gaan met het optreden van de Duitsers en collaborateurs. De ongecensureerde verzetspers biedt een interessante casus, omdat zij hét medium bij uitstek vormen om de lezers te wijzen op de anti-Joodse verordeningen en de massale deportaties. Toch blijkt uit eerder onderzoek dat de sluikbladen weinig aandacht schenken aan de vervolging van de Joden. Volgens het onderzoek van Arlette Cige uit 1973 verschijnt in slechts 15% van de clandestiene kranten een bericht over het lot van de Joodse gemeenschap.⁵ Dat is geen volslagen verrassing, gezien de Jodenvervolging ook in de directe naoorlogse periode geen bekommernis vormt voor de Belgische samenleving. Vandaag stuurt de Shoah of Holocaust in sterke mate de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Daarvan getuigt de alomtegenwoordigheid van de Holocaust in films, musea, herdenkingen en wetenschappelijk onderzoek. Maar de omvang van de Joodse tragedie kan noch tijdens de oorlog zelf, noch in de naoorlogse periode, echt doordringen tot de bevolking. De Joodse slachtoffers kunnen niet rekenen op een plek in het naoorlogse Belgische herinneringslandschap. De eerste twintig tot dertig jaar na de bevrijding is er in België, maar ook op internationaal vlak, weinig aandacht voor de genocide.

Via een kritische discoursanalyse van acht Belgische sluikbladen probeert deze scriptie een dieper inzicht te verkrijgen in de dynamieken achter de berichtgeving rond de Jodenvervolging. Specifiek betreft het de kranten *Le Drapeau Rouge*, *La Voix des Femmes*, *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, *La Libre Belgique*, *La Voix des Belges*, *Le Coq Victorieux*, *Steeds Vereenigd – Unis Toujours* en *De Vrijshutter*.⁶ De kranten worden gepubliceerd in Brussel, Antwerpen of Luik en dekken verschillende ideologische stromingen. Het onderzoek wil een overzicht krijgen over wanneer en op welke manier de kranten communiceren over de vervolging van Joden. Hoe verhouden ze zich tot de Joodse bevolking? Welke verbanden trekken ze? Hoe interpreteren en verklaren ze de gebeurtenissen? Door te analyseren in welke context de berichten verschijnen, probeert dit onderzoek de denkkaders van de verschillende sluikbladen bloot te leggen. Doorheen het onderzoek is er ruim aandacht voor de criteria en persoonlijke belangen die bepalen of en hoe de verzetskranten een bericht vormgeven. Wanneer krijgen de Joden een stem in de sluikbladen? En, even belangrijk, welke factoren zorgen ervoor dat ze géén stem krijgt?

Het onderzoek is opgebouwd rond drie vragen. Vooraleer de inhoud van de berichten te bespreken, peilt een eerste vraag naar de opties of keuzes die de verzetskranten hebben. Zowel wat de inhoud, de vorm en regelmaat van de berichtgeving betreft, moeten de redacties journalistieke keuzes maken. Welke keuzes zijn dat? Welke gelegenheden zijn er om de Jodenvervolging aan te kaarten, en op welke manier kunnen ze dat doen? Een tweede vraag kijkt naar de keuzes die de kranten uiteindelijk gemaakt hebben. Deze inhoudelijke bespreking gebeurt aan de hand van vier clusters: dreiging, identiteit, ethos en performativiteit. Zo verzamelt de cluster dreiging alle berichten die een gevoel van dreiging impliceren. Verschillende topoi, zoals de deportatie van Joden, religieuze vervolging of repressie en plundering, groeperen de berichten. In de cluster identiteit is er aandacht voor de manier waarop Joden in beeld gebracht worden, en het wij-zij onderscheid dat de verzetskranten daarbij maken. De cluster ethos verzamelt dan weer berichten waarin de auteurs een morele evaluatie maken van gebeurtenissen of gedrag. Berichten waarin de redactie de lezer tot actie aanmaant, behoren tot de cluster performativiteit.

⁵ Arlette Cige, "Le juif dans la presse clandestine Belge de 1940 à 1944" (licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1973), 40.

⁶ Een verantwoording van de selectie staat te lezen in het hoofdstuk rond methodologie.

De inhoudelijke analyse onderzoekt welke achterliggende intenties de artikels hebben en hoe de auteurs de gebeurtenissen interpreteren en verklaren aan hun lezerspubliek. Waarom zijn de berichten nieuwswaardig? Hoe passen de artikels binnen het bredere discours van de verzetskrant? Een derde vraag is hoe die journalistieke keuzes verklaard kunnen worden. Een eerste onderdeel grijpt terug naar de karakteristieken van de verzetskrant als historische bron. Hoe kunnen de doelstellingen van de sluikbladen de inhoud, vorm en regelmaat van de berichten verklaren? En welke factoren bepalen de nieuwswaarde van de gebeurtenissen in de Jodenvervolging? Hoe verklaarden eerdere historici de berichtgeving in de verzetskranten?

De opzet van deze masterscriptie is niet om een sluitende verklaring naar voor te schuiven voor de houding van de verzetspers, maar eerder om het bestaande onderzoek aan te vullen met een diepgaandere analyse van het discours van enkele verzetskranten. Het onderzoek moet een beter zicht bieden op de vraag waarom de verzetspers, een actieve omstander met toegang tot de nodige middelen, zo mild reageerde op wat vandaag gezien wordt als de ergste oorlogsmisdaad van nazi-Duitsland. Daarbij is het niet mijn ambitie om een belerende positie in te nemen en een morele evaluatie te maken van de houding van de kranten. Wel is het de bedoeling om, via een kritische discoursanalyse van de tekstfragmenten, meer inzicht te verkrijgen in het denkkader van de auteurs en de wijze waarop ze de Jodenvervolging benaderen binnen hun bredere discours. Zo hoopt deze scriptie een bijdrage te leveren aan het onderzoek naar de houding van omstanders in een conflict en de rol van media in het aankaarten van onderdrukking bij minderheden.

Deze scriptie bestaat uit vier hoofdstukken. Een eerste hoofdstuk beslaat de status quaestionis, ofwel de huidige stand van zaken in het wetenschappelijk onderzoek. Een eerste deel staat stil bij de verzetspers als een bron van historisch onderzoek, een tweede deel richt zich specifiek op onderzoek naar de aandacht voor Jodenvervolging in de verzetspers, zowel in België als daarbuiten. Hoewel er nog niet bijster veel studies over de relatie tussen beiden gevoerd werd, is het onderzoeksveld allerm minst een onbetreden terrein. In een tweede hoofdstuk komt de methodologie aan bod. Eerst is er aandacht voor kritische discoursanalyse (KDA) als methode voor historisch onderzoek. Na een bespreking van de term 'discours' en een toelichting bij KDA, bespreekt het onderdeel waarom KDA interessant is voor dit onderzoek. Een volgend stuk bespreekt de mogelijkheden en beperkingen van clandestiene pers als historische bron. Ten slotte volgt een verantwoording van de selectie verzetskranten.

Het derde hoofdstuk vormt een historisch kader dat nodig is om het onderzoek te contextualiseren. Een eerste deel bespreekt de condities van het verzet en de bredere context van de bezetting. Daarna is er aandacht voor de Jodenvervolging. Aan de hand van Raul Hilbergs opdeling in daders, slachtoffers en omstanders bespreekt dit stuk hoe de Jodenvervolging vorm nam in België. In welke mate was er antisemitisme aanwezig in de Belgische samenleving? Welke anti-Joodse verordeningen voert de bezetter door? Wanneer en hoe vinden de deportaties en razzia's plaats? En hoe reageren de slachtoffers, de Joodse bevolking? Eerst komt aan bod hoe de Joodse gemeenschap er in België precies uitziet, waarna de rol van de Vereniging der Joden in België (VJB) toegelicht wordt. Een derde stuk wijdt uit over de omstanders: de Belgische administratie, regering in Londen en hulp aan Joden. Ten slotte komt ook de naoorlogse oorlogsherinnering aan bod. Zowel de rol van het verzet in de 'herinneringsstrijd' als de zogenaamde *reversal of memory* rond de Jodenvervolging worden hier besproken.

Het vierde hoofdstuk bevat de bronnenanalyse, die opgedeeld is volgens de drie bovengenoemde vragen. Maar eerst volgt een gedetailleerde context per krant. Die achtergrondinformatie is nodig om de tekstfragmenten en het algemene discours van de desbetreffende kranten beter te begrijpen. Daarna volgt een onderdeel dat overloopt welke journalistieke keuzes de kranten kunnen maken. Per cluster verschijnt vervolgens een inhoudelijke analyse van de artikels, gevolgd door een kort kwalitatief en kwantitatief overzicht van de berichtgeving. Een vierde onderdeel verklaart de keuzes van de sluikbladen. De conclusie verzamelt de onderzoeksresultaten uit deze scriptie.

Status quaestionis

Zowel de Jodenvervolging als het verzet zijn uitgegroeid tot aparte onderzoeksterreinen in de historiografie. Deze masterscriptie bevindt zich op het snijpunt van deze kwesties. Hoewel de zogenaamde *Holocaust studies* zich de afgelopen decennia stevig verankerden – denk aan de oprichting van talloze Holocaustmusea, ook in België – blijkt onderzoek naar de aandacht voor de Jodenvervolging in de verzetspers eerder een uitzondering. Er bestaan in elk geval geen recente of levendige debatten rond, zowel op nationaal als internationaal vlak. Studies over Joodse verzetsstrijders, hulp aan ondergedoken Joden of Joodse kinderen, of de beruchte kaping van het XXste transport, zijn dan weer wel voorhanden.⁷ Ook in het recent verschenen *Was opa een held? Speuren naar mannen en vrouwen in het verzet tijdens WOII* van Fabrice Maerten is er nauwelijks aandacht voor de relatie tussen de verzetspers en de Jodenvervolging. Dat heeft ook te maken met de populariteit van de verzetspers als bron voor historisch onderzoek. Een eerste onderdeel in dit hoofdstuk heeft hier aandacht voor, daarna volgt een overzicht van voorgaand onderzoek naar Jodenvervolging in de verzetspers, zowel in België als daarbuiten. Een laatste onderdeel geeft toelichting bij de benadering van de sluikbladen als een omstander.

De verzetspers als bron voor historisch onderzoek

Slechts een handvol Belgische historici hebben zich de afgelopen decennia ontfermd over de verzetskranten. In 1991 brengt historicus José Gotovitch, verbonden aan het CegeSoma, de *Guide de la presse clandestine de Belgique* uit. Dat vormt nog steeds een essentiële handleiding voor onderzoek naar de verzetspers. Naast een ideologische en geografische opsomming van de verschenen sluikbladen, biedt de gids ook het aantal verschenen nummers en, waar mogelijk, meer achtergrondinformatie aan.⁸ Eerder schreef Gotovitch al een overzicht over de toestand van de verzetspers in het jaar 1940. In dat artikel maakt hij een uitgebreide vormelijke en inhoudelijke analyse van 170 sluikbladen.⁹ In samenwerking met het Amsab-ISG geeft het CegeSoma in 2004 het boek *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog* uit, waarin onder meer Fabrice Maerten, Rudi Van Doorslaer, Gert De Prins, Lieven Saerens en Bruno De Wever een bijdrage schrijven.¹⁰ De verschillende hoofdstukken gaan dieper in op de kenmerken van de verzetspers en de condities waarin de sluikbladen geproduceerd worden. Daarmee vormt het boek een tweede basiswerk in het onderzoek naar de verzetspers. Daarnaast wijden ook enkele studenten een masterscriptie aan de kranten. Zo deed Gert De Prins onderzoek naar de Antwerpse verzetspers en schreef Lisa Dejonghe haar scriptie rond de Belgische nationale identiteit in de clandestiene pers, waarin ze zelf even ingaat op de aandacht voor de Jodenvervolging in de kranten.¹¹ Ten slotte schrijft historica Michèle Corthals naar aanleiding van haar masterscriptie

⁷ Zie bijvoorbeeld Hanne Hellemans, *Schimmen met een ster: het bewogen verhaal van joodse ondergedoken kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in België* (Antwerpen: Manteau, 2007), Marc Michiels en Mark Van den Wijngaert, *Het XXste transport naar Auschwitz* (Antwerpen: Manteau, 2012) of Suzanne Vromen, *Hidden children of the Holocaust: Belgian nuns and their daring rescue of young Jews from the Nazis* (Oxford: Oxford University Press, 2008).

⁸ José Gotovitch, ed. *Guide de la presse clandestine de Belgique* (Brussel: Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, 1991).

⁹ José Gotovitch, "Beeld van de clandestiene pers in 1940," in *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* 2 (1972): 223-267.

¹⁰ Bert Boeckx et al., *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Amsab-ISG en CegeSoma, 2004).

¹¹ Gert De Prins, "Sluikpers: Antwerpen, 1940-1944" (licenciaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2004); Lisa Dejonghe, "Belge, Réveille-toi! Belgische nationale identiteiten in de clandestiene pers tijdens de Tweede Wereldoorlog" (masterproef, Universiteit Gent, 2010).

in 2018 het artikel *Welke toekomst voor een bevrijd België? Hoe de Vlaamse verzetspers zich voorbereidde op het einde van de Tweede Wereldoorlog* over de naoorlogse plannen van de sluikbladen.¹² Hoewel de Tweede Wereldoorlog een populaire en uitvoerig onderzochte historische gebeurtenis vormt, bestaan er dus geen omvangrijke studies over de Belgische verzetspers. Historici als José Gotovitch en Fabrice Maerten schrijven enkele belangrijke pionierswerken, maar een bijgewerkte, geïntegreerde studie is (nog) niet beschikbaar.

Jodenvervolging in de verzetspers

De Belgische verzetspers

Weinig onderzoek impliceert niet dat het een onbetreden terrein is. Historici als Lieven Saerens, Maxime Steinberg en José Gotovitch onderzochten of besproken reeds de relatie tussen de verzetspers en de Jodenvervolging in België.¹³ Bijna dertig jaar na de bevrijding, in 1973, doet Arlette Cige dat voor het eerst in kader van haar licentiaatsverhandeling *Le Juif dans la presse clandestine belge de 1940-44*. Als studente journalistiek bekijkt ze hoe en hoe vaak 600 clandestiene kranten berichten over de Joden in de Belgische samenleving.¹⁴ Dat blijkt behoorlijk weinig. Slechts 86 onderzochte kranten publiceren een of meer artikels aangaande de Joden. Een op vijf daarvan zijn negatief getinte berichtgevingen. Ciges onderzoek getuigt van de toenemende academische aandacht voor het lot van de Joden vanaf de jaren 1970 en 1980. Ook haar attitude is enigszins kenmerkend voor de jaren 1970. Zo beklemtoont ze meermaals dat veel Belgen onderdak boden aan vluchtende Joden: “Rendons hommage au peuple belge qui sauva maintes existences juives.” Ze weerlegt dus het idee dat de clandestiene pers, en bij uitbreiding de Belgische bevolking, onverschillig tegenover de Jodenvervolging staat: “Une preuve tangible de la prise de conscience de la tragédie juive, est, répétons-le, le sauvetage de près de 50% du judaïsme de Belgique.” Toch moet Cige erkennen dat die grote reddingsoperatie niet strookt met de magere aandacht voor de Jodenvervolging in de verzetspers. Daarom verdedigt ze de verzetskranten door te wijzen op een gebrek aan informatie over de omvang van de Jodenvervolging: “Il ne faut pas porter de jugements négatifs à l’encontre de la presse clandestine. Si elle porta, dans l’ensemble, peu d’intérêt aux Juifs, c’est parce que la conscience du drame lui échappa.” Als verklaring voor de cijfers wijst Cige dus richting het tekort aan informatie rond de omvang van de Jodenvervolging. Daarmee schrijft ze zeker geen onwaarheden – uit de onderzochte krantartikels blijkt duidelijk dat de omvang van de Jodenvervolging niet doordringt tot de redacties van de verzetskranten. Hoewel dat een plausibele verklaring lijkt voor het geringe aantal berichten, strookt dat niet met hoe de Jodenvervolging in de directe naoorlogse periode herinnerd wordt, wanneer de omvang van de Jodenvervolging formeel gekend is. In de naoorlogse periode is er op het nationale en internationale toneel maar weinig aandacht voor de Joodse slachtoffers. Ook de Joodse gemeenschap zelf focust op het heropbouwen van hun leven, eerder dan op het herdenken van de genocide. Het duurt tot de jaren 1970 en 1980 vooraleer er internationale aandacht groeit voor het ondergane leed, en de Holocaust een plaats krijgt in het collectieve geheugen. Ook in België

¹² Michèle Corthals, “Welke toekomst voor een bevrijd België? Hoe de Vlaamse verzetspers zich voorbereidde op het einde van de Tweede Wereldoorlog,” *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLVIII, nr. 3 (2018): 37-8.

¹³ Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn Joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt: Lannoo, 2000), Maxime Steinberg, *La question juive 1940-1942* (Brussel: Vie ouvrière, 1983) en José Gotovitch, “Resistance movements and the “Jewish question”,” in *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans*, ed. Dan Michman (Jeruzalem: Yad Vashem, 1998), 273-285.

¹⁴ Cige, “Le juif dans la presse clandestine belge.”

duurt het tot het eind van de jaren '70 voor er een 'omslag' gebeurt in de houding tegenover dat oorlogsverleden. Dat is duidelijk door het toenemend aantal Joden die getuigen en het groeiend historisch onderzoek.¹⁵

Maxime Steinberg (1936 - 2010), zelf Joods, kan als pionier beschouwd worden in het academisch onderzoek naar de Jodenvervolging in België. In 1983, tien jaar na Ciges licenciatuursverhandeling, publiceert hij het boek *L'Etoile et le fusil. La question juive*, dat deel uitmaakt van zijn baanbrekende, driedelige reeks over de Jodenvervolging in België.¹⁶ *La question juive* is opgedeeld in acht hoofdstukken. Vooral het laatste hoofdstuk *L'opinion publique: le choc de l'étoile* is interessant voor deze scriptie. Daarin bespreekt hij hoe de clandestiene pers reageert op de Antwerpse pogrom uit april 1941. Hij bespreekt ook het bredere antisemitisme in de Belgische opinie en de reactie van de verzetspers op de invoering van de Davidster in mei 1942. Hij overloopt telkens enkele citaten uit clandestiene bladen die reageerden op de kwesties. Het hoofdstuk is eerder beschrijvend van aard. Steinberg biedt geen verklaring voor de houding van de verzetspers. Historicus José Gotovitch doet dat in 1998 wel. In de verzamelbundel *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans* van Dan Michman, bespreekt Gotovitch de attitude van katholieke, socialistische en liberale kringen tegenover de anti-Joodse maatregelen en gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog. Gotovitch wijst erop dat het onderzoek van Arlette Cige overeenkomt met het collectieve geheugen, en vooral medelijden een overkoepelend thema vormde in de clandestiene berichten rond Joden. In zijn analyse wijst hij op vier aandachtspunten: zijn er Joden aanwezig in de onderzochte kringen? Welke houding nemen ze aan tegenover het antisemitisme? Identificeert de kring zich als antifascistisch? Welk belang hecht de kring aan zaken als solidariteit en liefdadigheid? Hieruit volgt dat katholieken vooral op liefdadigheid en medelijden steunen. In katholieke middens zijn natuurlijk geen Joden aanwezig, en blijven stereotypen circuleren. De socialisten zijn volgens Gotovitch vooral bezorgd om hun imago en de naoorlogse periode. Over de liberalen schrijft hij dat ze vooral op individuele basis handelen, en geen verzetsstructuren hebben uitgebouwd.¹⁷

Gotovitch beschouwt 'tijd' als de belangrijkste factor bij het analyseren van de bezettingsperiode. In de eerste maanden, waarin de bevolking zich leerde aanpassen aan de nieuwe situatie, staat overleven centraal. De eerste anti-Joodse maatregelen worden volgens Gotovitch enkel als een vernedering opgevat, wat de kleine mate van tegenstand kan verklaren. Pas wanneer de Duitse bezetter de Joden verplicht een Davidster te dragen, wordt de bevolking opmerkzaam en gealarmeerd door de aparte behandeling die Joden krijgen. In zijn artikel concludeert hij dat verzetsbewegingen niet doeltreffend optreden tegen de anti-Joodse maatregelen. Er is sprake van een bezorgdheid, maar die is vooral omkaderd door vooroordelen over Joden, aldus Gotovitch. Daarnaast benadrukt hij dat sommige verzetskranten het laten voortbestaan of 'overleven' van hun blad als enige of voornaamste doel hebben. Wat de grotere verzetsbewegingen betreft, komt er vaak geen reactie op de Joodse gebeurtenissen, omdat dat volgens Gotovitch volledig buiten hun interesseveld ligt.¹⁸

De bijdrage van José Gotovitch is vooral interessant omdat hij, naast het overlopen van citaten uit sluitbladen, ook de houding van de sociaalpolitieke groepen analyseert. Hij heeft oog voor de

¹⁵ De naoorlogse herinnering komt uitgebreid aan bod in hoofdstuk drie "België tijdens de Tweede Wereldoorlog".

¹⁶ Steinberg, *La question juive*.

¹⁷ Gotovitch, "Resistance movements," 273-285.

¹⁸ Gotovitch, "Resistance movements," 279.

specificiteit van de verzetskranten en het doel dat zij voor ogen hebben: het doen overleven van hun sluikblad. Ook zijn analysetools zijn interessant, alleen wijdt hij er niet verder over uit. Toch is zijn analyse niet compleet. Zo gaat hij niet in op het vraagstuk over in welke mate het verzet al dan niet op de hoogte was over de uitroeiingskampen, hoewel dat nochtans een belangrijk gegeven vormt. Daarnaast is het niet duidelijk of hij bemerkings heeft bij Ciges onderzoek en hypothesen. Het is duidelijk dat het niet zijn opzet is om een debat op gang te trekken. Toch blijven enkele belangrijke vragen onbeantwoord. Welke verzetsgroepen waren niet geïnteresseerd? En waarom? Als ze wel op de kwestie ingaan, waarom doen ze dat dan? Welke achterliggende belangen kunnen gepaard gaan met berichtgeving over de Jodenvervolging? Daarnaast heeft Gotovitch door zijn focus op de 'pilaren van de maatschappij' geen oog voor communistische verzetskranten, waarvan nochtans blijkt uit het onderzoek van Cige dat ze een aanzienlijk aandeel innemen van het aantal kranten dat wel over de Jodenvervolging had gepubliceerd. Gotovitch heeft eerder een analyse achteraf gemaakt, en verklaart de keuzes vanuit de sociaalpolitieke positie van de 'pilaren'. Daarmee reikt hij interessante inzichten, maar heeft hij geen oog voor de verschillende opties die de redacties hadden.

Met deze masterscriptie wil ik graag de relatie tussen de verzetspers en de Jodenvervolging diepgaander analyseren en een discussie openen over de achterliggende factoren die het discours van de sluikbladen kunnen verklaren. De genoemde auteurs houden het namelijk vaak bij een verwijzing naar de onderzoekscijfers van Cige. Er is geen onderlinge interactie met of kritiek op de interpretatie van de cijfers. Behalve in het artikel van Gotovitch, waar hij ingaat op de attitude van het liberale, socialistische en katholieke verzet, is er onvoldoende aandacht voor factoren die de houding van de verzetspers kunnen verklaren. Ook is het meestal niet duidelijk in welke mate origineel onderzoek wordt gevoerd en is er weinig informatie terug te vinden over de geraadpleegde kranten.

Enkel Lieven Saerens, die specifiek de Antwerpse verzetspers onderzocht, besteedt hier aandacht aan. Zijn onderzoek uit 2000 maakt deel uit van het boek *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn Joodse bevolking (1880-1944)*, waarin Saerens de specifieke casus van Antwerpen belicht.¹⁹ Ook hij bouwt verder op het onderzoek van Arlette Cige, hoewel hij enkele kritische bedenkingen maakt omtrent haar bronnencorpus. Het is namelijk niet duidelijk in welke mate ze ook Nederlandstalige sluikbladen heeft geraadpleegd. Saerens heeft zeker origineel onderzoek gevoerd. Dat gegeven is niet expliciet geformuleerd bij Steinberg en Gotovitch. Net als Cige heeft Saerens de kranten onderzocht aan de hand van een chronologie: hij overloopt de gebeurtenissen en gaat zo na of er een reactie volgt in de verzetskranten. In zijn artikel staan drie gebeurtenissen centraal waarop een reactie komt in de pers. Eerst overloopt hij de berichten betreffende het geweld in het Jodenkwartier. De pogrom van 14 april 1941 vormt een belangrijk moment in de Antwerpse casus. Daarnaast heeft Saerens oog voor de reactie van de clandestiene pers op de invoering van de Davidster. Hier gaat hij kort in op Maxime Steinbergs these dat de invoering van de Davidster voor een 'shokeffect' zorgde. Hij wijst op de houding van het Antwerpse stadsbestuur en een bijdrage uit de krant *De Werker* om die 'algemene verontwaardiging' te relativeren. Ten derde onderzoekt hij wat de kranten schrijven over de deportaties, razzia's en de rol van de Antwerpse politie.²⁰

¹⁹ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*.

²⁰ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 668-84.

Het onderzoek van Arlette Cige en Lieven Saerens bieden interessante overzichten, maar hanteren al te vaak een meer beschrijvend perspectief. Bovendien is het onderzoek van Maxime Steinberg en José Gotovitch eerder beperkt, waarbij er slechts een handvol kranten aan bod komen. Ook een internationale vergelijking ontbreekt. Het bestaande onderzoek biedt slechts een bescheiden verklaring voor de houding van de verzetspers en het discours dat ze hanteren. Bovendien is er de afgelopen twintig jaar heel wat nieuw onderzoek verricht rond de Holocaust en de oorlogsherinnering.

De Franse, Poolse en Nederlandse verzetspers

Interessant zijn twee bijdragen in de verzamelbundel *Nazi Europe and the final solution* uit 2003. Andrej Friszke bespreekt daarin de houding van de Poolse verzetspers tegenover de Joden. Hij concludeert dat de nationalistische verzetspers geen sympathie vertoont voor Joodse slachtoffers, maar sterk leunt op antisemitische stereotypen die de Poolse samenleving typeren. Hun Jodenhaat verhindert hen de ernst en tragedie van de Holocaust te vatten. Ze schetsen een beeld van Joden als de dragers van het liberale, vrije denken, van communistische en socialistische ideeën, die een seksuele revolutie willen aanvangen en de familiale en nationale structuren willen ondermijnen.²¹

Anders is het bij de Franse casus. Renée Poznanski bespreekt in een andere bijdrage de reacties op de Jodenvervolging in de Franse clandestiene pers. Poznanski duidt de invoering van de Davidster en de start van de razzia's - die de verzetskranten unaniem gaan veroordelen - aan als een keerpunt. Daarvoor publiceren amper verzetskranten iets over de antisemitische vervolgingen in het land. Vaak nemen ze brieven over van Jules Saliège, aartsbisschop van Toulouse, die de Jodenvervolging veroordeelt. Die brieven verschijnen overigens ook in de Brusselse krant *La Libre Belgique*.²² Gelijkaardig met de Belgische casus, vraagt vooral de communistische pers de lezers om Joden te helpen en waarschuwen ze dat Joden slechts de eerste slachtoffers zijn van de Duitse barbaarsheid. Ze spreken over de 'beestachtigheid' van het naziregime en uiten hun verontwaardigdheid over de vele Joodse kinderen die van hun ouders weggerukt worden. Vooral het humanitaire aspect komt naar voor in de pers. Daarom hechtten de verzetskranten zo veel belang aan de steun van religieuze autoriteiten, aldus Poznanski. Hoewel de historicus de verontwaardiging van de kranten niet betwijfelt, wijst hij erop dat de artikels kaderen binnen een strijd om de aandacht van het leespubliek.²³

Historica Dienne Hondius wijdt in haar boek *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* een kort stukje aan de reactie van de illegale Nederlandse pers op de Jodenvervolging. Ze verwijst daarbij naar Abel J. Herzberg, die reeds voor haar geschreven had dat er "weinig" over de joden geschreven werd in de clandestiene pers. Hondius haalt een aantal citaten aan, maar daar blijft het bij. Het onderzoek is minimaal en gaat niet gepaard met een analyse of conclusie.²⁴ Het beschikbaar internationaal onderzoek is dus erg beperkt. Net zoals in België, blijft historiografisch onderzoek naar het verzet doorgaans gescheiden van onderzoek naar de Jodenvervolging.

²¹ Andrej Friszke, "Attitudes toward the Jews in the Polish underground press," in *Nazi Europe and the final solution*, eds. David Bankier en Israel Gutman (Jeruzalem: Yad Vashem, 2003), 163-74.

²² "Protestation solennelle de mgr Saliège," *La Libre Belgique*, 1 november 1942, nr 46, p. 7.

²³ Renée Poznanski, "The French resistance: an alternative society for the Jews?" in *Nazi Europe and the final solution*, eds. David Bankier en Israel Gutman (Jeruzalem: Yad Vashem, 2003), 411-34.

²⁴ Dienne Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag: Sdu, 1998), 69-70.

De verzetspers als omstander

In 1992 publiceert Raul Hilberg het boek *Perpetrators, victims, bystanders. The Jewish catastrophe 1933-1945*, waarin hij drie groepen onderscheidt in zijn onderzoek naar de Jodenvervolging: de daders, slachtoffers en omstanders. Zij die een specifieke rol speelden in het formuleren of implementeren van de anti-Joodse maatregelen, duidt Hilberg aan als daders. De verantwoordelijkheid voor de Joodse tragedie kan niet bij één figuur of organisatie gelegd worden, maar wel bij een breed netwerk van personen, zoals nazikopstukken, ambtenaren en collaborateurs. De slachtoffers in de Joodse tragedie zijn alle individuen die door het nazibestuur als Joods geïdentificeerd worden. Binnen deze groep hebben niet alle slachtoffers eenzelfde ervaring. Sommigen slagen erin te vluchten, anderen blijven ter plaatse, weer anderen kiezen om zich te verzetten of plegen zelfmoord. De derde groep zijn de omstanders. Hilberg omschrijft hen als volgt: “They were not “involved,” not willing to hurt the victims and not wishing to be hurt by the perpetrators.”²⁵ In Hilbergs boek is er bitter weinig aandacht voor het verzet, dat bijvoorbeeld niet specifiek als omstander wordt omschreven. Opnieuw loopt het onderzoek naar de Jodenvervolging bijna volledig gescheiden van onderzoek naar het verzet. Maar de redacties van de sluikbladen kunnen evenzeer als omstander aangeduid worden.²⁶ Deze scriptie draagt op die manier bij tot het bestaande onderzoek naar omstanders.

Het historiografisch onderzoek naar de rol van omstanders in de Holocaust stond de afgelopen jaren niet stil. De definiëring van Hilberg bleef daarbij niet ongeschonden. In *Probing the limits of categorization. The bystander in Holocaust history* uit 2018 wijzen historici Christina Morina en Krijn Thijs erop dat het een uitdaging blijft om de handelingen en rol van omstanders te analyseren: “Yet, while it seems relatively easy to define who belonged to the category of perpetrator and victim, analyzing the thoughts and actions of the *other* contemporaries, and thus their role in the unfolding of the crimes, remains a challenging endeavor in international historiography.” De attitudes van omstanders zijn dus niet eenvoudig te definiëren, en dat is in het geval van de verzetspers niet anders. Er zijn talloze individuele verhalen, wat het categoriseren en trekken van conclusies bemoeilijkt. Tussen een directe en indirecte betrokkenheid bestaat een waaier aan mogelijkheden: van niets doen (wat op zich ook al een keuze is), tot het uiten van solidariteit of net vijandigheid, tot helpen of verklikken van Joden. Daarboven verandert de houding die omstanders aannemen doorheen de tijd. Dat is ook bij de verzetspers zo. De zomer van 1942 vormt een keerpunt in de berichtgeving rond de Jodenvervolging. Omstanders moeten zich op verschillende manieren aanpassen aan veranderende situaties.²⁷ Historici stellen daarom een meer genuanceerde aanpak voor: “[...] differentiating between various kinds of roles and behaviors in evolving situations and analyzing the complex social processes that influenced the choices of people in the Nazi era.” Daarbij moet rekening gehouden worden met de situatie van de omstander, de factor tijd en het gegeven dat

²⁵ Raul Hilberg, inleiding in *Perpetrators, victims, bystanders. The Jewish catastrophe 1933-1945* (New York: HarperPerennial, 2004), ix-xii.

²⁶ In zijn boek *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van de Antwerpse bevolking (1880-19344)*, maakt Lieven Saerens eveneens een opdeling geïnspireerd op Hilberg (hoofddaders, mededaders, slachtoffers en omstanders). Zijn onderzoek rond de Antwerpse sluikpers plaatst hij onder het luik ‘omstanders’. Saerens geeft helaas weinig toelichting bij zijn keuze, en gaat verder ook niet in op literatuuronderzoek rond de categorisering.

²⁷ Christina Morina en Krijn Thijs, inleiding in *Probing the limits of categorization. The bystander in Holocaust history*, eds. Christina Morina en Krijn Thijs (New York: Berghahn Books, 2018), 1-14.

'omstander' een relationeel concept is: ze zijn per definitie deel van een sociale situatie waar ze noch vijand, noch slachtoffer zijn.²⁸

Onderzoek naar omstanders draagt een brede maatschappelijke relevantie. Het toont aan hoe individuen in conflictsituaties soms ambigue rollen kunnen aannemen. Een analyse van omstanders confronteert de onderzoeker bovendien met de vraag naar persoonlijke verantwoordelijkheid en schuld, wat een analyse nog complexer maakt.²⁹ Naast historiografisch onderzoek, is ook sociaalpsychologisch onderzoek naar omstanders populair. Zo bestaan er studies rond de houding van omstanders bij de klimaatcrisis of bij benaderde situaties op school.³⁰

Hoe omstanders zich gedragen, is wel degelijk van belang in het conflict. Daarom is het nodig om ook de houding van de redacties van de verzetspers grondig te bekijken. Zij hebben immers een unieke positie. Het bestaan van hun sluikblad toont aan dat ze agency hebben: ze spreken zich actief uit tegen de bezetter die hen onderdrukt. Als omstander in het conflict beschikt de verzetspers over duidelijke keuzes. De manier waarop en de regelmaat en vorm van de berichtgeving rond de Jodenvervolging zijn gevolgen van journalistieke keuzes. Om de houding van de verzetspers als omstander te begrijpen, is het belangrijk om te beginnen bij de basis: de kenmerken van de bron en de dynamieken van nieuwsselectie. Dat zijn invalshoeken die tot dusver niet of nauwelijks aan bod kwamen in de voorgenoemde literatuur. In het hoofdstuk rond methodologie worden de eigenschappen van de verzetspers uitgebreid beschreven. De factoren die bijdragen tot de nieuwswaardigheid van een gebeurtenis, komen aan bod bij de keuzes die de verzetskranten hadden.

²⁸ Froukje Demant, "The many shades of bystanding. On social dilemmas and passive participation," in *Probing the limits of categorization. The bystander in Holocaust history*, eds. Christina Morina en Krijn Thijs (New York: Berghahn Books, 2018), 92.

²⁹ Morina en Thijs, inleiding in *Probing the limits of categorization*, 1-14.

³⁰ Zie bijvoorbeeld Carol Booth, "Bystanding and climate change," in *Environmental Values* vol. 21, nr. 4 (2012): 397-416; Robert Thornberg, "A student in distress: moral frames and bystander behavior in school," in *The Elementary School Journal* vol. 110, nr. 4 (2010): 585-608.

Methodologie

Discoursanalyse

Wat is discours?

Om een kwalitatieve, verklarende analyse te bekomen van de verzetskranten, vormt Kritische Discoursanalyse (KDA) een uiterst geschikte onderzoeksmethode.³¹ Vooraleer dieper in te gaan op de kenmerken van KDA, vraagt het begrip 'discours' wat meer toelichting. In elke verzetskrant is namelijk sprake van een specifiek discours: een verzameling van uitspraken, teksten, woorden, zinnen en beelden die de werkelijkheid op een specifieke manier structureert en er betekenis aan geeft. Diverse sociale groepen creëren verschillende en vaak concurrerende discoursen. Ze representeren sociale gebeurtenissen op een andere manier. Dat doen ze door bijvoorbeeld informatie weg te laten of door processen en actoren in verband met de gebeurtenis, anders in beeld te brengen.³²

In discours is er sprake van taaldaden: uitspraken of teksten die een reëel effect uitoefenen. In verzetskranten roepen auteurs op om deel te nemen aan betogingen, verplichte tewerkstelling te weigeren, of proberen ze hun lezers ervan te overtuigen dat de overwinning nabij is. Ze hopen hun lezers zo te overhalen van hun visie en, in bepaalde gevallen, ook tot actie aan te zetten. Het effect van die taaldaad is afhankelijk van de relatie tussen boodschapper en ontvanger.³³ De *linguistic turn* bewees dat taal geen neutrale weerspiegeling van de werkelijkheid biedt, maar een sociale praktijk is.³⁴ Taalkeuzes zijn niet onschuldig: woorden zijn 'gekleurd' en roepen gevoelens en associaties op, waardoor ze een grote invloed kunnen uitoefenen op het denken en handelen van ontvangers. De wijze waarop een discours vorm krijgt, is afhankelijk van de sociale context. Enerzijds bepaalt het sociale domein en de conventies die daarrond hangen welk discours 'gepast' is, anderzijds oefent discours een invloed uit op de context waarin het ontstaat. Via discours kan dus macht uitgeoefend worden. Ieder discours maakt namelijk impliciete of expliciete waarheidsclaims en biedt via frames, de 'bouwstenen' van een discours, een perspectief aan om de werkelijkheid te begrijpen. Frames zijn niet negatief, zo beargumenteert Jan Blommaert, maar zorgen voor betekenisverlening en vormen zodoende een noodzakelijke eigenschap van communiceren. Ze zorgen ervoor dat informatie op een geordende manier overgebracht en geïnterpreteerd kan worden.³⁵

Maar discours is niet per se een betoog dat top-down wordt opgelegd. Er is ook sprake van 'tegendiscours', waarbij van onderuit een discours in vraag wordt gesteld. Dit is het geval bij de verzetskranten, waarbij discours een middel van weerstand vormt tegen het dominante discours van de Duitse bezetter. Volgens Montesano Montessori, Schuman en de Lange zijn er een aantal functies verbonden aan een discours: een discours (de)legitimeert verschillende visies op de werkelijkheid, er is sprake van dwang om iets wel of niet te doen, het biedt een (mis)representatie

³¹ Nicolina Montesano Montessori, Rob de Lange en Hans Schuman, *Kritische discoursanalyse. De macht en kracht van taal en tekst* (Brussel: Academic & Scientific Publishers, 2012), 20.

³² Norman Fairclough, *Analyzing discourse. Textual analysis for social research* (Londen: Routledge, 2003), 17.

³³ Montesano Montessori, de Lange en Schuman, *Kritische discoursanalyse*, 49.

³⁴ Montesano Montessori, de Lange en Schuman, *Kritische discoursanalyse*, 19.

³⁵ Jan Blommaert, *U zegt wat wij denken. Een praktische handleiding voor framing* (Antwerpen: Epo Uitgeverij, 2019), 15-9.

van de werkelijkheid en het is gericht op het aangaan en voortzetten van onderlinge relaties. Bovendien kan een discours ook onderhevig zijn aan verandering. Bij interdiscursiviteit beïnvloedt het ene discours een ander. Een discours staat immers niet op zichzelf, maar is ingebed in een sociale context en zodoende vatbaar voor sociale verandering.³⁶

Wat is kritische discoursanalyse?

Kritische Discoursanalyse, in het Engels beter bekend als *Critical Discourse Analysis (CDA)*, groeide in de jaren 1990 uit tot een internationaal en interdisciplinair onderzoeksveld. Discoursanalyse ziet taal als een sociale praktijk, waardoor ze een breuk vormde met traditionele taalkunde. De focus ligt er op de macht van taal en de invloed die woorden kunnen hebben op de werkelijkheid. KDA onderzoekt daarom de rol van discours in het consolideren en legitimeren van machtsrelaties in een maatschappij. Centraal staat het deconstrueren van achterliggende doelstellingen, belangen, kaders, mensbeelden en machtsrelaties. KDA kijkt op kritische wijze naar de belangen of belanghebbenden die verbonden zijn met het in stand houden van een bepaald discours.³⁷

KDA ziet taal dus als een medium om dominante machtsstructuren te bevestigen of er weerstand aan te bieden. Er is sprake van een 'dynamische visie op macht' waarbij maatschappelijke actoren niet passief staan ten aanzien van maatschappelijke structuren, maar in staat zijn tot verzet via discursieve middelen. Die visie sluit naadloos aan op de casus van de verzetskranten, die gericht zijn op het neerhalen van het dominante discours van de Duitse bezetters en de collaborateurs. Eerder dan een klassieke, kwantitatieve analyse waarbij het voorkomen van bepaalde woorden of woordassociaties opgeteld wordt, hanteert KDA een kwalitatieve en interpretatieve benadering. Daarom heeft KDA oog voor zowel de vorm en functie van taal, als de sociale context waarin de teksten geproduceerd zijn. Een discours kan volgens deze onderzoeksmethode enkel begrepen worden binnen zijn specifieke context.³⁸

Waarom is KDA interessant voor dit onderzoek?

Binnen KDA zijn er verschillende benaderingen voorhanden. Concreet zal dit onderzoek de benadering van Norman Fairclough hanteren. Discoursanalyse is volgens Fairclough meer dan een taalkundige analyse. Discours als een sociale praktijk impliceert een interactie met de sociale context. Een tekst staat nooit op zichzelf, maar is beïnvloed door zowel de discursieve als de sociale context. Hij vertrekt vanuit het inzicht dat taal een elementair onderdeel van het sociale leven vormt, en dat er een dialectische relatie bestaat tussen discours en sociale actoren. Zij worden beïnvloed door discours, maar kunnen op hun beurt ook discours hervormen.³⁹ Fairclough beschouwt teksten als onderdeel van sociale gebeurtenissen, waarbij er sprake is van wederzijdse beïnvloeding met sociale structuren en praktijken. Via betekenisverlening of 'meaning-making' kunnen teksten bij de lezer voor verandering zorgen in kennis, geloof, attitude en, op lange termijn, bijdragen tot het vormen van identiteit. Volgens Fairclough zijn er in het proces van 'meaning-making' drie elementen te onderscheiden: de productie van de tekst, de tekst

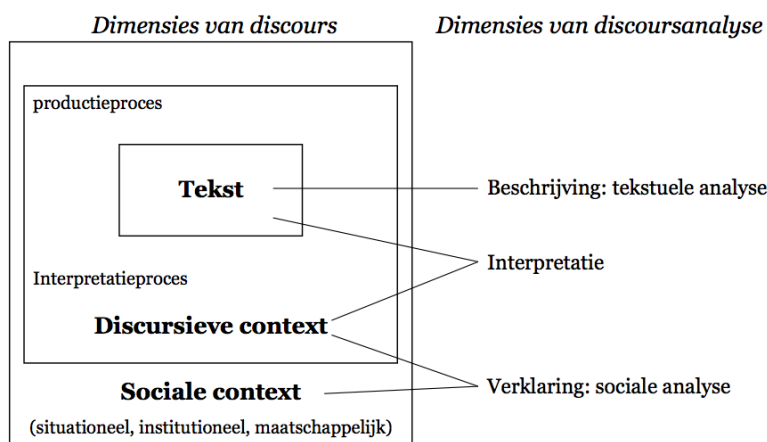
³⁶ Montesano Montessori, de Lange en Schuman, *Kritische discoursanalyse*, 36-40.

³⁷ Montesano Montessori, de Lange en Schuman, *Kritische discoursanalyse*, 21.

³⁸ Montesano Montessori, de Lange en Schuman, *Kritische discoursanalyse*, 33-41.

³⁹ Montesano Montessori, de Lange en Schuman, *Kritische discoursanalyse*, 114-27; Fairclough, *Analyzing discourse*, 2.

op zich, en de receptie ervan.⁴⁰ Fairclough onderscheidt daarom drie dimensies in een discours: de sociale context waarin de tekst geproduceerd werd, de discursieve context en de concrete tekst. In de tekstuele analyse worden de inhoud en de vorm van de tekst beschreven. Maar om de tekst te kunnen interpreteren en verklaren, is er ook kennis van de discursieve en sociale context nodig. In welke situationele, institutionele en mediale context werd de bron geproduceerd? In lijn met Faircloughs schema, biedt het historisch overzicht van de Jodenvervolging en condities van het verzet (hoofdstuk drie) een inzicht in de sociale context. Wat de discursieve context betreft, beschrijft een volgend onderdeel in dit hoofdstuk de mogelijkheden en beperkingen van de clandestiene pers. In hoofdstuk vier volgt een gedetailleerde context van elke verzetskrant. Daarna gebeurt een tekstuele analyse aan de hand van vier clusters, gevolgd door een verklaring waarbij de tekstuele analyse, discursieve en sociale context samen geïnterpreteerd worden.

Figuur 1. Schema van Fairclough

De verzetspers biedt een sluitend voorbeeld van taal als een element van 'strijd'. Als een actieve omstander in de Tweede Wereldoorlog voert de verzetspers een 'tegendiscours' voor het Duitse betoog. Dat doet ze via een strijd om betekenisgeving van oorlogsgebeurtenissen en de sociale werkelijkheid in het algemeen. Afhankelijk van de ideologische voorkeur, morele waarden en sociale positie van de producenten van de verzetskranten, is er een verschillend discours te bemerken. De opzet van deze masterscriptie is niet om een extensieve discoursanalyse te bieden van elke verzetskrant, maar wel om na te gaan hoe ze binnen hun specifiek discours omgaan met de Belgische Jodenvervolging als sociale gebeurtenis in de maatschappij, en hoe ze die representeren voor hun lezers of achterban. Daarom zijn enkel tekstfragmenten geselecteerd die hiermee in verband gebracht kunnen worden.

⁴⁰ Fairclough, *Analyzing discourse*, 8-16.

Geïnspireerd op Ruth Wodaks *discourse-historical approach*, gebeurt de inhoudelijke vergelijking van die teksten aan de hand van topoi. Dat zijn begrippen die meer vertellen over het uitgangspunt van de concrete tekst en het impliciete of expliciete argument dat daarin te vinden is.⁴¹ De lijst van topoi werd opgesteld en aangepast tijdens het bronnenonderzoek, en is ook deels gebaseerd op Wodaks suggesties. De topoi groepeerde ik daarna in vier clusters: dreiging, emotie, identiteit en performativiteit. Onder dreiging vallen tekstfragmenten met betrekking tot arrestaties, deportaties, verplichte tewerkstelling en internationale ontwikkelingen. Kortom, alle maatregelen en ontwikkelingen die potentieel gevaarlijke consequenties dragen voor de (lezers van) de verzetskranten. Emotie vormt de tweede cluster. Daartoe behoren de topoi mensenrechten, morele evaluatie, meedogenloosheid, verantwoordelijkheid en verzetsprestaties. Hier worden artikels of tekstfragmenten besproken waarin de auteur toont wat een gewenste morele houding, door bijvoorbeeld gebeurtenissen of gedragingen die meedogenloos zijn of mensenrechten schenden, te veroordelen. De derde cluster, identiteit, betreft de topoi wij-zij, antisemitisme en religie en cultuur. Ten slotte groepeerde de cluster performativiteit alle tekstfragmenten waarin opgeroepen wordt tot solidariteit en verzet.

Dreiging	Ethos
Deportaties arbeid	Mensenrechten
Deportaties Joden	Morele evaluatie
Repressie	Verantwoordelijkheid
Plundering	Meedogenloosheid
Religieuze vervolging	Verzetsprestaties
Internationale ontwikkelingen	
Identiteit	Performativiteit
Wij-zij	Concrete hulp of actie
Religie en cultuur	Solidariteit
Antisemitisme	Pleidooi voor gewenste attitude

Figuur 2. Overzicht van topoi

⁴¹ Ruth Wodak, "The discourse-historical approach," in *Methods of Critical Discourse Analysis*, eds. Ruth Wodak en Michael Meyer (Londen: SAGE Publications, 2001), 74.

De kunst van interpreteren

KDA veronderstelt dat de onderzoeker zich inleeft in de sociale context waarin de auteur de tekst produceerde, om zo een gepaste interpretatie te kunnen bieden. Maar de interpretatiekritiek leert dat daar heel wat valkuilen mee gepaard kunnen gaan. De intentie van de communicator of auteur komt niet noodzakelijk overeen met hoe een ontvanger de boodschap verstaat. Er kan sprake zijn van een semantisch probleem, waarbij de betekenis van een woord of teken niet duidelijk overkomt. Jacques Derrida wees erop dat de betekenis van een tekst zoals de auteur het beoogde, niet vast staat. In de loop der tijd verschuift de betekenis van woorden en worden ze telkens in verband gebracht met andere begrippen. Maar ook technische problemen, zoals een onleesbare tekst, kunnen een gepaste interpretatie belemmeren. Betekenisverlening gebeurt tijdens de wisselwerking tussen de producent of auteur en de lezer of ontvanger. Daarom is het nodig om belangen en intenties van de producenten en de kennis van ontvangers in acht te nemen. Bovendien spelen assumpties een belangrijke rol: “what is ‘said’ in a text always rests upon ‘unsaid’ assumptions”. Fairclough wijst erop dat interpreteren een kwestie is van begrijpen en inschatten: achterhalen wat woorden betekenen, wat de auteur wil zeggen, maar ook inschatten of auteurs oprecht en serieus zijn, ze juiste uitspraken doen en of ze bepaalde zaken verheerlijken. Ook het verklarende aspect – waarom schrijven ze dit? – is onderdeel van een gepaste interpretatie.⁴²

Bovendien is de agenda van een auteur niet altijd transparant. Een tekst kan bijvoorbeeld geschreven zijn om anderen te informeren, te beïnvloeden of te overtuigen. De auteurs achter de verzetskranten schrijven vanuit hun eigen leefwereld, perspectief en agenda. Dat zorgt ervoor dat ze tijdens het communiceren informatie selecteren en naar voor schuiven dat kadert binnen hun specifieke discours. Montesano Montessori, Schuman en De Lange spreken over een ‘subjectieve recontextualisering van de wereld’. Artikels in verzetskranten verwijzen onrechtstreeks naar een wereld buiten de teksten. Daarom wordt veel informatie ook als gekend verondersteld.⁴³ Ze ‘representeren’ die werkelijkheid volgens hun eigen discours of perspectief. Teksten hebben naast een representatieve, ook een manipulatieve en performatieve functie of kracht: ze ‘scheppen’ de werkelijkheid die ze beschrijven.

“No analysis of a text can tell us all there is to be said about it – there is no such thing as a complete and definitive analysis of a text,” aldus Fairclough.⁴⁴ KDA legt een *mogelijke* interpretatie bloot, weliswaar gestoeld op grondig onderzoek naar de maatschappelijke context waarin de tekst geproduceerd werd. Toch draagt een onderzoeker eigen ervaringen, kennis en culturele kaders met zich mee tijdens het interpreteren.⁴⁵ Er is onvermijdelijk sprake van selectie: zowel wat de probleemstelling, de onderzoeksmethode, de verzetskranten en passages betreft. De verzetskranten zijn bovendien hoofdzakelijk Franstalig. Als non-native speaker zullen er mij daarom onvermijdelijk bepaalde nuances ontglipt zijn.

⁴² Fairclough, *Analzing discourse*, 10-1; Marc Boone, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek* (Gent: Academia Press, 2017), 117-9.

⁴³ Montesano Montessori, de Lange en Schuman, *Kritische discoursanalyse*, 65-7.

⁴⁴ Fairclough, *Analzing discourse*, 14.

⁴⁵ Montesano Montessori, de Lange en Schuman, *Kritische discoursanalyse*, 54.

Mogelijkheden en beperkingen van de clandestiene pers

De clandestiene pers: een unieke bron

"[...] Sacrifices personnels aussi, de tous ceux qui risquent leur liberté et, peut-être, leur vie à rédiger, imprimer, transporter, distribuer des milliers d'exemplaires de chaque numéro nouveau, sans aucun intérêt propre, sans aucun autre but que de faire leur devoir, sans autre récompense que le témoignage de leur conscience satisfaite."⁴⁶

In februari 1943 wijst een auteur uit *La Voix des Belges* op de vele opofferingen die de betrokkenen van het sluikeblad maken. Ze zetten hun vrijheid en leven op het spel om de duizenden exemplaren maandelijks te drukken en rond te dragen. Dat doen ze niet uit eigenbelang, maar uit plichtsgevoel. Het artikel verschijnt er naar eigen zeggen om kritiek rond de 'overbodigheid' van de kranten te weerleggen. De clandestiene pers, ook wel benoemd als verzetskranten, sluikebladen of ongecensureerde pers, staat centraal in dit onderzoek. Dit onderdeel overloopt daarom de eigenschappen, voor- en nadelen van deze soort bron en waarom onderzoek naar de verzetspers een meerwaarde kan zijn.

Hoewel er gemakshalve altijd gesproken wordt over 'het' verzet, kan die groep in verschillende vormen van verzet onderverdeeld worden.⁴⁷ Naast de clandestiene pers, is er ook het gewapend verzet, de inlichtingendiensten, de ontsnappingslijnen, werkweigeraars en zij die ondergedoken Joden of werkweigeraars herbergen. Belangrijk om mee te nemen is dat de verzetspers dus niet alle vormen van verzet of verzetsbewegingen representeert.⁴⁸ Bovendien vormt de clandestiene pers zelf de verzamelnaam voor een brede waaier aan soorten kranten: van onafhankelijke tot communistische, socialistische of katholieke kranten, tot bladen gekoppeld aan verzetsbewegingen of politieke partijen. Een gevarieerd landschap dus. Hoewel de clandestiene pers dus niet 'het' verzet vertegenwoordigt, vormt ze door die diversiteit wel een interessante bron om meerdere invalshoeken te behandelen.

Maar hoe kan de verzetspers nu concreet omschreven en gekaderd worden? Opvallend genoeg is daar in de literatuur weinig aandacht voor. In zijn masterscriptie rond topic-modeling in de verzetspers stuit Frédéric Coughs op dezelfde frustratie. Hij omschrijft een verzetskrant als "elke clandestiene publicatie die verscheen tijdens de bezetting [...] en de nasleep hiervan in de directe naoorlogse periode."⁴⁹ Gezien enkele sluikebladen ook na de oorlog nog publiceren – denk aan *Front*, *Steeds Vereenigd* of *Pygmalion* – is de tijdsspanne van de Tweede Wereldoorlog inderdaad te beperkt. Tocht kan de naoorlogse verzetspers niet op gelijke voet geplaatst worden, gezien ze op legale manier kan verschijnen. Dit onderzoek interpreteert 'de verzetspers' als de verzameling van kranten die niet op een legale manier kunnen verschijnen omwille van hun standpunten, doelstellingen en vijandige houding ten aanzien van de Duitse bezetter. De preventieve perscensuur zorgde ervoor dat kranten eerst toelating moeten verkrijgen om te mogen

⁴⁶ "De l'utilité de la presse clandestine," *La Voix des Belges*, februari 1943, nr 23, p. 3-4.

⁴⁷ Bij 'condities van het verzet' in het derde hoofdstuk staat meer uitleg over het sociaal profiel en beweegredenen van de leden uit het verzet.

⁴⁸ Corthals, "Welke toekomst," 37-8.

⁴⁹ Frédéric Coughs, "Topic-modeling: een comparatieve analyse van de Belgische verzetspers tijdens de Tweede Wereldoorlog" (masterproef, Universiteit Gent, 2015), 12.

verschijnen.⁵⁰ Volgens historicus Pieter Lagrou vormde de verzetspers zo een belangrijk tegengewicht voor de gecensureerde pers.⁵¹

Wat staat er nu precies te lezen in deze verzetskranten? Hoewel veel kranten wijzen op de noodzaak van 'ongecensureerde informatie', hebben de sluikbladen ook een eigen agenda. Doorgaans is de aandacht voor propaganda dan ook groter dan voor het neutraal informeren van de lezer. Ze willen vooral hun lezerspubliek overtuigen van hun ideeën en aanwijzen hoe ze de oorlogsgebeurtenissen moeten interpreteren. Daarnet kwam al even aan bod hoe gevarieerd het clandestiene perslandschap was tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daaruit volgt natuurlijk dat de inhoud van de kranten geen identieke kopieën vormen. Toch zijn er een aantal zaken waarin de kranten gemeenschappelijke bodem vinden. Zo zijn ze allen gekant tegen de politiek van het minste kwaad en hopen ze vurig op de bevrijding. Ze uiten hun steun aan de geallieerden en Belgische regering in Londen. Wat de naoorlogse periode betreft, pleiten ze voor een harde repressie voor collaborateurs en ijveren ze voor een marktcontrole en de ontwapening van Duitsland. Verder zijn ze bijzonder hard voor de gecensureerde pers. Zo uiten ze meermaals kritiek op collaboratiejournalisten als Robert Poulet of Raymond De Becker of ontcrachten ze informatie die in de gecensureerde (Duitse) pers verscheen. Andere 'populaire' onderwerpen zijn de vergelding voor de Nazi-Duitsers en collaborateurs, de bevoorradingsproblematiek en 'beroving' van de bevolking.⁵² Over andere thema's, zoals de positie van koning Leopold III of de Jodenvervolgung, brengen de verzetskranten geen eensgezinde houding.⁵³

Interessant is ook de manier waarop de kranten met elkaar in interactie treden. Die intertekstualiteit is het meest zichtbaar wanneer sluikbladen beslissen om exacte fragmenten over te nemen uit andere kranten. Sommige kranten publiceren zelf een rubriek waarin ze een overzicht geven over wat verscheen in andere verzetsbladen.⁵⁴ Maar niet alle kranten zijn even ondersteunend. Zo verscheen in augustus 1944 in het Vlaamse sluikblad *De Vrijshutter* een artikel waarin de auteur fel uithaalde naar een artikel uit *La Voix des Belges*, die stelde dat het Vlaams verzet het liet afweten.⁵⁵

Doordat de verzetspers op ongecensureerde manier kan verslaggeven tijdens de Duitse bezetting, vormt het een unieke bron om de ideeën en bezorgdheden van een deel van de Belgische bevolking in kaart te brengen. De kranten communiceren met hun lezers en opereren als doorgeefluik voor informatie rond de binnen- en buitenlandse actuele toestand.⁵⁶ Ook kan de verzetspers de lezers tonen dat er nog steeds mensen bereid zijn zich uit te spreken tegen de Duitsers.⁵⁷ De strijd tegen de Duitse bezetter vormt het gezamenlijk doel van de sluikpers. Ze veroordelen sterk de collaboratie van een deel landgenoten en proberen hun lezers aan te zetten tot actief en/of passief verzet. De clandestiene pers moet zo ook nieuwe leden rekruteren. Naast berichten over de actualiteit, geven veel kranten ook een gewenste (politieke) invulling mee van

⁵⁰ "Pers onder Duitse censuur tijdens de Tweede Wereldoorlog," The Belgian War Press, geraadpleegd 7 juli 2021, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8>.

⁵¹ Pieter Lagrou, "Belgium," in *Resistance in Western Europe*, ed. Bob Moore (Oxford: Berg, 2000), 39.

⁵² Zie bijvoorbeeld "Onschuldig vergoten bloed roept wraak ten hemel!," *De Vrijshutter*, augustus 1942, nr 8, p. 1-2.

⁵³ Fabrice Maerten, "De sluikpers in bezet België," in *Tegendruk. Geheime pers in de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Amsab-ISG en CegeSoma, 2004): 73-88.

⁵⁴ Zie bijvoorbeeld "Coep d'oeil sur la presse amie" of "Une petite revue de la presse amie" in *La Voix des Belges*.

⁵⁵ "Spijtige gebeurtenis," *De Vrijshutter*, augustus 1944, p. 4.

⁵⁶ Maerten, "De sluikpers in bezet België," 73-88.

⁵⁷ Moore, "Comparing resistance and resistance movements," 256-7.

het naoorlogse België, en vormen zo een forum voor discussie rond de naoorlogse reconstructie.⁵⁸ Volgens Lagrou was de clandestiene pers "(...) the most effective form of subversion against a Nazi New Order that sought to control all spheres of public life."⁵⁹

Soyez prudents! De risico's van de verzetspers

Doorheen de bezetting worden om en bij de 700 verzetskranten geproduceerd en verdeeld. Vaak ontstaat een verzetskrant in specifieke kringen: in ondernemingen, verenigingen van oudstrijders, jeugdbewegingen of politieke organisaties. Volgens Gotovitch zijn de eerste verzetskranten vooral gericht op het opkrikken van de moraal van de bevolking. De clandestiene kranten uit 1940 omvatten één, twee tot vier pagina's en zijn eerder ambachtelijk vervaardigd. De redactie bestaat soms uit een individu, maar heeft meestal een collectief karakter: een familie of een ploeg.⁶⁰ De sluikbladen zijn in het algemeen gemiddeld vier tot zestien pagina's lang. De verzetskranten verschijnen doorgaans erg onregelmatig, vaak tweewekelijks of maandelijks. Met uitzondering van grotere verzetskranten, hebben de meeste sluikbladen maar een beperkte geografische verspreiding. Er wordt geschat dat ongeveer vijf procent van de bevolking in aanraking komt met verzetskranten, meestal via familiale relaties.⁶¹

De sluikbladen moeten over voldoende kapitaal en middelen beschikken en hebben veel contacten nodig die de operatie geheim weten te houden. Onvermijdelijk worden veel kranten getroffen door arrestaties, waardoor ze vaak een korte levensduur hebben. Maar liefst een derde van de ontstane sluikbladen in 1940 verdwijnen door arrestaties.⁶² In de kranten verschijnen dan ook regelmatig waarschuwingen voor de lezers. De redacties wijzen hen erop de kranten enkel te geven aan vrienden die ze vertrouwen en nooit de identiteit van hun verdeler vrij te geven. *La Voix des Belges* windt er geen doekjes op: "Agir et se taire, une fois pour toutes est-ce entendu?"⁶³ De redactie van *Le Coq Victorieux* richt zich specifiek op zijn vrouwelijk leespubliek, die volgens hen weleens luid en onbedachtzaam durven kletsen in grote winkels. Ze moeten opletten, want "peut-être, en parlant inconsidérément, allez-vous envoyer des patriotes en prison à la mort même."⁶⁴ Het overlijden of de arrestatie van redacteurs of uitgevers en een gebrek aan materiële middelen verplichten sluikbladen dus om te stoppen. Maar er zijn ook andere redenen, bijvoorbeeld de samensmelting met een ander sluikblad, het overstappen van leden naar een andere verzetskrant of andere vorm van verzet, zoals inlichtingendiensten. Ook de vrees dat er niet langer op een veilige manier gewerkt kan worden, zorgt ervoor dat sluikbladen de publicatie stopzetten.⁶⁵

⁵⁸ Maerten, "De sluikpers in bezet België," 73-88.

⁵⁹ Lagrou, "Belgium," 33.

⁶⁰ Gotovitch, "Beeld van de clandestiene pers," 223-267.

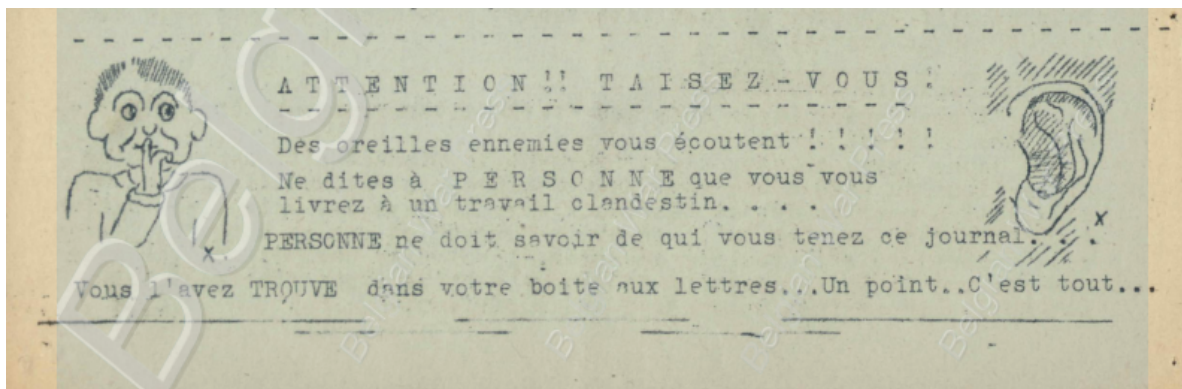
⁶¹ Maerten, "De sluikpers in bezet België," 75-77.

⁶² Maerten, "De sluikpers in bezet België," 77.

⁶³ "Agir et se taire," *La Voix des Belges*, oktober 1941, nr 4, p. 8.

⁶⁴ "Prudence et silence," *Le Coq Victorieux*, 1941, nr 19, p. 3.

⁶⁵ Gotovitch, "Beeld van de clandestiene pers," 223-267

Figuur 3. In Le Coq Victorieux (1942) verschijnt volgende waarschuwing aan de lezers.

Door de benarde productieomstandigheden van de verzetskranten zijn er weinig kranten die gedurende de volledige bezetting blijven publiceren. Dat kan comparatief onderzoek lastig maken. Bovendien is er sprake van wisselende redacteurs en medewerkers en blijven de exacte auteurs van artikels zo goed als altijd onbekend. Het is daarom niet altijd evident om te achterhalen wie spreekt, en hoe representatief een artikel is voor de algemene houding van de redactie of verzetsbeweging. Communicatie is bovendien geen eenrichtingsverkeer. Wat verschijnt in verzetskranten, nemen ontvangers of lezers niet passief over. Hoe kritisch en uitvoerig lezen zij verzetskranten? Gezien redacties de lezers stimuleren de kranten door te geven aan kennissen, blijft het ook moeilijk om in te schatten hoeveel lezers de sluikbladen precies hadden. Ten slotte is een gevarieerd perslandschap erg interessant voor comparatief onderzoek, maar bemoeilijkt het wel algemene conclusies en zorgt het dat onderzoek genuanceerd blijft tot de onderzochte casussen. Het grote aantal uitgegeven kranten betekent dat omvattend onderzoek een sterke uitdaging blijft. De beschikbaarheid van de nummers en de leesbaarheid van bepaalde tekstfragmenten leveren ten slotte ook technische problemen op.

Geselecteerde sluitbladen

De verzetspers in België is op zijn minst gezegd omvangrijk. Daarom was ik genoodzaakt om keuzes te maken. Om een kwalitatieve, grondige lezing en analyse te kunnen maken, heb ik mij beperkt tot acht verzetskranten. Ik koos ervoor om mij te richten op de sluitbladen uit drie steden: Brussel, Antwerpen en Luik. De Duitse bezetter verplichtte de Joodse inwoners om zich, naast Charleroi, in deze steden te vestigen. Bovendien bestond in deze steden de grootste verzetsactiviteit. Daarnaast was het van belang dat de verzetskranten een aanzienlijke periode bestreken (minimum twee jaar), waaronder jaar 1942, gezien dat een cruciaal jaar was in het verhaal van de Jodenvervolging, met onder andere de invoering van de Davidster en de start van de deportaties. Bovendien hebben de kranten liefst minstens 20 bewaarde nummers, evenals een degelijke oplage en verspreiding. Ook een ideologische variatie was belangrijk, net als een afwisseling tussen onafhankelijke kranten en persorganen verbonden aan politieke partijen of verzetsbewegingen. Op *The Belgian War Press*, een initiatief van het CegeSoma en te vinden op de website warpress.cegesoma.be, zijn alle nummers digitaal raadpleegbaar. Bij de meeste kranten is er ook een zoekfunctie beschikbaar. Via kernwoorden als "juif", "juives", "juiverie", "israélites", "antisémitisme" of Nederlandse tegenhangers als "jood", "jodendom", is het mogelijk om efficiënt artikelen op te zoeken waarin de Jodenvervolging aan bod komt. Ik heb telkens alle nummers overlopen. De eerste nummers van een krant las ik uitvoerig, om zo beter zicht te krijgen op de standpunten en structuur van de verzetskrant. Daarnaast maakte ik een kalender op met belangrijke data, zoals razzia's of het vertrek van konvoien. Op basis van die chronologie, te vinden in bijlage drie, las ik ook de nummers rond die data grondiger. Zelfs indien er geen berichten over de Jodenvervolging verschenen, kon ik begrijpen welke gebeurtenissen of thema's dan belangrijker waren.

Een volledige representativiteit nastreven van de verzetskranten was, in het kader van een discoursanalyse en in het bestek van een masterscriptie, niet mogelijk. In de uiteindelijke selectie staan twee Nederlandstalige en zes Franstalige kranten. Daarvan verschenen zes kranten in Brussel, één in Antwerpen en één in Luik. Een kleine nuance daarbij is dat *De Vrijshutter*, uitgegeven in Halle (Brussel), ook in Antwerpen verspreid raakt. Op ideologisch vlak zijn de communistische, liberale, katholieke, rechts-patriottische strekkingen vertegenwoordigd. Een socialistische verzetskrant ontbreekt. Twee kranten zijn verbonden aan de Kommunistische Partij België. *Le Drapeau Rouge* vormt het nationale persorgaan, *La Voix des Femmes* is een sluitblad specifiek gericht op een vrouwelijk leespubliek. Verder is ook het intern bulletin van het Onafhankelijkheidsfront opgenomen, *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, gezien dat een duidelijk inzicht geeft in de visie van de verzetsbeweging. Ook de persorganen van de Witte Brigade (*Steeds Vereenigd – Unis Toujours*) en Belgisch Nationalistische Beweging (*La Voix des Belges*) zijn opgenomen. Zowel *La Libre Belgique* als *De Vrijshutter* zijn voortzettingen van de gelijknamige verzetskranten uit de Eerste Wereldoorlog. *De Vrijshutter* is ook interessant omwille van het Vlaamsgezind karakter. *La Libre Belgique* en *Le Coq Victorieux* omschrijven zich als onafhankelijke verzetskranten en zijn officieel niet gebonden aan een verzetsbeweging of politieke partij. Omdat ik het discours van verzetskranten over Joden wil onderzoeken, heb ik bewust geen Joodse verzetskrant opgenomen.

1.	Le Drapeau Rouge	Brussel, communistisch, persorgaan van Kommunistische Partij België (KPB)
		Februari 1941 – augustus 1944 (73 nummers)
2.	Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance	Brussel, 'onafhankelijk', intern bulletin van het Onafhankelijkheidsfront (OF), verbonden aan de KPB
		Oktober 1942 – augustus 1944 (33 nummers)
3.	La Voix des Femmes	Brussel, verbonden aan de KPB (communistisch)
		Mei 1941 – juni 1943 (24 nummers, waarvan 17 nummers bewaard)
4.	La Libre Belgique	Brussel, onafhankelijk, katholiek en rechts- patriottistisch
		Augustus 1940 – september 1944 (88 nummers)
5.	La Voix des Belges	Brussel, persorgaan van de Belgische Nationale Beweging (BNB), katholiek en rechts-patriottistisch
		Augustus 1941 – augustus 1944 (41 nummers)
6.	Steeds Vereenigd – Unis Toujours	Antwerpen, liberaal, persorgaan van de Witte Brigade (vanaf 1942)
		Maart 1941 – mei 1944 (80 nummers verschenen, waarvan 47 nummers bewaard)
7.	Le Coq Victorieux	Luik, onafhankelijk
		Maart 1941 – februari 1944 (81 nummers verschenen, waarvan 52 nummers bewaard)
8.	De Vrijshutter	Halle (Brussel), katholiek en Vlaamsgezind
		Januari 1941 – augustus 1944 (48 nummers)

Figuur 4. Overzicht geselecteerde verzetskranten

België tijdens de Tweede Wereldoorlog

Conditie van het verzet

Om te begrijpen op welke manier clandestiene kranten berichten over de Jodenvervolgung, is het belangrijk om de dynamieken van het verzet te doorgronden. Wat voor 'types' verzetten zich? Wat zijn hun motivaties of belangen daarbij? Hoe ziet hun denkkader eruit? Welke morele waarden stellen zij voorop? Even belangrijk is de maatschappelijke context waarin ze leven. Wat zijn hun frustraties, problemen en angsten? Hoe evolueert de verhouding tussen de Duitse bezetter en de verzetskranten? In dit onderdeel komt daarom het profiel, de motivatie en de geografische verspreiding van "de weerstand" aan bod, evenals de frustraties waar ze in hun dagelijkse leven mee geconfronteerd worden.

Profiel en motivatie

Hoewel er ook heel wat vrouwen betrokken raken, bestaat het verzet doorgaans uit mannen tussen de twintig en veertig jaar oud. In het verzet treden blijft vooral beperkt tot een minderheid van de bevolking: slechts twee tot drie procent van de Belgische bevolking verzet zich. Er zijn dan ook veel risico's aan verbonden. De kans bestaat om gearresteerd of gedood te worden door de Duitse bezetter, vooral aan het einde van de oorlog.⁶⁶ Waarom verzetten mensen zich dan? Volgens Fabrice Maerten en Rudi Van Doorslaer vormen het antifascisme en patriottisme in de beginperiode de voornaamste beweegredenen van het verzet. Daarnaast kunnen ook andere factoren aanzetten om tot verzet. Voorbeelden zijn de drang naar vrijheid en rechtvaardigheid, de hang naar democratie, het pro-communisme, solidariteitszin en anti-Duitse gevoelens.⁶⁷

De oorsprong van het verzet in België valt vooral terug te brengen tot de Franstalige middenklassen die al een sterke patriottische en anti-Duitse houding hadden na de Eerste Wereldoorlog. Zij zijn verbonden aan het oud-strijdersmilieu. Specifiek betreft het ambtenaren, personen met een vrij beroep of bedienden of leraren.⁶⁸ Zij hebben een geprivilegieerde positie in de maatschappij en vrezen om die status te verliezen. Naast het oprichten van een aantal clandestiene kranten, geven zij ook hulp aan gestrande Britse soldaten die willen terugkeren naar Groot-Brittannië en richtten ze inlichtingendiensten op.⁶⁹ Een tweede belangrijke groep verzetslieden zijn de communisten. Maar omwille van het niet-aanvalsverdrag tussen Duitsland en de Sovjetunie uit augustus 1939, zijn zij in België verplicht om zich afzijdig te houden. Na de Duitse inval in de Sovjet-unie in juni 1941 wordt de Kommunistische Partij België (KPB) opgeroepen om zich te verzetten en te strijden voor de bevrijding van België.⁷⁰ De KPB beslist een nationaal orgaan op te richten: *De Rode Vaan* of *Le Drapeau Rouge*. Daarnaast ontstaat ook het Onafhankelijkheidsfront (OF) in de herfst van 1941. Het tijdschrift *Front* wordt in 1943 de spreekbuis van deze verzetsbeweging. Daarvoor gaf de organisatie ook al regionale kranten uit, of bladen gericht op specifieke doelgroepen, bijvoorbeeld vrouwen, landbouwers of de jeugd.⁷¹

⁶⁶ Mark Van Den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 2004), 209-225.

⁶⁷ Fabrice Maerten en Rudi Van Doorslaer, "Het verzet," in *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, eds. Bert Boeckx, Gert De Prins en Bruno De Wever (Antwerpen: Amsab-ISG en CegeSoma, 2004): 33.

⁶⁸ Maerten, "De sluikpers in bezet België," 73-88.

⁶⁹ Van Den Wijngaert et al., *België*, 209-225.

⁷⁰ Van Den Wijngaert et al., *België*, 209-225.

⁷¹ Maerten, "De sluikpers," 73-88.

Maar de motivatie is niet altijd bij morele overtuigingen te zoeken. Ook het direct schaden van persoonlijke of groepsbelangen door het Duitse regime zorgt ervoor dat individuen of groepen in het verzet treden. Volgens Brits historicus Bob Moore is het verkeerd om te denken dat ieder individu dat zich verzet daar maar één beweegreden voor heeft. Combinaties van morele, ideologische, religieuze of pragmatische motiveringen zijn volgens hem veel voorkomend:

“If acts of resistance were many and various, so were the participants and their reasons for becoming involved. Resisters came from all classes, occupations and backgrounds, and from every urban and rural environment. When it comes to motivation, precise categorization even within individual countries has proved an almost impossible task.”⁷²

Groei en locatie van het verzet

Het staat vast dat het verzet in Vlaanderen in vergelijking met Brussel en Wallonië, later aanvangt en bovendien kleinschaliger is. Dat vertaalt zich ook naar de clandestiene pers. 25,5 procent van de verzetskranten heeft zijn wortels in Vlaanderen, tegenover 42,7 procent in Wallonië en 31,8 procent in Brussel. De inbreng van Vlamingen in het verzet is anderhalf tot tweemaal minder dan wat hun demografisch aandeel zou doen verwachten. Daar zijn een aantal verklaringen voor te vinden. Allereerst is het patriottisch gevoel na afloop van de Eerste Wereldoorlog veel minder sterk in Vlaanderen. Redenen daarvoor zijn te vinden bij de niet ingehuldigde Vlaamse eisen. Bovendien heeft het antifascisme er minder voet aan grond, en is de houding van de Duitse bezetter ‘welwillender’ tegenover Vlamingen.⁷³

Wanneer beslist een individu om zich te verzetten? Lagrou heeft het over een ‘wait and see’ attitude: wanneer de bezetter radicaliseert, doet het verzet dat ook. Wanneer de bezetter nieuwe groepen viseert, treden ook nieuwe groepen bij tot het verzet. Slechts twee soorten individuen durven hun leven op het spel te zetten: zij wiens leven al bedreigd is en zij die omwille van een traditie of politieke overtuiging sneller geneigd zijn tot radicale actie.⁷⁴

Gotovitch gaf al aan dat tijd een belangrijk analyse-instrument is voor de Duitse bezetting. In 1940 bestaat het verzetsprofiel vooral uit leden uit de Franstalige middenklassen. Maar de verzetsbasis groeit doorheen de jaren. In 1942 is er reeds sprake van een “paar honderd verzetsgroeperingen”, vooral in steden en industriezones in het zuiden van het land. In 1944, naar het einde van de oorlog toe, bestaat het verzet uit 100.000 tot 150.000 verzetslieden, verspreid over het volledig Belgisch grondgebied. Er zijn een aantal redenen voor die verruiming van de verzetsbasis. Vooral het jaar 1942 blijkt betekenisvol. Omwille van de verplichtte tewerkstelling beslist een groot aantal werkweigeraars om toe te treden tot het verzet. Hoewel ook de start van de deportaties en de invoering van de Davidster een reactie teweegbrengt in de samenleving, kan het geen brede verzetsbeweging in gang zetten. Naarmate de oorlog vordert neemt de vijandigheid tegenover de Duitse bezetter toe, die samen met collaborateurs een felle repressie hanteert.⁷⁵ De veranderende militaire situatie toont de Belgische bevolking dat het mogelijk is Nazi-Duitsland te verslaan.

⁷² Moore, “Comparing resistance,” 1-4.

⁷³ Van Den Wijngaert et al., *België*, 209-225.

⁷⁴ Lagrou, “Belgium,” 33.

⁷⁵ Van Den Wijngaert et al., *België*, 209-225.

Bovendien is verzet niet langer een zaak van minderheden. Voortaan moeten grote delen van de bevolking steunen op ongehoorzaamheid als een strategie om te overleven. Dat geldt voor de Joodse bevolking, maar evenmin voor de opgeroepen arbeiders. Lagrou onderscheidt een evolutie van intentioneel naar functioneel verzet. In het eerste geval zijn individuen tot het verzet aangetrokken omwille van hun geloofsovertuiging of tradities. Functioneel of humanitair verzet vindt plaats wanneer individuen hulp willen bieden in de vorm van onderdak, voedsel of administratieve hulp.⁷⁶

De oorlogscontext: een broeihaard van frustraties

Naast kennis over de condities van het verzet, vormt ook de bredere oorlogscontext een cruciaal kader waarbinnen de inhoud van de verzetskranten geanalyseerd moet worden. Om te begrijpen wat voor hen 'nieuwswaardig' is, loont het de moeite een korte blik te werpen op kwesties waarmee de verzetslieden geconfronteerd worden in hun dagelijks leven.

Vrijheidsbeperking

De instelling van het Duits militair bestuur in België betekent het einde van de Belgische democratische rechtsorde. Grondwettelijke rechten en vrijheden, zoals het recht op vrije meningsuiting en het gelijkheidsbeginsel, worden niet langer gegarandeerd. Zo voert het Duits bestuur een perscensuur in, mag het parlement niet langer vergaderen en is er een verbod op de traditionele politieke partijen. Duitse politiediensten, vaak in samenwerking met collaborateurs, bestrijden elke vorm van verzet of dissidentie. De nazi-ideologie moet zo in alle domeinen van de Belgische samenleving doorsijpelen.⁷⁷

Voedselbevoorrading

Afgezien van frustraties rond de bezetting, de collaboratie of tewerkstelling, gaat het dagelijkse leven gewoon door. Dat de voedselbevoorrading voor veel Belgen een grote bezorgdheid is, komt ook duidelijk terug in de verzetskranten. De voedselschaarste, mede gestimuleerd door de Britse blokkade, verhindert overzeese import, terwijl de Belgische economie daar sterk afhankelijk van is. Basisvoeding is niet langer te koop, maar enkel verkrijgbaar via voedselbonnen waar elke inwoner recht op heeft. Via de rantsoenering hoopt de bezetter dat alle inwoner, ook minder koopkrachtige, de nodige voeding krijgen. Toch lijden veel mensen honger. Vooral in steden en industriegebieden krijgen inwoners vaak niet waar ze volgens de rantsoenering recht op hebben. Vooral voor vrouwen creëert dat extra zorgen. De voedseltekorten leiden in veel gezinnen tot spanningen. Alternatieven als Winterhulp of voeding op de zwarte markt, kunnen niet voor iedereen een oplossing bieden.⁷⁸ In *La Voix des Femmes* komen die bezorgdheden sterk naar voor. De vrouwen schrijven dat hun kinderen hongerlijden en klagen de voedseltekorten aan.⁷⁹

⁷⁶ Lagrou, "Belgium," 33.

⁷⁷ Van Den Wijngaert et al., *België*, 155-69

⁷⁸ Van Den Wijngaert et al., *België*, 70-82

⁷⁹ Zie ter illustratie "Le scandale des légumes," *La Voix des Femmes*, augustus 1941, nr 4, p. 1.

De verplichte tewerkstelling

Bij de aanvang van de bezetting willen de Duitsers zo veel mogelijk arbeiders aan het werk houden in België zelf, en hen op die manier laten bijdragen aan de Duitse oorlogsproductie. De grote werkloosheid die in het land heerst is een jaar later, in de zomer van 1941, bijna volledig opgelost. Ze willen evenwel loonsverlagingen doorvoeren en sociale wetgeving verminderen, waarop fel protest volgt bij de arbeiders. Doorheen de oorlog vinden meerdere stakingen plaats, waarvan de staking der 100.000 in mei 1941 ongetwijfeld de meest bekende is. In 1942 opteren ze voor een radicaal andere arbeidspolitiek. Na Duitse verliezen aan het Oostfront is het nazibestuur genoodzaakt er meer Duitse soldaten naartoe te sturen. Dat heeft als gevolg dat Duitse bedrijven over steeds minder arbeiders beschikken. Daarom beslist het nazibestuur de arbeidsreserves in de bezette gebieden, waaronder ook België, aan te spreken. Vanaf elf maart 1941 geldt er een verplichte tewerkstelling voor werklozen. In oktober 1942 volgt een verordening dat alle mannen tussen 18-50 en vrouwen tussen 21-35 oproept om in Duitsland te werken. Uiteindelijk vertrekken bijna 190.000 Belgische arbeiders naar Duitsland. Daarbij zitten voornamelijk niet-gespecialiseerde arbeiders, vrijgezellen of gehuwde mannen zonder kinderen. De verordening zorgt voor een ware crisis. Veel arbeiders worden getroffen, voor familieleden thuis is het een periode vol angst en ongerustheid. Opgeroepen arbeiders proberen met alle middelen te ontkomen aan de verplichte tewerkstelling. Velen onder hen komen zo in het verzet terecht, waardoor het verzetsklimaat sterk groeit. Vanaf 1943 zijn er steeds minder arbeiders die zich melden voor vertrek. Het sociale ongenoegen in de Belgische maatschappij neemt alsmaar toe.⁸⁰

Collaborateurs en arrestaties binnen het verzet

Een minderheid van de Belgische bevolking kiest ervoor samen te werken met de Duitse bezetter. Er is sprake van politieke, militaire en economische collaboratie. In tegenstelling tot de accommoderende houding van veel Belgen, kiezen collaborateurs er vrijwillig en bewust voor om mee te stappen in de ideologie en plannen van de nazi-Duitsers. Velen onder hen helpen de Duitsers aan het front of bieden hun medewerking aan Duitse politiediensten. Vooral vanaf 1942 stijgen de spanningen tussen het verzet en de collaborateurs, die elkaar als mikpunt zien van hun vergeldingsacties.⁸¹ De manier waarop verzetslieden in de sluikbladen over de collaborateurs schrijven, getuigt van een diepgewortelde haat tegenover de 'verraders'. Naarmate het aantal leden in het verzet in 1942 groeit, neemt ook het aantal aanslagen toe. De bezetter hanteert daarom een steeds strengere repressie. Wanneer een Duitse militair omkomt, executeren de Duitse diensten talloze gijzelaars als vergelding, meestal politieke gevangenen die door het krijgsgerecht al ter dood veroordeeld waren.⁸²

⁸⁰ Van Den Wijngaert et al., *België*, 96-110, 169-71.

⁸¹ Van Den Wijngaert et al., *België*, 175-8.

⁸² Van Den Wijngaert et al., *België*, 155-69.

De Jodenvervolging in België

Om te beoordelen in welke mate de verzetskranten aandacht hebben voor het lot van Joden, is het van belang om eerst te overlopen hoe de Jodenvervolging precies vorm krijgt in België. De vervolging van Joden in België begint bij de eerste anti-Joodse maatregelen in oktober 1940, en eindigt op 31 juli 1944 wanneer het laatste transport vertrekt uit de Dossinkazerne in Mechelen. De Jodenvervolging slaat op het geheel van deportaties en anti-Joodse maatregelen die deel vormen van een bewuste Nazi-Duitse politiek om de Joodse inwoners te isoleren en vanaf de zomer van 1942, ook uit te roeien. De Jodenvervolging in België is uiteraard geen alleenstaande casus, maar maakt deel uit van wat later als de Holocaust of Shoah werd benoemd, ofwel de vervolging van alle Europese Joden. In lijn met Hilbergs opdeling in daders, omstanders en slachtoffers, overloopt dit hoofdstuk de verschillende componenten van de Jodenvervolging in België.

Daders

Vooraleer de verordeningen en deportaties te bespreken, is het van belang om de antisemitische beweegredenen van nader te bekijken. In welke mate is het antisemitisme aanwezig in de Belgische samenleving? Daarna is er aandacht voor de anti-Joodse verordeningen en de start van de deportaties.

Antisemitisme in de Duitse en Belgische samenleving

Al sinds de opkomst van het christendom is er sprake van religieus anti-judaïsme. Volgens katholieken zijn joden verantwoordelijk voor de dood van Christus en dus 'Godmoordenaars'. Maar daar houdt het niet op. Vanaf de middeleeuwen en doorheen de vroegmoderne periode groeit de haat voor Joden omwille van hun Joods-zijn. Omschreven als een duivelaanbidder of verspreider van de pest, vormt 'de Jood' de verpersoonlijking van het kwaad. Vanaf de Verlichting maken de religieuze beweegredenen steeds meer plaats voor het 'modern' antisemitisme, dat sociaaleconomische en politieke stereotypen vooropstelt.⁸³ In de 19de eeuw groeit ook het racistisch antisemitisme. Een biologische argumentering ondersteunt daarbij de Jodenhaat: het Joodse 'ras' is inferieur en moet uitgeroeid worden. Die ideeën staan uiteindelijk aan de basis van de genocide. Hoewel bij de katholieke kerk het religieus anti-judaïsme blijft voortleven, keuren zij het racistisch antisemitisme af.⁸⁴

In de eerste decennia van de 20ste eeuw groeit de antisemitische beweging in Duitsland zienderogen. Ondanks de Joden er doorgaans slechts een procent van de totale bevolking uitmaken, is de Joodse gemeenschap erg zichtbaar in de maatschappij. Zo zijn ze vooral in steden geconcentreerd en erg actief in sectoren als financiën, journalistiek, justitie, gezondheidszorg en politiek. Ook het toenemend aantal Oost-Europese Joden verhoogt die zichtbaarheid. Veel leden van de Joodse gemeenschap koesteren hoge ambities en streven naar aanvaarding, wat de Duitse

⁸³ Frank Seberechts, "De Joden in België in het Interbellum," in *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, ed. Rudi Van Doorslaer (Antwerpen: Meulenhof/Manteau en SOMA, 2007), 56-61.

⁸⁴ "Langerman," Kazerne Dossin, geraadpleegd 14 juli 2021, <https://www.kazernedossin.eu/NL/Info/Langerman>.

landgenoten al snel gaan verbeelden als een Joodse dominantie en ondermijning. Dat versterkt opnieuw de vijandigheid en kritiek ten aanzien van Joden.⁸⁵

Ook in België neemt het antisemitisme alsmaar toe. Tot aan de Eerste Wereldoorlog zijn de anti-Joodse uitingen miniem, vanaf midden jaren '20 neemt het ongenoegen ten aanzien van vreemdelingen en Joden in het bijzonder, aanzienlijk toe. De Joodse bevolking groeit er sinds het einde van de 19de eeuw steeds sterker aan. In lijn met de houding van de Kerk, zijn anti-Joodse stereotypen vooral in katholieke milieus terug te vinden. Van specifieke anti-Joodse verenigingen of acties is evenwel geen sprake. Door de economische crisis in de jaren 1930 groeit de vijandigheid tegenover de Joden, die het werk zouden 'afpakken' van de bevolking en belastingen ontduiken. Zowel in de politiek als in de bredere maatschappij versterken de standpunten tegenover Joodse inwoners. Er komen concrete anti-Joodse initiatieven en verenigingen. Vooral in katholieke, Belgisch-nationalistische en Vlaams-nationalistische kringen is een antisemitische houding terug te vinden. Gezien het maatschappelijk gewicht van die partijen en (zuil)organisaties, is de invloed van die anti-Joodse uitingen op de Belgische samenleving niet te onderschatten.⁸⁶ Toch is het Joods vluchtelingenbeleid in België meer open en tolerant in vergelijking met andere Europese landen. Het anti-Duitse sentiment onder de Belgische bevolking zorgde tijdens de bezetting enigszins voor een 'rem' op de anti-Joodse gevoelens.⁸⁷

De anti-Joodse maatregelen

Het anti-Joods beleid dat de Duitse bezetter voor ogen heeft schendt het gelijkheidsbeginsel Belgische grondwet. Ze zijn daarom verplicht zelf een wettelijk kader te creëren. De Conventie van den Haag van 1907 legt immers de wetgevende macht in handen van de bezetter. Tussen oktober 1940 en september 1942 vaardigt het Duits militair bestuur (Militärverwaltung) daarom talloze anti-Joodse maatregelen uit. Ze moeten de Joodse bevolking identificeren en afzonderen in de Belgische samenleving. Historicus Frank Seberechts onderscheidt zes soorten Jodenverordeningen: de voorlopers, het registreren van de Joden en hun bezittingen, het isoleren, de tewerkstelling, de plundering en de kenmerking van de Joden.⁸⁸

1940

Nog voor het Duits militair bestuur zich officieel heeft gevestigd, arresteren Belgische geheime diensten duizenden 'vreemde figuren' tijdens de Duitse inval in mei 1940, waarvan de meerderheid Joden. Zo eindigen minstens 4.000 Joden in Franse kampen, waar ze twee jaar lang in penibele omstandigheden moeten leven. Het merendeel van de bijna zes duizend 'Belgische' Joden die door het Franse Vichy regime naar Auschwitz gedeporteerd zal worden, komen uit deze groep Joden.⁸⁹

⁸⁵ Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews. The years of persecution 1933-1939* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1997), 77.

⁸⁶ Seberechts, "De Joden in België in het Interbellum," 56-61

⁸⁷ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 672.

⁸⁸ Van Den Wijngaert et al., *België*, 166-9; Nico Wouters, "Critical perspective on 'docile Belgium': an overview of the Holocaust in occupied Belgium (1940-1944)," onuitgegeven (2018), 3-4; Frank Seberechts, "De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek," in *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, ed. Rudi Van Doorslaer (Antwerpen: Meulenhof/Manteau en SOMA, 2007), 280.

⁸⁹ Wouters, "Critical perspective," 2-3; Emmanuel Debruyne, "De arrestaties van mei 1940 en de gevolgen" in *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, ed. Rudi Van Doorslaer (Antwerpen: Meulenhof/Manteau en SOMA, 2007), 238.

Op 28 oktober 1940 komt er een eerste verordening: de verplichte inschrijving in het Jodenregister. De maatregel beschrijft ook wie Jood is. In elke gemeente moeten ambtenaren een register opmaken waarin ze alle Joden moeten inschrijven die ouder zijn dan vijftien jaar. Ook zijn Joodse bedrijven, verenigingen of economische instellingen verplicht zich aan geven. Vanaf november dienen de Joodse cafés, restaurants en hotels zich ook publiekelijk 'bekend' te maken door een affiche op te hangen waarop 'Joodse onderneming' staat. Het is Joden voortaan verboden om een openbaar ambt uit te oefenen en advocaat, onderwijzer of journalist te zijn. Tussen december en januari vertrekken ten slotte negen treinen van Antwerpen naar Limburg met aan boord verplicht tewerkgestelden. Daartussen zitten ruim drie duizend Antwerpse Joden.⁹⁰

Figuur 5. De verordeningen van oktober 1941 en mei 1942 verplichten de Joodse ondernemingen hun Joods karakter duidelijk te etaleren.

⁹⁰ Van Den Wijngaert et al., *België*, 166-9; Wouters, "Critical perspective," 2-3

1941

Op 31 mei 1941 vaardigt het militair bestuur een reeks economische verordeningen uit die de maatregelen uit oktober moeten versterken. Handel met Joden is voortaan verboden en ondernemingen moeten hun Joodse karakter nog nadrukkelijker etaleren. Daarnaast moeten Joden hun radio's inleveren. In juli volgt een tweede registratie, waarbij de stempel "JOOD/JUIF" op de identiteitskaarten opduikt. Eind augustus beslist de bezetter dat Joden zich enkel nog in Antwerpen, Brussel, Luik of Charleroi mogen vestigen, en legt hen bovendien een avondklok op. Het Duits bestuur richt in het najaar van 1941 de Vereniging der Joden in België (VJB) op. De vereniging krijgt de verantwoordelijkheid voor het Joodse onderwijs en sociale sector en kan beroep doen op subsidies van de Belgische overheid. De Belgische Joden die ertoe behoren, geloven dat ze door hun lidmaatschap bescherming genieten. In werkelijkheid zullen ze mee de deportaties voorbereiden, iets dat de vereniging veel te laat zal beseffen. In december ten slotte, krijgen Joodse leerlingen te horen dat ze niet langer school mogen lopen in niet-Joodse onderwijsinstellingen. Joodse scholieren die niet langer onder leerplicht vallen moeten uiterlijk op 31 december de school verlaten. Leerplichtige leerlingen mogen hun schooljaar afmaken. De VJB krijgt de taak het Joods onderwijs in te richten en staat in voor de opleiding van het personeel.⁹¹

1942

Vanaf eind januari 1942 mogen Joodse inwoners niet langer het Belgisch grondgebied verlaten. In maart schakelt het Duits bestuur definitief alle Joodse bedrijven uit. Ze zijn verplicht hun activiteiten stop te zetten en moeten zich laten verwijderen uit het Belgisch handelsregister. Ook voert de Duitse bezetter op zes maart de verplichte tewerkstelling in voor inwoners uit België en Noord-Frankrijk. De maatregel viseert vooral werklozen, werkweigeraars en smokkelaars. Vijf dagen daarna, op elf maart, volgt een eerste verordening betreffende de tewerkstelling van Joden. Zij waren door de vorige maatregelen zo goed als volledig uit het normale economische leven verdreven. Joodse mannen en vrouwen kunnen opgeroepen worden om zware arbeid te verrichten. Tewerkgestelde Joden krijgen bovendien bijzondere arbeidsvoorwaarden opgelegd: ze krijgen geen extra vergoedingen voor overuren of weekendwerk, hebben geen recht op vakantie en worden niet langer uitbetaald in geval van ziekte. Joden mogen enkel tewerkgesteld worden in groep en gescheiden van andere werknemers. Voorts start eind april de inbeslagname van Joodse goederen ten gunste van het Duitse Rijk, gevolgd door de verordening van acht mei die de verplichte tewerkstelling officieel implementeert. Tussen dertien juni en twaalf september 1942 vertrekken 2.252 Joodse mannen naar de arbeidskampen van Organisation Todt in Noord-Frankrijk, waar ze moeten werken aan de Atlantikwall. Ze leven er in penibele omstandigheden. De evacuatie van de kampen vindt plaats eind oktober 1942. De Joodse dwangarbeiders komen via Mechelen alsnog in Auschwitz terecht.⁹²

⁹¹ Van Den Wijngaert et al., *België*, 166-9; Wouters, "Critical perspective," 2-3; Seberechts, "De Duitse instanties," 276-84.

⁹² Frank Seberechts, "Spoilatie en verplichte tewerkstelling," in *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, ed. Rudi Van Doorslaer (Antwerpen: Meulenhof/Manteau en SOMA, 2007), 434-6.

Vanaf 27 mei 1942 zijn alle Joodse inwoners ouder dan zes jaar verplicht een Davidster te pinnen op hun kledij, zodat hun Joodse identiteit zichtbaar is. Waar de vorige maatregelen het merendeel van de bevolking grotendeels ontgaan zijn, is de onderdrukking en discriminatie van Joden nu duidelijk zichtbaar in het straatbeeld, althans in de grote steden. De verordening is een belangrijk keerpunt in de anti-Joodse politiek van de bezetter: ze signaleert het einde van de anti-Joodse regelgeving door het militair bestuur en het begin van de deportaties door de zogenaamde *Judenabteilungen* van de Sipo-SD. Joden mogen ook niet langer genieten van medische of andere gezondheidszorg. In de ogen van de Duitse bezetter is de Joodse bevolking nu 'klaar' voor de deportaties: ze zijn geïdentificeerd, geïsoleerd, beroofd van hun bezettingen en 'gebrandmerkt'.⁹³

Waarom viseert het Naziregime de Joodse bevolking? Het is een vraag die de verzetskranten zich ook stellen. Naast het antisemitisme en de rassenhaat, speelt ook hebzucht een rol. Het Duits bestuur kan via de maatregelen maar liefst zeven duizend Joodse bedrijven liquideren, onder meer in de diamanten- en textielsector. Slechts een klein aantal bedrijven komen in handen van collaborateurs of nazi-Duitsers terecht. De in beslag genomen goederen en financiële reserves gaan naar de Duitse slachtoffers van geallieerde bombardementen.⁹⁴ Belangrijk is dat de Duitse kopstukken ten tijde van de eerste anti-Joodse maatregelen nog geen beslissingen gemaakt hadden over over de deportatie en genocide.⁹⁵

De deportaties en razzia's

Wanneer de Nazikopstukken in juni 1942 de uitroeiingspolitiek van Frankrijk, Nederland en België uittekenen, leggen ze het aantal te deporteren Joden in België vast op 43.000. Twintig duizend daarvan moeten tegen oktober 1942 'geëvacueerd' zijn uit Mechelen. Op 22 juli ontvangt de VJB de oproepingsbevelen voor de 'verplichte tewerkstelling', vijf dagen later melden de eerste Joden zich aan bij de Dossinkazerne in Mechelen, het verzamel- en doorgangskamp voor België.⁹⁶ Op vier augustus 1942 vertrekt het eerste transport uit de Dossinkazerne in Mechelen. Van augustus 1942 tot juli 1944 zullen in totaal 28 transporten de kazerne verlaten. Zeventien daarvan vertrekken tussen august en oktober 1942.⁹⁷ Naast de Joodse bevolking, richt het Duits bestuur ook zijn pijlen op de Roma en Sinti in België. 315 zigeuners vertrekken in januari 1944 op transport XXIII, waarvan twaalf personen de oorlog overleven.⁹⁸ In totaal zullen meer dan 25.000 Joden, waarbij minstens 4.000 kinderen, gedeporteerd worden naar het uitroeiingskamp in Auschwitz-Birkenau. Slechts 1.291 van hen zullen de kampen overleven, de 95% anderen worden vermoord of komen om door hongers, ziekte en ontbering. Daartegenover staat dat de helft van de Joden in België erin slaagt onder te duiken of te ontsnappen. Dat is mogelijk dankzij de brede solidariteit en hulp van individuen en organisaties.⁹⁹ Maar ook de nationaliteit van de Joden beïnvloedt sterk hun overlevingskansen. Zo kunnen maar liefst 75 procent van de Belgische Joden de oorlog overleven, tegenover 50 procent van de buitenlandse Joden.¹⁰⁰

⁹³ Van Den Wijngaert et al., *België*, 166-9; Wouters, "Critical perspective," 2-3.

⁹⁴ Van Den Wijngaert et al., *België*, 166-9.

⁹⁵ Seberechts, "De Duitse instanties," 284.

⁹⁶ Nico Wouters, "De jacht op de Joden, 1942-1944," in *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, ed. Rudi Van Doorslaer (Antwerpen: Meulenhof/Manteau en SOMA, 2007), 563; Wouters, "Critical perspective," 2-3.

⁹⁷ Wouters, "Critical perspective," 1.

⁹⁸ Van Den Wijngaert et al., *België*, 166-9.

⁹⁹ Van Den Wijngaert et al., *België*, 166-9.

¹⁰⁰ Wouters, "Critical perspective," 1.

Onder meer op vraag van koningin Elisabeth krijgen de Joden met de Belgische nationaliteit in eerste instantie geen oproepingsbevel. Volgens historicus Nico Wouters bewijst dat “de dominante ‘nationale’ manier waarop de Belgische overheid de Duitse raciale politiek bleef bekijken.” Maar de ‘toegeving’ is slechts een tijdelijke, strategische beslissing om de samenwerking van de Belgische diensten te verzekeren. Vanaf september 1943 vertrekken ook Belgische Joden naar de kampen.¹⁰¹

Figuur 6. De aankomst van opgeroepen Joden op de binnenplaats van Kazerne Dossin, Mechelen, circa 27 juli 1942

¹⁰¹ Wouters, “De jacht op de Joden,” 564; Wouters, “Critical perspective,” 1-3.

Het vertrek van de transporten naar het 'Oosten' overlapt dus met de deportaties van arbeiders naar Noord-Frankrijk. Dat zorgt voor veel verwarring, zowel bij de Joodse bevolking als bij de Belgische overheden, wat de Duitse bezetter ten goede komt. Toch is het al snel duidelijk dat het niet om een 'traditionele' tewerkstelling gaat. Niet alleen gezonde mannen en vrouwen, maar ook bejaarden, jonge kinderen of zieken moeten zich aanmelden. Daarover bestaat veel verontwaardiging, ook in de verzetskranten. Steeds minder opgeroepen Joden melden zich aan. Omdat het quota van de te deporteren Joden niet bereikt kan worden, gaan de Nazi-Duitsers in de zomer van 1942 over tot razzia's, waarvan er vier plaatsvinden in Antwerpen. Naast de razzia's hanteren de Duitsers nog andere tactieken om hun aantal te verhogen. Zo stationeren ze zich bij rantsoeneringsbureaus, waar ze honderden Joden kunnen arresteren die er verplicht hun identiteitskaart moeten tonen. Maar dergelijke tactieken zijn geen lang leven beschoren. Zo wijst het sluikblad *La Voix des Femmes* haar lezers op de Duitse valstrik.¹⁰² Daarnaast deporteren ze ook de Joden uit de Noord-Franse en Limburgse kampen. De tewerkstelling bij Organisation Todt en de uitroeiingspolitiek hadden in theorie niets met elkaar te maken. Het is pas wanneer de Sipo-SD er niet in slaagt haar quota te behalen, dat ze de Joodse arbeiders uit Noord-Frankrijk deporteert.¹⁰³

¹⁰² "Le massacre des familles juives," *La Voix des Femmes*, 1942, nr 8, p. 2.

¹⁰³ Wouters, "De jacht op de Joden," 562-3.

Slachtoffers

De Joodse gemeenschap

Het aantal Joden in België neemt de eerste decennia van de 20ste eeuw steeds toe. Zij vormen geen homogene groep, maar hebben verschillende nationaliteiten en sociale en religieuze gewoontes. Veel migrerende Joden hebben plannen om naar de Verenigde Staten te trekken. Een deel vestigt zich uiteindelijk toch in België. Zo wonen er net voor de Eerste Wereldoorlog ongeveer tien tot twaalf duizend Joden in België. Aan het begin van de jaren 1930 loopt dat aantal op tot vijftig duizend. Aan de vooravond van de Duitse inval verblijven ongeveer 75.000 Joden in België. Daarvan heeft slechts acht procent de Belgische nationaliteit. Bij de 92 procent buitenlanders zitten ongeveer 40 procent Poolse Joden. Zij ontvluchtten de bevolkingsgroei en toenemend antisemitisme uit Polen. Ook zij beschouwen België als een doorreisland, maar de versterkte Amerikaanse immigratiewetgeving verplicht hen in West-Europa te blijven. Andere Joden zijn afkomstig uit Hongarije, Roemenië, Rusland of Tsjechië. Zij vestigen zich hoofdzakelijk in Antwerpen en Brussel, en in mindere mate in Luik en Charleroi.¹⁰⁴

Een deel van de migranten, zoals de Joodse studenten, integreert volledig in de Belgische samenleving en valt daardoor minder op. Vooral in Brussel integreren Joden er sterker dan in Antwerpen. Anderen kiezen ervoor hun eigen sociale, culturele en religieuze leven te behouden. Vooral deze groep beïnvloedt het beeld dat de Belgische bevolking ontwikkelt rond 'de Jood'. Het Centraal Israëlitisch Consistorie verbindt de religieuze gemeenschappen. Zo groepeerden orthodoxe Joden zich hoofdzakelijk in Antwerpen. De Joodse migranten richten hun eigen sociale, culturele, economische en politieke verenigingen en organisaties op.¹⁰⁵

De Joodse migranten zijn niet alleen door armoede geteisterd, maar ook slachtoffer van vreemdelingenhaat en antisemitisme, vooral in Antwerpen. Daartussen zit een kleine groep communisten en antifascisten. Hun ervaring met onderdrukking en antifascistische strijd leiden hen ertoe de voorhoede te worden van de partizanen. Zij treden toe tot het verzet. De Joodse communisten staan erom bekend de meest radicale en bloedige verzetsacties te hebben uitgevoerd.¹⁰⁶ Naast de gewapende verzetsgroepen van het OF, zijn ze ook actief bij de propagandadienst van de KP, de clandestiene pers en solidariteitsacties.¹⁰⁷

De Vereniging der Joden in België

De officiële oprichting van de Vereniging der Joden in België (VJB) vindt plaats op twee december 1941. Het directiecomité bestaat uit enkele vooraanstaande Joodse figuren, die het vertrouwen genieten van een groot deel van de Joodse bevolking. Alle Joden die in België wonen zijn verplicht zich aan te sluiten bij de vereniging. Niet alleen in België komt er een specifieke vereniging voor Joden, ook in andere bezette gebieden volgt eenzelfde initiatief. De verenigingen moeten de controle over Joodse inwoners ondersteunen en de uitvoering van de anti-Joodse verordeningen vergemakkelijken. Maar de VJB krijgt al snel het verwijt te collaboreren met de bezetter, onder

¹⁰⁴ Seberechts, "De Joden in België in het Interbellum," 56-61.

¹⁰⁵ Seberechts, "De Joden in België in het Interbellum," 53-61.

¹⁰⁶ Lagrou, "Belgium," 47.

¹⁰⁷ Fabrice Maerten, ed. *Was opa een held? Speuren naar mannen en vrouwen in het verzet tijdens WOII* (Tiel: Lannoo, 2020), 264.

meer in de verzetspers.¹⁰⁸ Zo zijn *Le Drapeau Rouge* en *La Libre Belgique* bijzonder kritisch voor de leden van de vereniging.¹⁰⁹ Volgens historici Jean-Philippe Schreiber en Rudi Van Doorslaer vormt de VJB als dwangvereniging inderdaad een instrument van de bezetter, maar kan ze ook de Joodse identiteit en gemeenschap versterken. De vereniging staat onder controle van zowel het Duits militair bestuur als de Sipo-SD. Ze zien de VJB als een bemiddelaar die de anti-Joodse maatregelen moet garanderen. Anderzijds moet de vereniging toezien op de sociale noden van de bevolking.¹¹⁰

Schreiber en Van Doorslaer onderscheiden drie fases in de geschiedenis van de vereniging. Een eerste fase vindt plaats tussen begin 1942 en eind juni 1942. De VJB is dan vooral gericht op sociale hulp en de organisatie van Joods onderwijs, wat een heuse opgave blijkt. De vereniging lijkt geen andere keuze te hebben dan de maatregelen te accepteren, en proberen om de gevolgen ervan voor de Joodse bevolking te beperken. Velen die onderduiken hebben bijvoorbeeld onvoldoende middelen om in hun levensonderhoud te voorzien en steunen noodgedwongen op de sociale diensten van de VJB. De verplichte tewerkstelling en de voorbereiding van de deportaties, beiden in de zomer van 1942, lopen gelijktijdig. Dat zorgt voor verwarring, aangezien de deportaties als een 'tewerkstelling naar het Oosten' worden voorgesteld. Dat verklaart waarom zovelen niet beseffen dat het nazibeleid overgaat van vervolging naar uitroeiing. Pas na de bevrijding van de Duitse kampen komt dat inzicht er.¹¹¹

Vanaf midden juli schakelt het Duits militair bestuur de vereniging in bij de voorbereiding van de deportaties. Ze moeten de tewerkstellingsbevelen ronddragen. De Duitse bezetter waarschuwt dat, als de VJB de plannen zou verhinderen, er nog strengere sancties tegen de Joden volgen. Toch meldt slechts een derde van de opgeroepen Joden zich aan in de Dossinkazerne. Dat leidt tot meer druk op de VJB-leiders, die de Joodse bevolking tot gehoorzaamheid oproepen. Dat de nazi-Duitsers bij weerwoord telkens dreigden de Jodenvervolging te verstrengen, verklaart volgens Schreiber en Van Doorslaer onvoldoende waarom de VJB-leiders meewerkten.¹¹² Een derde fase benoemen ze als de Joodse accommodatie. De auteurs wijzen erop dat het dagelijkse leven, ook in de clandestiniteit, gewoon doorging. De VJB hanteerde een overlevingsstrategie waarbij ze, in de mate van het mogelijke, zich aan de situatie aanpaste.¹¹³

Hoewel er na de zomer van 1942 meer Joden de clandestiniteit induiken, zijn er nog steeds duizenden die dat niet doen. Schreiber en Van Doorslaer wijzen erop dat het gedrag van de Joodse bevolking gestuurd wordt door de verkondiging van deportaties naar een onbekende bestemming, niet naar een uitroeiingskamp. Zelfs als er vermoedens zijn over de genocide, dringen deze nooit door tot het breder bewustzijn. Ook de sociale en culturele verschillen binnen de Joodse gemeenschap zorgen voor een ander besef van de gebeurtenissen. In dat licht moet ook de politiek van het minste kwaad van de vereniging bekeken worden. De auteurs wijten de ongelukkige houding van de VJB-leiders aan "een gebrek aan bewustzijn, een gemis aan inzicht en

¹⁰⁸ Rudi Van Doorslaer en Jean-Philippe Schreiber, *De curatoren van het getto: de vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), 8-10.

¹⁰⁹ Zie bijvoorbeeld "Petites Nouvelles – une nouvelle ignominie de Romsée," *La Libre Belgique*, 15 april 1942, nr 33.

¹¹⁰ Van Doorslaer en Schreiber, *De curatoren van het getto*, 335-8.

¹¹¹ Van Doorslaer en Schreiber, *De curatoren van het getto*, 338-41.

¹¹² Van Doorslaer en Schreiber, *De curatoren van het getto*, 341-45.

¹¹³ Van Doorslaer en Schreiber, *De curatoren van het getto*, 345-56

het onvermogen om de draagwijdte van bepaalde keuzes te zien.” Ze zien geen uitweg meer, waardoor hun persoonlijke overlevingsdrang de overhand neemt.¹¹⁴

Omstanders

De houding van omstanders beïnvloedt mee hoe de situatie in België uitrolt. Dit onderdeel gaat dieper in op de houding van de Belgische administratie en regering in Londen ten aanzien van de Jodenvervolging. Zoals aan bod kwam in de status quaestionis, hebben omstanders een spectrum aan mogelijkheden om te reageren. Een laatste stuk kijkt op welke manier ondergedoken Joden hulp krijgen van omstanders.

De Belgische administratie

Bezette België komt onder een militair bestuur te staan (Militärverwaltung) waar ambtenaren het vooroorlogs constitutioneel kader behouden en besturen. Historicus Nico Wouters benadrukt dat het Duits bestuur in België de drijvende kracht is achter de Jodenvervolging, veel meer dan in Frankrijk of Nederland. Zij zorgen voor de wettelijke omkadering en voeren fysieke arrestaties uit. Om de houding van Belgische ambtenaren te evalueren, deelt Wouters de bezetting op in twee fases. In een eerste fase, van 1940 tot de zomer van 1942, heeft de Belgische administratie een accommoderende en meewerkende houding. Ze maken een onderscheid tussen de Belgische en buitenlandse Joden, dewelke ze minder relevant vinden. De Belgische administraties zijn betrokken bij de implementatie van de anti-Joodse maatregelen, die bedoeld zijn om Joden uit te sluiten en af te zonderen van de bevolking. Zo voeren ze controles uit op de avondklok, het kenmerken van Joodse bedrijven en de verplichte tewerkstelling. De economische en financiële inbeslagname van Joodse bezittingen is grotendeels het werk van de Duitse diensten zelf.¹¹⁵

Bij de verdeling van de Davidster komt er her en der protest. Zo weigeren de stadsdiensten van Brussel, waar de helft van de geregistreerde Joden verblijven, om de ster uit te delen. De katholieke burgemeester Jules Coelst schuift een moreel argument naar voor en schrijft dat de maatregel een “directe aanval vormt op de menselijke waardigheid.” Toch staat Coelst niet bekend een positieve houding aan te nemen ten aanzien van Joden. De uitspraak lijkt het gevolg van achterliggende politieke spanning tussen het stadsbestuur en de Duitse bezetter. Zo suggereert de burgemeester dat de VJB evenzeer de sterren kan uitdelen. Toch is het de eerste keer dat Belgische overheden weerstand bieden tegen de anti-Joodse politiek van de bezetter. Mogelijks weigeren ook de Luikse gemeenten de ster uit te delen, maar daar is minder zekerheid over. De zomer van 1942 vormt een keerpunt: in een tweede fase zijn Belgische ambtenaren passiever of verzetten ze zich tegen de vervolgingen. De Duitsers nemen de organisatie nu bijna volledig op zich. Na de verplichte tewerkstelling voor alle Belgen in oktober 1942, groeit het verzetsklimaat sterk, wat ook de ondergedoken Joden ten goede komt.¹¹⁶

Maar eenduidige uitspraken over de rol van de Belgische autoriteiten zijn moeilijk. Volgens Wouters zijn er veel lokale verschillen en kan de houding van nationale of regionale sleutelfiguren een grote impact uitdragen. Zo wijst hij op de verschillende manier waarop stadsdiensten van Brussel en Antwerpen omgingen met de anti-Joodse verordeningen. Bij enkele razzia's in

¹¹⁴ Van Doorslaer en Schreiber, *De curatoren van het getto*, 350-6.

¹¹⁵ Wouters, “De jacht op de Joden,” 546-51.

¹¹⁶ Wouters, “De jacht op de Joden,” 546-51.

Antwerpen krijgen de Duitse diensten actieve hulp van de stadspolitie. In Brussel daarentegen, weigeren stadsdiensten om mee te werken aan razzia's en om Joden te arresteren in kader van de verplichte tewerkstelling en later de deportatie naar het Oosten. In Luik is het nog niet duidelijk welke houding de lokale diensten er precies namen. Wouters kijkt onder meer naar ideologisch-politieke factoren om die verschillende houding te verklaren, en wijst naar de Vlaamsgezinde, katholieke elite uit Antwerpen en Fransgezinde, meer liberale en verzetsgezinde elite in Brussel. Afgezien van de razzia's in Antwerpen in augustus 1942, is een actieve bijdrage van politieagenten in België veel minder sterk in vergelijking met Frankrijk bijvoorbeeld. Na september 1942 zijn de Antwerpse politiediensten bovendien niet langer betrokken, en neemt het Duits bestuur de touwtjes volledig in handen.¹¹⁷

De Belgische regering in Londen

Hoe verhoudt de Belgische regering in Londen zich ten aanzien van het lot van Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog? Dat is het vertrekpunt van Véronique Laureys' onderzoek in de verzamelbundel *Belgium and the Holocaust: jews, Belgians, Germans*. Uit eerder onderzoek bleek dat de geallieerde landen, ondanks beschikbare informatie, geen prioriteit verlenen aan de problematiek rond de Jodenvervolgung. Ze aanschouwen het eerder als een onderdeel van de anti-Duitse propaganda. Dat is ook het geval bij de Belgische regering, concludeert Laureys. De informatie waarover de Belgische regering beschikt is onvolledig en vaak incorrect, maar wijst wel uit dat specifiek de Joodse bevolking geïsoleerd wordt. Ondanks kennis van de anti-Joodse maatregelen, blijft een grondige analyse uit. Een besef van het systematische aspect van de Jodenvervolgung komt er niet. Daardoor is het voor de regering onmogelijk om een duidelijk zicht te krijgen op de genocide die zich afspeelt, laat staan op tijd in te grijpen. Waarom slaagt België er niet in de beschikbare informatie beter te analyseren? Laureys wijst op de politieke relevantie van de gebeurtenissen. Meer dan 90 procent van de in België verblijvende Joden zijn migranten en zodoende 'tweederangsburgers'. Bovendien tonen Belgische Joden die in Londen verblijven, weinig interesse in de situatie. Sterker nog, ze willen zich van de buitenlandse Joden distantiëren, die volgens hen het antisemitisme aanwakkeren. Ze behouden dus hun vooroorlogse attitude. Afgezien van financiële steun voor ondergedoken Joodse kinderen, komt er geen gerichte actie vanuit de Belgische regering in Londen. Daarmee neemt ze eenzelfde houding aan als de andere geallieerde landen.¹¹⁸

Hulp aan Joden

Na de zomer van 1942 komt er een keerpunt. Niet zozeer de Joodse kwestie, maar wel de verplichte tewerkstelling in oktober zet kwaad bloed bij de bevolking. Het toegenomen verzetsklimaat komt de ondergedoken Joden alleen maar ten goede. Ondergedoken Joden zijn sterk afhankelijk van de ondersteuning van Belgische autoriteiten en burgers. Meer dan 50 procent van de geregistreerde Joden kan uiteindelijk de oorlog overleven, hetzij door het land te ontvluchten of door onder te duiken. Concrete cijfers zijn moeilijk te berekenen, maar algemeen genomen was de hulp van Belgische autoriteiten en burgers omvangrijk. Zo is er sprake van 'officiële' hulp, bijvoorbeeld wanneer de Brusselse overheden beslissen de Davidster niet te

¹¹⁷ Wouters, "Critical perspective," 4-12.

¹¹⁸ Véronique Laureys, "The attitude of the Belgian government-in-exile in London towards the Jews and the Jewish Question during World War II," in *Belgium and the Holocaust: jews, Belgians, Germans*, ed. Dan Michman (Jeruzalem: Yad vashem, 1998), 287-306.

verdelen of Belgische notarissen weigeren Joodse woonsten te verkopen of verhuren. Daarnaast is er aanzienlijk verzet vanuit de Joodse gemeenschap zelf. Het Joods Verdedigingscomité (JVC) slaagt erin relaties te op te bouwen met autoriteiten, delen van het Belgisch verzet en burgersamenleving en krijgt clandestiene financiering, onder meer van Belgische banken, de Belgische regering in Londen en het ministerie van Justitie en Financiën. Het JVC is deel van het gewapend verzet en is verbonden aan het Onafhankelijkheidsfront. Concreet helpen zij ondergedoken Joden met valse identiteitspapieren en voedselbonnen. Via het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (NWK) kunnen ongeveer 2.500 Joodse kinderen gered worden. Daarnaast steunt het JVC op 140 organisaties en 700 individuen voor het opvangen van Joodse kinderen. Katholieke verenigingen spelen daarin een belangrijke rol.¹¹⁹

¹¹⁹ Wouters, "Critical perspective", 9-10.

De oorlogsherinnering in België

De manier waarop de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog vorm krijgt, biedt interessante inzichten voor deze scriptie. Het vertelt meer over de complexe dynamieken in de Belgische maatschappij en binnen het verzet zelf. De evolutie van de oorlogsherinnering toont bovendien hoe een herinnering pas verankerd wordt als het ook een politieke en maatschappelijke relevantie krijgt. Het naoorlogse stilzwijgen rond de Holocaust bewijst hoe feitenkennis niet noodzakelijk leidt tot een maatschappelijke of wetenschappelijke aandacht voor historische gebeurtenissen. Dit onderdeel reikt ten slotte noodzakelijke achtergrondkennis aan om te begrijpen waarom de beperkte berichtgeving in sluikbladen geen Belgische of zelfs Europese uitzondering vormt.

Een herinneringsstrijd?

Om de oorlogsherinnering te begrijpen, is het belangrijk om eerst de dynamieken van herinneren naderbij te bekijken. Hoe komt een herinnering tot stand, en wie heeft daarover te beslissen? De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in België is zonder twijfel sterk geëvolueerd doorheen de jaren. De manier waarop een samenleving haar verleden bekijkt en percipieert is namelijk nooit neutraal of vanzelfsprekend, maar het resultaat van een proces waarop meerdere actoren een invloed kunnen uitoefenen. Niet alleen politieke partijen, maar ook media, wetenschappelijke onderzoekers, musea of belangenorganisaties spelen hierin een betekenisvolle rol. Daarnaast zijn er verschillende niveaus waarop herinneringen leven of geconstrueerd worden. Zo zijn er individuele herinneringen, die bijvoorbeeld via familiale structuren worden doorgegeven. Daarboven zijn er de acties van de staat en partijen of belangenorganisaties. Verder bestaan er collectieve herinneringen, geconstrueerd rond bepaalde gebeurtenissen of sites. Ten slotte beïnvloeden ook publieke debatten tussen intellectuelen en historici hoe er herinnerd wordt in de maatschappij, denk aan pedagogische debatten rond het belang van herinneren.¹²⁰ Belangrijk is dat een publieke herinnering kan veranderen naargelang de actoren gewichtiger worden, of de gebeurtenissen meer of minder relevant worden voor deze actoren.¹²¹

Ook de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog heeft vandaag niet dezelfde vorm als enkele decennia terug. Volgens Brits historicus Martin Conway kan de "herinneringsstrijd" in België in 2012 definitief als een afgesloten periode beschouwd worden.¹²² Deze zogenaamde "herinneringsstrijd" verloopt volgens enkele vooroorlogse breuklijnen in de Belgische maatschappij. Conway wijst op de breuk tussen katholieken en socialisten, tussen Vlamingen en Franstaligen en tussen voorstanders van een nieuwe politieke orde en verdedigers van de democratie. Anders dan bij de andere Europese natiestaten, verhinderen deze breuklijnen een dominant, patriottistisch discours opgesteld door de overheid. De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog raakt verstrikt met de politieke en communautaire identiteiten. Zo is de oorlogsherinnering ook sterk gelinkt aan discussies rond de aard van de Belgische natie en de

¹²⁰ Martin Conway, "The end(s) of memory. Memories of the Second World War in Belgium," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII 2-3 (2012): 171.

¹²¹ Bruno De Wever, "Verzet in de publieke herinnering in Vlaanderen," in *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, eds. Bert Boeckx et al. (Antwerpen: Amsab-ISG en CegeSoma, 2004), 18.

¹²² Conway, "The end(s) of memory," 171.

politieke gemeenschap.¹²³ De overheid neemt geen positie in het herinneringslandschap, maar liet die grotendeels aan zichzelf over.¹²⁴

Hoe moeten we die herinneringsstrijd precies opvatten? De breuklijnen zorgen ervoor dat er zogenaamde herinneringsgemeenschappen ontstaan, met een eigen discours, eigen *lieux de mémoire* en bijzonder weinig gemeenschappelijke ankerpunten, behalve dan de Duitse bezetting. Doordat deze herinneringen vaak botsen, lijkt het alsof de verdeeldheid rond de oorlog maar blijft voortduren en de tegenstellingen zo in stand gehouden worden.¹²⁵ Vanaf het begin is het onduidelijk wie nu eigenlijk herdacht moet worden. Daardoor ontstaat een gefragmenteerde oorlogsherinnering. De federalisering van België heeft die fragmentering of 'regionalisering' van de oorlogsherinnering nog verder versterkt door de vorming van aparte regionale instellingen, onderwijsorganisaties en herdenkingen.¹²⁶ Martin Conway beschrijft de herinnering aan de oorlog in België als 'inherent pluralistisch'. Verschillende vormen van herinneringen staan naast elkaar, soms in conflict, niet alleen binnen sociale groepen en gemeenschappen maar ook binnen individuen zelf.¹²⁷ Volgens historici Bruno Benvindo en Evert Peeters spelen de deelstaten meer in op de oorlogsherinnering. Ze eigenen de gedenkplaatsen toe als "attributen om het eigen bestaansrecht te legitimeren." Door de opkomst van extreemrechts aan het eind van de 20ste eeuw, kunnen ze de oorlogsherinnering bovendien omvormen tot een herinnering waarin mensenrechten centraal stonden (en staan). Er is dus een verband tussen de opkomst van de mensenrechtenretoriek en de sterkere overheidsgreep op de oorlogsherinnering.¹²⁸ Onder impuls van de Parti Socialiste zal in Wallonië later de herinnering aan het Waals en antifascistisch verzet overheersen, terwijl de collaboratie als een Vlaamse zaak aanschouwd wordt.¹²⁹

Welke plaats voor het verzet?

Vooraf het verzet en de collaboratie blijken in de naoorlogse periode een eigen richting uit te gaan. Terwijl verschillende groepen oorlogsslachtoffers (politieke gevangenen, verplicht tewerkgestelden en weerstanders) 'vechten' om een officiële erkenning door de overheid, groeit in Vlaanderen het beeld van de collaborateurs als slachtoffers van de repressie. De Christelijke Volkspartij (CVP) ziet in de voormalige collaborateurs een opportuniteit om stemmen te ronselen en hanteert een meerderheidsstrategie. Als grootste Vlaamse partij pleit ze vurig voor een verzachting van de repressie. Op de communautaire breuklijn komt er zo een 'splitsing' tussen een herinnering aan het verzet en een herdenking van de repressie. Dat het verzet grotendeels Franstalig is en in Vlaanderen vooral Belgisch-patriottisch getint is, werkt als een bron van verdeeldheid in de collectieve herinnering.¹³⁰

¹²³ Conway, "The end(s) of memory," 173.

¹²⁴ Bruno Benvindo en Evert Peeters, *Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan WO II* (Antwerpen: De Bezige Bij en SOMA, 2011), 15-17.

¹²⁵ Conway, "The end(s) of memory," 177.

¹²⁶ Conway, "The end(s) of memory," 181.

¹²⁷ Conway, "The end(s) of memory," 186.

¹²⁸ Benvindo en Peeters, *Scherven van de oorlog*, 13-15.

¹²⁹ Rudi Van Doorslaer: "Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België 1945-2000," in *Geschiedenis maken. Liber Amicorum Herman Balthazar*, Gita Deneckere en Bruno De Wever (red) (Gent: Tijdsbeeld, 2003): 228-9.

¹³⁰ Benvindo en Peeters, *Scherven van de oorlog*, 15-17; Koen Aerts en Bruno De Wever, "Het verzet in de publieke herinnering in Vlaanderen," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII, nr 2-3 (2012): 86.

*"The resistance was almost by definition an ephemeral phenomenon, destined to disappear as soon as the occupation against which it resisted was over. Within months after the war's end, the resistance as a movement had been consigned to history."*¹³¹

Lagrou is duidelijk: het verzet had geen schijn van kans om na de oorlog uit te groeien tot een maatschappelijke speler. In tegenstelling tot andere Europese landen, ontplooit de herinnering aan het verzet in Vlaanderen zich niet als de dominante patriottische herinnering. Waaraan ligt dat? Historici Koen Aerts en Bruno De Wever wijzen op drie factoren om de totstandkoming van die atypische herinneringscultuur te analyseren: de kenmerken van Vlaamse verzetslieden, opinievorming en representatie van het verzet en de houding van de overheid. Allereerst is er een sterke verdeeldheid onder de linkse en rechtse verzetsbewegingen. Dat betekent dat de herinneringsactoren of zogeheten 'memory makers' geen 'front' kunnen vormen in die herinneringsstrijd. De tienduizenden Vlaamse verzetslieden - ongeveer 30 procent van het Belgisch verzet - kunnen geen gezamenlijk herinneringsmilieu uitbouwen en tellen bovendien weinig figuren die als spreekbuis kunnen fungeren. Het verzet krijgt verder geen politieke vertaling. De verzetsbewegingen bestaan veelal uit politieke stromingen uit de marge: communisten, patriotten of koningsgezinde militairen. Nadat de KPB in maart 1947 uit de regering stapt, verliest het communistisch verzet definitief haar politieke stem. In de jaren 1950 verscheurt de Koningskwesie verder de verzetsbewegingen.¹³²

Ten slotte belemmert ook de imagoschade van het verzet haar kansen om tot de dominante oorlogsherinnering uit te groeien. De Belgische bevolking ziet in eerste plaats de geallieerden als hun bevrijders. Ook het beeld van de zogeheten 'septemberweerstanders' die tijdens de naoorlogse repressie op buitenproportionele wijze het recht in eigen handen namen, blijft een hardnekkige stempel.¹³³ Verder draagt het ontbreken van een Vlaamsgezinde verzetsbeweging volgens De Wever ongetwijfeld bij tot een negatieve beeldvorming over het verzet in Vlaanderen.¹³⁴ Ook de rol van de overheid in de 'politics of memory' is een belangrijke analysefactor. Daarbij valt vooral de afwezigheid en desinteresse op voor initiatieven die het verzet in de kijker zetten. In Vlaanderen blijft de herinnering van het verzet dus vooral beperkt tot de voormalige verzetslieden en enkele patriottistische organisaties en linkse groeperingen.¹³⁵

¹³¹ Lagrou, "Belgium," 55.

¹³² Aerts en De Wever, "Het verzet," 78-87.

¹³³ Aerts en De Wever, "Het verzet," 78-89.

¹³⁴ Bruno De Wever, "Septemberweerstanders", "idealistische oostfronstrijders" en "flaminboches". De Tweede Wereldoorlog in België: onverwerkt verleden?," in *La Résistance et les Européens du Nord/Het Verzet en Noord-Europa*, eds. Gabrielle Drigeard en Chantal Kesteloot (Brussel: SOMA, 1994), 384-392.

¹³⁵ Conway, "The end(s) of memory," 181.

Welke plaats voor de Jodenvervolging?

Er kan haast geen groter contrast bestaan tussen het naoorlogse stilzwijgen en de hedendaagse alomtegenwoordigheid van de Holocaust. Waarom krijgt de Belgische Jodenvervolging geen plek in het naoorlogse herinneringslandschap? En wat verklaart de *reversal of memory* vanaf de jaren 1970? Rudi Van Doorslaer en Pieter Lagrou maken een gelijkaardige opdeling tussen de tijd van de (over)levenden (sociale herinnering) en de tijd van de 'doden' (culturele/historische herinnering). In de sociale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is geen plek voor de Joodse overlevenden: "In the mechanisms of social memory, the dead have no role to play." Het lage aantal Holocaust-overlevenden zorgt ervoor dat de Joden opgaan in de verzameling 'gedeporteerden'. Dat staat tegenover de 'historische' of culturele herinnering in de tijd van de doden. Deze is niet opgemaakt door getuigen, maar door externe opiniemakers zoals politieke partijen en actoren in het onderwijs, kunst of wetenschappelijk onderzoek.¹³⁶

De jaren van stilzwijgen

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog hebben de 'levenden' het voor het zeggen. Hoewel de collaborateurs maar in een beperkte mate slachtoffer zijn van de oorlog, blijken zij toch de naoorlogse herinnering te domineren. Van Doorslaer schuift meerdere redenen naar voor om te verklaren waarom de Joodse slachtoffers zo lang in de schaduw blijven staan. Zo wijst hij op een algemene onwetendheid en onverschilligheid voor het Joodse drama in België (en daarbuiten). Ook de interne ideologische en levensbeschouwelijke verschillen binnen de Joodse gemeenschap zijn niet bevorderlijk. Bovendien zijn er met het verzet en de collaboratie al sterke spelers aanwezig op het herinneringsterrein. Verder overleven slechts 30.000 Joden de oorlog. Zij vormen maar een klein deel uit van het aantal kiezers, wat het politiek gezien niet heel interessant maakt om aandacht te wijden aan de Jodenvervolging. Daarbij eist Joodse gemeenschap geen bijzondere status op voor zichzelf. De Belgische Joden, in tegenstelling tot de buitenlandse Joden, zijn nochtans goed vertegenwoordigd in het politiek bestel, maar ondernemen er geen poging om het Joodse leed aan te kaarten. Bovendien krijgen Joodse communisten die deel uitmaakten van het verzet, van hun oversten de boodschap zich te identificeren met de Belgische nationale gemeenschap, en niet de Joodse. De Belgische autoriteiten hebben bijgevolg geen aandacht voor het Joodse leed uit de oorlog. Slachtoffers van raciale vervolging krijgen dan ook geen oorlogsstatuut of officiële erkenning.¹³⁷ Na de bevrijding groeit ook het besef dat de VJB niet alleen een 'liefdadigheidsinstelling' was, maar een actieve bijdrage leverde aan de deportaties. Om verdeeldheid te vermijden, kiezen leden uit de Joodse gemeenschap ervoor de positieve herinnering rond de omvangrijke hulp aan Joden, centraal te stellen. Een juridisch proces rond de rol en verantwoordelijkheid van de VJB-leiders komt er niet. De wederopbouw van de Joodse gemeenschap primeert.¹³⁸

¹³⁶ Van Doorslaer: "Gebruikt verleden," 227-249; Pieter Lagrou, "Victims of genocide and national memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965," *Past and Present* 154 (1997): 181-190.

¹³⁷ Van Doorslaer: "Gebruikt verleden," 239-43, 291-319; Voor een diepgaandere analyse van de herinnering aan de Dossinkazerne en de graduele *reversal of memory*, zie ook Lieven Saerens, "Van vergeten naar gegeerd. Dossin en de Joodse herinnering," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII, nr. 2-3 (2012): 138.

¹³⁸ Van Doorslaer en Schreiber, *De curatoren van het getto*, 350-4.

De reversal of memory

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in België evolueert en is ook vatbaar voor internationale impulsen. Vanaf de jaren 1970 en 1980 is er een toenemende aandacht voor het lot van de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog. De uitzending van de Amerikaanse serie 'Holocaust' in 1978 maakt wereldwijd diepe indruk, ook in België. Vanaf de jaren 1980 volgt er een 'boom' aan wetenschappelijke studies en vinden steeds meer Joodse betrokkenen de moed om te getuigen. Na decennialang stilzwijgen vindt het Joodse oorlogstrauma stilaan zijn weg naar de publieke herinnering. Zo maakt de sociale herinnering steeds meer ruimte maken voor de culturele herinnering. In de media, politiek en het wetenschappelijk onderzoek groeit de kritiek op de politieke erfenis van de oorlog. De tijd van de doden wijst niet alleen op aandacht voor Joodse overlevenden, maar ook op het verdwijnen van een oorlogsgeneratie.¹³⁹ Dat de Jodenvervolging in toenemende mate de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog domineert, betekent ook dat andere actoren, zoals de politieke gevangenen, uit de aandacht worden verdrongen.¹⁴⁰ Hulp aan Joden als vorm van verzet krijgt zo veel meer aandacht.¹⁴¹

Toch zal het in België langer duren dan in de buurlanden vooraleer de Holocaustherinnering doorbreekt. De Joodse gemeenschap is verdeeld tussen orthodoxe religieuzen in Antwerpen en liberale en linkse groepen in Brussel. Dat verhindert een gezamenlijke herinnering aan de Jodenvervolging.¹⁴² Lagrou benadrukt evenwel dat de *reversal of memory* een gradueel proces is en niet meteen het 'verval' van andere herinneringstradities betekent.¹⁴³ Ten slotte wijzen meerdere historici erop dat de Jodenvervolging, in kader van het groeiend mensenrechtendiscours en de opmars van extreemrechts, politiek 'bruikbaar' wordt om te pleiten voor democratie en verdraagzaamheid.¹⁴⁴ De aandacht voor de Jodenvervolging kadert zo binnen het groeiend internationaal pleidooi voor 'universele morele waarden'.¹⁴⁵ Daarvan getuigt ook de oprichting van het museum Kazerne Dossin in 2012, op initiatief van de Vlaamse regering.¹⁴⁶

¹³⁹ Lieven Saerens, "Mechelen: de Dossinkazerne. De moord op de joden," in *België. Een parcours van herinnering*, eds. Jo Tollebeek et al. (Amsterdam: Bakker, 2008), 242; Van Doorslaer, "Gebruikt verleden," 239-43.

¹⁴⁰ Benvindo en Peeters, *Scherven van de oorlog*, 15-17.

¹⁴¹ Aerts en De Wever, "Het verzet," 92.

¹⁴² Van Doorslaer, "Gebruikt verleden," 239-43.

¹⁴³ Lagrou, "Victims of genocide and national memory," 181-90.

¹⁴⁴ Benvindo en Peeters, *Scherven van de oorlog*, 219-25.

¹⁴⁵ Van Doorslaer, "Gebruikt verleden," 239-43; Aerts en De Wever, "Het verzet," 92.

¹⁴⁶ Saerens, "Van vergeten naar gegeerd," 169.

Verzetspers en de Jodenvervolging: een complexe verhouding?

De sluikbladen: context en overzicht

In het hoofdstuk rond methodologie verscheen reeds een overzicht van de geselecteerde verzetskranten. Maar om de berichten te verklaren, is het nodig om elke verzetskrant duidelijk te situeren. In welke omstandigheden verschijnt het sluikblad? Welke individuen zijn betrokken bij het productieproces? Hebben arrestaties een invloed op de krant? Welke aandachtspunten stellen de verzetskranten voorop? Op basis van literatuurstudie en eigen onderzoek, biedt dit onderdeel een zo grondig mogelijk overzicht van elk sluikblad.

Le Drapeau Rouge

In de begindagen van de bezetting had de Kommunistische Partij van België (KPB) nog een poging gedaan om een legaal blad uit te brengen, maar een verschijningsverbod in juni 1940 voorkomt dat. Vanaf september 1940 focust de KPB op een regionale wederopbouw van de partij. Verschillende communistische clandestiene kranten zien het licht in Brussel, Luik, Antwerpen, Charleroi, Hoei en in de Borinage. Maar de partij voelt de noodzaak om een centraal orgaan in het leven te roepen. Vanaf februari 1941 publiceert de KPB daarom twee centrale persorganen: *Le Drapeau Rouge* en *De Roode Vaan*, waarin de politieke visie van de partij uiteen wordt gezet. Daarnaast verschijnen er ook kranten voor specifieke doelgroepen zoals vrouwen, jongeren of landbouwers.¹⁴⁷

Volksvertegenwoordiger Pierre Bosson (1910-1942) neemt de verantwoordelijkheid en de organisatie op zich.¹⁴⁸ De redactie bestaat uit de journalisten Jean Lagneau en Félix Coenen. In Brussel wordt apparatuur voor compositie, fotogravure en drukwerk geïnstalleerd. Uiteindelijk verschijnen er 73 nummers tussen februari 1941 en augustus 1944. Het aantal oplages varieert van 5.000 tot 40.000 exemplaren. Tot september 1942 telt de krant twee pagina's en verschijnt het maandelijks in stencilvorm. Daarna breidt de krant uit tot 4 pagina's, wordt het gedrukt en verschijnt het elke twee weken. De opmaak verandert doorheen de jaren. Zo verschijnt het sluikblad tussen november 1943 en mei 1944 opnieuw in stencilvorm naar aanleiding van nieuwe arrestaties.¹⁴⁹ Opvallend zijn de illustraties en speelse en opvallende koppen. Op elke uitgave verschijnt het volgnummer en de datum van uitgave en staat er "fondateur: Joseph-Jacquemotte" te lezen.

Als partijblad volgen de artikels uiteraard de ideologische richtlijnen van de KPB. De berichten die in *Le Drapeau Rouge* verschijnen zijn erg gericht op de Sovjet-Unie en de arbeidersklasse. Er is uitgebreid aandacht voor de beloftes van een tweede front en voor de oorlogsontwikkelingen in de Sovjet-Unie. Ook de levensomstandigheden van arbeiders vormen een prominent thema. Zowel problemen met de voedselbevoorrading als de verplichte tewerkstelling zijn vaste onderwerpen in de uitgaves. Ze benadrukken het beeld van de Duitse bezetter als 'plunderaar' die de Belgische economie en burgers berooft. Ze richten hun vuurpijlen hoofdzakelijk op kapitalisten en

¹⁴⁷ José Gotovitch, "De communistische sluikpers," The Belgian War Press, geraadpleegd 6 juli 2021, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8951>.

¹⁴⁸ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 353.

¹⁴⁹ Gotovitch, ed. *Guide*, 31-32.

plutocraten, "les gros capitalistes allemands." Daarnaast wil het sluikblad duidelijk tot actie aanzetten: ze roepen de lezer op om te betogen en zich actief te verzetten tegen de Duitse bezetter. De KPB staat mee aan het roer van onder meer de 'staking der 100.000' in mei 1941 en betogingen voor een betere voedselvoorrading en de terugkeer van krijgsgevangenen.¹⁵⁰

Figuur 7. Voorpagina van Le Drapeau Rouge (maart 1942).

¹⁵⁰ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 57.

Hoewel het Verenigd Koninkrijk eerst vijandig wordt benaderd, verandert die houding na de verbreking van het niet-aanvalspact tussen de Sovjet-Unie en Duitsland in juni 1941. Daarna volgt Operatie Zonnewende, waarbij de Duitse bezetter een 400-tal personen oppakt, onder wie 54 Belgische communistische partijleden.¹⁵¹ Voortaan kiest de KPB resoluut voor het kamp van de geallieerden en werpt de partij zich volop in de strijd tegen de Duitse bezetter. Daarvan getuigen onder meer de oprichting van het Onafhankelijkheidsfront (OF) en het guerillaleger de Partizanen. De partij en de verzetsorganisaties die ermee verbonden zijn, worden zo een belangrijke tegenstander van de Duitse bezetter.¹⁵² De spanning tussen beide brengt dan ook nare gevolgen voor het sluikblad. In juli 1943 krijgt de Sipo-SD de volledige clandestiene drukapparatuur in handen en houden ze enkele prominente communistische leiders aan. Op 1 augustus wordt zo een valse 'Drapeau Rouge' uitgegeven waarin instructies staan – waar de lezers geen gehoor aan geven - voor het stopzetten van de strijd om zo de partijleiders te 'redden'. Onder leiding van Félix Coenen hernemen de uitgaves van *Le Drapeau Rouge* zich, waarin de 'valse' instructies meteen worden rechtgezet.¹⁵³ De KPB slaagt erin de arrestatiegolven te overleven en tot aan de bevrijding te groeien als partij.¹⁵⁴

Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance

De Brusselse journalisten Pierre Joye (1909-1984) en Fernand Demany (1904-1977) zijn de oprichters van de verzetsbeweging het Onafhankelijkheidsfront (OF), dat zich tussen eind 1941 en maart 1942 doorheen het land vestigt. De naam moet de nadruk leggen op de belgicistische, nationale identiteit van de beweging. De bedoeling was om een organisatie op te richten die de bestaande verzetsgroepen zou verenigen. Het OF moest zowel katholieken, communisten, socialisten, liberalen, arbeiders, ambtenaren, intellectuelen en vakmannen aanspreken. Daar slaagt de beweging uiteindelijk niet in.¹⁵⁵ Wel kan ze uitgroeien tot een grootschalige, veelzijdige verzetsbeweging die brede lagen van de bevolking aanspreekt. Het OF ondersteunt zowel de partizanen, de "gewapende arm van de KPB", als het humanitair verzet. Zo maakt Solidariteit, een organisatie die hulp biedt aan gezinnen van slachtoffers van de repressie, vanaf november 1942 deel uit van het OF. Daarnaast sluit ook het Joods Verdedigingscomité (JVC) zich aan bij het OF. Zij bieden Joodse voortvluchtigen onderdak, vervalsen documenten en verzamelen fondsen. Het OF is bovenal erg actief in het clandestiene perswezen. Naast *Front*, het centraal persorgaan dat in oktober 1943 zijn intrede doet, zijn er nog zo'n 150 sluikbladen verbonden aan het OF.¹⁵⁶ Vanaf oktober 1942 zet de verzetsbeweging sterk in op actie tegen de deportaties van verplicht tewerkgestelden. Via het oprichten van hulpcomités voor werkweigeraars slaagt het OF erin zijn verzetsbasis steeds verder uit te breiden.¹⁵⁷ Binnen het OF ontstaan ook de zogenaamde Syndicale Strijdkomitees (SSK's), die pleiten voor betere werkomstandigheden en acties (sabotages, stakingen) organiseren tegen de Duitse bezetter. Kortom, het OF is op veel domeinen actief.¹⁵⁸

¹⁵¹ Alain Colignon, "Aktion Sonnewende," Belgiumwwii, geraadpleegd 6 juli 2021, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/gebeurtenissen/1941-06-22-aktion-sonnewende-de.html>.

¹⁵² Maerten, ed. *Was opa een held?*, 57.

¹⁵³ Gotovitch, ed. *Guide*, 31-32.

¹⁵⁴ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 57.

¹⁵⁵ Fabrice Maerten, "Het Onafhankelijkheidsfront," Belgiumwwii, geraadpleegd 6 juli, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/onafhankelijkheidsfront-het.html>; "La presse du F.I.," *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, 17 oktober 1943, p. 9.

¹⁵⁶ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 60-61.

¹⁵⁷ Maerten, "Het Onafhankelijkheidsfront."

¹⁵⁸ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 60-61.

De beweging aanhoudt zichzelf dan ook als “la principale organisation de combat anti-nazie en Belgique.”¹⁵⁹

Het nationaal bestuur voelt stilaan de nood om de verschillende regionale en nationale comités te coördineren. Vanaf oktober 1942 tot augustus 1944 verschijnt daarom in Brussel het *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*. Het intern rapport bevat instructies, voorbeeldtraktaten en specifieke brieven, en dient om standpunten uit de nationale campagnes te beklemtonen.¹⁶⁰ Er verschijnen 33 nummers, zonder onderbreking en gerealiseerd door eenzelfde ploeg. De conciërge van het Musée du Cinquantenaire (vandaag het Museum Kunst & Geschiedenis) print de bulletins in de kelder van het museum.¹⁶¹ Het aantal pagina's per uitgave is niet consistent, maar gemiddeld 6 tot 10 pagina's lang, met occasionele uitschuivers. Qua vormgeving is het bulletin vrij bescheiden. Het betreft doorlopende teksten in eenzelfde lettertype en –grootte. Soms staan woorden of zinnen onderstreept, in hoofdletters opgemaakt, of staan er spaties tussen de letters om er meer aandacht op te vestigen. Het bulletin dient dus als een handboek voor de comités. Een verzameling richtlijnen dicteert hoe de militanten van de beweging actie kunnen ondernemen tegen de bezetter en collaborateurs. Daarnaast moeten de verschillende kranten verbonden aan het OF de teksten uit het bulletin verwerken in hun publicaties. Het bulletin benadrukt dat de sluikbladen regelmatig moeten verschijnen, kost wat kost. Het liefst gedrukt, maar indien nodig, volstaat stencilvorm. Dat de comités zich niet altijd aan een copy-paste houden, blijkt uit volgende waarschuwing: “Trop souvent, certains comités ne tiennent pas compte des instructions du bureau. C'est une lourde erreur qui nuit au travail collectif du F.I. La presse du F.I. constitue le lien le plus puissant entre nos divers comités.”¹⁶²

De bulletins publiceren onder meer verslagen van vergaderingen van het nationaal comité, de programmapunten van het OF, brieven, toespraken of mogelijke titels en slogans. Onder meer het publiceren van de programmapunten geeft de lezer een duidelijk zicht op de prioriteiten van de verzetsbeweging. Daaruit blijkt dat de strijd tegen de bezetter en de collaborateurs, met alle mogelijke middelen, op nummer één wordt gezet. Ook het verspreiden van propaganda, verhinderen van 'beroving' door de bezetter, het tegenhouden en bestraffen van collaborateurs en de bescherming van liberale vrijheden behoren tot de strijddoelen.¹⁶³ De deportaties nemen een aanzienlijk deel in van de berichten. Het bulletin is bovendien gericht op actief verzet. Om hun lezers en comités daartoe aan te zetten, wijzen de auteurs herhaaldelijk op de vele 'gevaren' die burgers bedreigen, en op de barbaarsheid van het naziregime. Ze bekritisieren de afwachtende houding van burgers die enkel hopen op de bevrijding, maar geen concreet verzet ondernemen: “Ce n'est pas après la libération qu'il faut agir, mais avant, en vue de la préparer. C'est ainsi et ainsi seulement que l'on se montre digne de la liberté.”¹⁶⁴

¹⁵⁹ “La lutte des patriotes et l'organisation des refractaires,” *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, 23 september 1943, p. 4.

¹⁶⁰ Gotovitch, ed. *Guide*, 20.

¹⁶¹ Gotovitch, ed. *Guide*, 20.

¹⁶² “La presse du F.I.”

¹⁶³ “Programme du Front de l'Indépendance,” *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, 30 november 1942, p. 2-3.

¹⁶⁴ “Le F.I. dans la lutte pour la libération du pays,” *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, 1 oktober 1942, p. 3.

La Voix des Femmes

Dat het verzet ook vrouwenwerk was, bewijst onder meer de publicatie van het sluikeblad *La Voix des Femmes*. Aan het hoofd van het persorgaan staat Suzanne Grégoire, arbeidster en lid van de KPB. Het is dan ook onder de vrouwelijke tak van de partij dat het sluikeblad vorm krijgt. De arrestaties bij de KPB in de zomer van 1943 treffen ook de redactie van *La Voix des Femmes*, waardoor het sluikeblad ophoudt te bestaan.¹⁶⁵ Grégoire wordt gearresteerd op 19 maart, waarna ze gedeporteerd wordt naar het concentratiekamp in Ravensbrück. Ze zal de oorlog overleven. *La Voix des Femmes* verschijnt maandelijks en telt tussen mei 1941 en juni 1943 in totaal 24 uitgaves. Daarvan zijn 17 nummers bewaard.¹⁶⁶ Op de voorpagina staat de titel in sierlijke letters, met daarbij het volgnummer en maand van publicatie. De slogan is de volgende: “‘LA VOIX DES FEMMES’ est VOTRE JOURNAL. Lisez-le, soutenez-le, diffusez-le. Edité par les Femmes Communistes.” Het sluikeblad verschijnt in stencilvorm.

Aangezien de verzetskrant gericht is op een vrouwelijk publiek, zijn de artikels ook vanuit dat perspectief geschreven. Er is veel aandacht voor de zorgen van (huis)moeders en weduwen, die door de oorlogscontext worstelen om hun gezin van eten te voorzien, of door het (politieke) gevangenschap van hun echtgenoot of zoon – en dus het wegvallen van het gezinsinkomen – de eindjes niet langer aan elkaar kunnen knopen. De problematiek rond de voedselbevoorrading vormt daarom een gewichtig onderwerp, evenals de verplichte tewerkstelling. Net als *Le Drapeau Rouge*, zijn ze gericht op actief verzet en roepen ze hun lezers op te betogen en protesteren: “Menagères à l’action! Ne laissons pas nos enfants mourir de faim!”¹⁶⁷ Ze eisen de bevrijding van de gevangenen, een betere voedselbevoorrading, een verhoging van de lonen, pensioenen en toeslagen. Ze willen bovenal vrede en een onafhankelijk België.¹⁶⁸ De verenigende kracht van vrouwen speelt daarbij een terugkerend element.¹⁶⁹ In lijn met het communistische gedachtegoed hekelen de auteurs het kapitalisme. Ze plaatsen daarbij de rijke, ‘zakkenvullende’ kapitalisten tegenover de arme, verhongerende arbeidersbevolking.¹⁷⁰ De Sovjet-Unie, “notre grand espoir, notre guide” wordt gezien als een voorbeeldbestuur: het is volgens de redactie het enige land dat een continue vredespolitiek nastreeft.¹⁷¹

La Voix des Femmes is, in tegenstelling tot grotere verzetsbladen als *Le Drapeau Rouge*, *La Libre Belgique* of *La Voix des Belges*, die naast een grotere oplage, ook een langere periode publiceren, nog niet grondig onderzocht. Maar omwille van het specifieke doelpubliek dat de krant aanspreekt, vormt dit sluikeblad een relevante keuze in deze scriptie. De bezetter creëert talloze familiedrama’s bij Joodse gezinnen. Het sluikeblad vormt een interessante casus om na te gaan of vrouwelijke auteurs dat familiale aspect sterker benadrukken in vergelijking met andere verzetskranten – wat overigens zo blijkt te zijn.

¹⁶⁵ Na de arrestaties richten enkele vrouwen begin 1944 opnieuw een sluikeblad op, genaamd “Femmes dans la Lutte” en “Vrouwen in de Strijd”; Els Flour et al., *Répertoire des sources pour l’histoire des femmes en Belgique. Tome I. Répertoire de la presse féminine et féministe en Belgique 1830-1994* (Brussel: Ministerie van Arbeid en Tewerkstelling, 1994), 444-5.

¹⁶⁶ Gotovitch, ed. *Guide*, 152.

¹⁶⁷ “Quand les femmes s’en melent...”, *La Voix des Femmes*, augustus 1941, nr 4, p. 2.

¹⁶⁸ “Nous exigeons le retour de nos prisonniers,” *La Voix des Femmes*, mei 1941, nr 1, p. 3.

¹⁶⁹ Gotovitch, ed. *Guide*, 152.

¹⁷⁰ Zie bijvoorbeeld “Nous voulons la PAIX!,” *La Voix des Femmes*, mei 1941, nr 1, p. 1.

¹⁷¹ “Nous voulons la PAIX!”, “Pour l’Indépendance de notre pays,” *La Voix des Femmes*, juli 1941, nr 3, p. 1.

La Libre Belgique

De Brusselse katholieke advocaten Robert Logelain (1888-1978) en Paul Struye (1896-1874) stichten op de 'mythische' datum 15 augustus 1940 het blad *La Libre Belgique* (alias Peter Pan). Als schuilnaam gebruikt Struye 'Scipion L'Africain', terwijl Logelain de naam 'Peter Pan' hanteert. Ze stellen hun blad voor als de voortzetting van de gelijknamige, succesvolle verzetskrant uit de Eerste Wereldoorlog. De naamsbekendheid vormt meteen een troef. Als drijfveer voor het hernemen van de krant, wijzen ze op de 'verraderlijke' propaganda die de publieke opinie 'vergiftigt', verdeeldheid zaait en geleidelijk aan het nationalistisch gevoel in de kiem smoort.¹⁷² Naast advocaat bij het Hof van Cassatie, was Struye sinds 1925 journalist bij het dagblad *La Libre Belgique*, waar hij de internationale politiek voor zijn rekening nam.¹⁷³ Het sluikblad *La Libre Belgique* onderhoudt goede relaties met het inlichtingsnetwerk Zéro, opgericht door Fernand Kerkhofs. Dankzij zijn vele contacten in de juridische en financiële wereld, kan Kerkhofs waardevolle informatie verzamelen. Het uitwisselen van die informatie, evenals beeldmateriaal, zorgt ervoor dat *La Libre Belgique* uitgroeit tot een sterk kwalitatieve verzetskrant.¹⁷⁴

Hoewel de krant niet gebonden is aan een partij of verzetsbeweging, en dus onafhankelijk opereert, zijn er inhoudelijk wel een aantal eigenschappen waar te nemen. Zo is de krant duidelijk katholiek gezind en neemt ze enthousiast uitspraken over van bisschoppen en andere geestelijken. Vermoedens van Duitse vijandigheid ten aanzien van christenen en het katholieke geloof vormen daarbij een veel voorkomende zorg. In een artikel over de religieuze vervolging in Duitsland, hekelen ze "le traitement que le régime nazi inflige à toutes religions et en particulier au catholicisme."¹⁷⁵ Daarnaast zijn de auteurs koningsgezind en erkennen ze de regering in Londen als de enige wettelijke Belgische regering. Vaak worden verklaringen van minister Pierlot overgenomen. De krant heeft vertrouwen in de Angelsaksische geallieerden, maar is terughoudend tegenover de Sovjet-Unie. Net als andere verzetskranten, vormen de 'plundering' en 'verhongering' door de bezetter frequente onderwerpen.¹⁷⁶ In tegenstelling tot de communistische pers, roept *La Libre Belgique* op tot passief verzet.¹⁷⁷

Het blad kent een ruime verspreiding en zal geleidelijk over het hele land verdeeld worden. Van augustus 1940 tot maart 1941 verschijnt de krant maandelijks in stencilvorm met een oplage van meer dan 1000 exemplaren. Vanaf april 1941 tot aan de bevrijding wordt de krant gedrukt en beslaat ze 4 tot 8 pagina's. *La Libre Belgique* verschijnt dan twee keer per maand en kent een oplage van meer dan 10.000 exemplaren.¹⁷⁸ Tussen augustus 1940 en september 1944 verschijnen er 88 nummers. Op het voorblad staan telkens een volgnummer en datum van publicatie vermeld, evenals het 'adres' van de redactie: de Oberfeldkommandatur in Brussel. *La Libre Belgique* is een van de weinige verzetskranten die gedurende de volledige bezettingsperiode blijft doorlopen.

¹⁷² "Presentation", *La Libre Belgique*, 15 augustus 1940, nr 1, p. 1.

¹⁷³ Guide, p. 74-75 en Margot Brulard, "Paul Struye," *Belgiumwwii*, geraadpleegd 7 juli 2021, <https://www.belgiumwwii.be/nl/oorlogsportretten/paul-struye.html>.

¹⁷⁴ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 49.

¹⁷⁵ "La persécution religieuse continue à sévir en Allemagne," *La Libre Belgique*, 15 februari 1944, p. 7.

¹⁷⁶ Zie bijvoorbeeld "L'inventaire officiel du pillage Allemand. Un document définitif," *La Libre Belgique*, 1 november 1940, p. 1-3.

¹⁷⁷ Gotovitch, ed. *Guide*, 75. Bij de herdenking van 11 november 1940 roepen ze hun lezers op om de dag in absolute kalmte te vieren en niet aan 'spektakels' deel te nemen, maar 'waardig' te blijven. Zie *La Libre Belgique*, 1 november 1940, nr 22.

¹⁷⁸ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 54.

Figuur 8. Een drukkerij van La Libre Belgique in de Rue Saint-Gilles in Luik, 1944. De afbeelding werd pas na de bevrijding ontwikkeld.

Toch blijft het sluitblad niet gespaard van arrestaties en tragedies: maar liefst 176 personen overlijden omwille van hun betrokkenheid bij de krant.¹⁷⁹ Dat zorgt ervoor dat er vaak gewisseld wordt van drukkerij. Van april 1941 tot mei 1942 drukt Lielens in Brussel de sluitbladen. Na arrestaties worden de kranten vanaf juni 1942 in Namen en Henegouwen gedrukt, vanaf april 1943 is dat opnieuw Brussel. In 1944 heeft *La Libre Belgique* ook in Luik een drukkerij die haar kranten drukt, waarvan figuur 8 een unieke getuigenis is. In Brussel kan de oplage per nummer al snel tot 20.000 of 30.000 exemplaren oplopen. Op de andere locaties wordt dat aantal eerder op 15.000 geschat.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Fabrice Maerten, "La Libre Belgique," *The Belgian War Press*, geraadpleegd 7 juli 2021, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8946>.

¹⁸⁰ Gotovitch, ed. *Guide*, 75.

1940	
Zomer 1940	Robert Logelain Paul Struye
1941	
September 1941	Aanhoudingen, waaronder Robert Logelain Marie-Louise Hénin wijst Fernand Kerkhofs (Zéro) aan
November 1941	Fernand Kerkhofs wijst William Ugeux (Zéro) aan Louise de Landsheere
1942	
Februari 1942	Mathieu De Jonge (Zéro) Uitbreiding: Michel De Brabandere, André Rostenne
Mei 1942	Arrestatie Louise de Landsheere en drukkers
1943	
Begin 1943	Vertrek Mathieu De Jonge
Maart - mei 1943	Michel De Brabandere, André Rostenne
Mei 1943 tot bevrijding	Michel De Brabandere

Figuur 9. Wisselend bestuur van La Libre Belgique

Ook het bestuur wisselt regelmatig. In figuur 9 staan de verschillende figuren weergegeven die doorheen de bezetting de leiding nemen van de verzetskrant. Na de arrestatie van Robert Logelain volgt William Ugeux hem op. Hij combineert *La Libre Belgique* met zijn positie als hoofd van Zéro en wordt bijgestaan door Louise de Landsheere. In februari 1942 neemt Mathieu De Jonge zijn positie in. De advocaat Michel De Brabandere volgt hem op in maart 1943. Brussel zal doorheen de jaren het vertrekpunt van de krant blijven.¹⁸¹ Omwille van de regelmaat van verschijning, de lange tijdsspanne, nationale verdeling en kwalitatieve berichtgeving, omschrijft historicus José Gotovitch in zijn *Guide de la presse clandestine, La Libre Belgique* (Peter Pan) als de belangrijkste verzetskrant tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹⁸² Ook andere sluikbladen, zoals *Steeds Vereenigd*, *De Vrijshutter* en *Le Coq Victorieux* lijken in *La Libre Belgique* een voorbeeld te zien: “Bravo “Libre Belgique”. Tous les petits journaux clandestins suivent votre voie...Courage...On les aura...”¹⁸³ Het sluikblad vormt daarom een onmisbare casus in dit onderzoek.

¹⁸¹ Maerten, “La Libre Belgique.”

¹⁸² Gotovitch, ed. *Guide*, 75.

¹⁸³ “Monsieur Robert Poulet et “La Libre Belgique”,” *Le Coq Victorieux*, 1941, nr 17, p. 3.

La Voix des Belges

De Belgische Nationale Beweging (BNB) of Mouvement National Belge (MNB) wordt opgericht in Brussel in december 1940. Met meer dan 15.000 naoorlogse erkende leden vormt de BNB de grootste verzetsgroep in de patriottische middenklasse. De katholieke journalist en topambtenaar Camille Joset (1879-1958) staat aan het hoofd van de verzetsbeweging. Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam hij eerder al deel aan het verzet, en was toen een politiek gevangene.¹⁸⁴ De BNB kan doorheen het land een sterk netwerk opbouwen, en steunt daarbij op de vele persoonlijke contacten van Joset.¹⁸⁵ De beweging neemt een verenigende houding aan en reikt de hand naar andere verzetsgroeperingen als het Onafhankelijkheidsfront (september 1942) en het Belgisch Legioen (april 1942). De BNB helpt vanaf 1941 bij evacuaties naar Engeland, en verleent tussen de zomer van 1943 en het begin van 1944 haar hulp aan de ontsnappingslijn Comète voor geallieerde piloten. Daarnaast telt de BNB enkele 'stoottroepen' die de Duitsers saboteren. De Belgische autoriteiten lijken onder de indruk van de professionaliteit en loyaliteit van de BNB. Ze maken daarom plannen met de beweging betreffende hun rol in de aanloop van de bevrijding.¹⁸⁶

In augustus 1941 verschijnt *La Voix des Belges*, het centrale persorgaan van de verzetsbeweging. De belgicistische, anti-Duitse mentaliteit van de verzetsbeweging komt duidelijk naar voren in het sluikblad.¹⁸⁷ In 1944 komt er ook een Vlaamse versie, *De Stem der Belgen*. Joset staat aan het hoofd van de redactie van de krant. Maar hij staat er niet alleen voor: verschillende individuen, onder wie ook Fernand Demany, werken mee.¹⁸⁸ De inlichtingsdienst Mill levert hun informatie aan.¹⁸⁹ Maar ook de BNB ontsnapt niet aan arrestaties door de Duitse bezetter. In april 1942 wordt Camille Joset aangehouden, waarna Raymond Defonseca zijn positie inneemt bij de BNB en Léopold Lejeune de nieuwe hoofdredacteur wordt van *La Voix des Belges*. In februari 1944 volgt opnieuw een arrestatiegolf, net wanneer de Belgische regering in Londen concrete actieplannen doorstuurt voor de bevrijding. Daarbij worden enkele leden van het bestuur, onder wie ook Lejeune en Defonseca, gearresteerd. Enkel de zoon van Joset, Camille-Jean Joset, houdt stand. Pas in mei 1944 herneemt de BNB de publicatie van haar sluikblad, zij het in meer bescheiden vorm.¹⁹⁰

Het sluikblad kent een grote oplage en brengt tussen augustus 1941 en augustus 1944 in totaal 41 nummers uit. *La Voix des Belges* verschijnt, op enkele uitzonderingen na, maandelijks en telt gemiddeld 8 pagina's. Op het voorblad staan de slagzin "*Battus parfois. Abattus jamais!*", het volgnummer en de datum van uitgave. Ze willen, zoals de titel doet vermoeden, een stem zijn van alle Belgen: Vlamingen, Walen, liberalen, katholieken, socialisten en communisten.¹⁹¹ Ze beweren zich boven interne verschillen te plaatsen en zich uitsluitend te richten op het actief ondersteunen van het verzet en de emancipatie van alle Belgische patriotten.¹⁹²

¹⁸⁴ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 56.

¹⁸⁵ Gotovitch, ed. *Guide*, 150.

¹⁸⁶ Fabrice Maerten, "De Belgische Nationale Beweging," Belgiumwwii, geraadpleegd 8.07.2021, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/belgische-nationale-beweging-de.html>.

¹⁸⁷ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 56.

¹⁸⁸ Gotovitch, ed. *Guide*, 150.

¹⁸⁹ Maerten, "De Belgische Nationale Beweging."

¹⁹⁰ Gotovitch, ed. *Guide*, 150, Maerten, "De Belgische Nationale Beweging."

¹⁹¹ "Appel aux Belges", *La Voix des Belges*, 10 augustus 1941, nr 1, p. 1.

¹⁹² "Patriottes, serrez les rangs!", *La Voix des Belges*, 8 maart 1942, nr 10, p. 5.

De herovering van de Belgische onafhankelijkheid vormt daarbij hun voornaamste ambitie.¹⁹³ Via hun sluikblad willen ze naast de Duitse bezetter, ook de collaborateurs viseren en de lezer doen nadenken:

*Démasquer l'ennemi, démasquer aussi ces êtres plus odieux que lui: les traîtres, les lâches, les profiteurs. Tel a toujours été notre premier but et celui de tous nos confrères. Mais nous en avons d'autres: il ne suffit pas d'arracher notre bon peuple à une influence nocive, il faut encore l'aider à réfléchir, à considérer les erreurs passées et à préparer l'avenir, sinon, à détruire toujours sans jamais rien mettre à la place, on laisserait la porte ouverte à l'anarchie et au désordre sans cesse grandissant.*¹⁹⁴

Ze willen met de oprichting van hun sluikblad geen 'concurrent' zijn voor andere verzetskranten, maar een aanvulling vormen op hun oeuvre. Andere kranten zijn dan ook vrij om artikels of informatie uit *La Voix des Belges* over te nemen.¹⁹⁵ Hoewel de redactieleden zich tot 'alle' Belgen richten, pretenderen ze niet elke lezer tevreden te stellen. Ze zien het als hun journalistieke plicht om de lezer onafhankelijk en in alle eerlijkheid te 'gidsen'. Het succes van de krant bewijst volgens hen dat de lezers hun visie appreciëren. Wat de inhoud van de sluikbladen betreft, benadrukken ze dat het onmogelijk is de grote hoeveelheid documenten en informatie te verwerken die ze toegestuurd krijgen. Wat hun nuttig of relevant lijkt, publiceren ze.¹⁹⁶

Enkele series uit de krant zijn "Regards sur demain" en "La Belgique devant son destin," waarin vooruitgeblikt wordt naar de naoorlogse periode. Dat getuigt alvast van een andere ingesteldheid dan *La Libre Belgique*, die weigerde over de naoorlogse toestand te praten vooraleer de Duitsers België hadden verlaten.¹⁹⁷ Ook "La page de la faim", "La guerre" en "La Haine de l'Ennemi" verschijnen regelmatig. Elk nummer wordt bovendien afgesloten met "Fonds de soutien", waarin uitvoerig vermeld staat wie een bijdrage schonk. Hoewel *La Voix des Belges* net als *La Libre Belgique* van katholieke, rechtse signatuur is, houden ze er verschillende visies op na. De BNB stelt zich in haar verzetskrant erg kritisch op ten aanzien van de vooroorlogse Belgische maatschappij. Er is dan ook bijzonder veel aandacht voor 'noodzakelijke' hervormingen, zoals minder macht voor politieke partijen en een versterking van de positie van de koning als hoofd van de uitvoerende macht. De redactie pretendeert geen 'nieuw regime' te willen voorstellen, maar wil enkel ideeën en suggesties naar voren brengen en problemen aankaarten.¹⁹⁸ Hoewel ze verontwaardigd reageren op het huwelijk van Leopold III met Liliane Baels, schrijven ze bewust niet vaak over de koning.¹⁹⁹ Verder is er bijzonder veel aandacht voor waarden als "vrijheid" en "onafhankelijkheid" en staat de eenheid van het land centraal.

¹⁹³ "Nos buts", *La Voix des Belges*, 10 augustus 1941, nr 1, p. 1-2.

¹⁹⁴ "De l'utilité de la presse clandestine," *La Voix des Belges*, februari 1943, nr 23, p. 3-4.

¹⁹⁵ "Tenir, servir, vaincre!," *La Voix des Belges*, 10 september 1940, nr 2 p. 1; "Le Ramasse-Miettes," *La Voix des Belges*, 31 december 1941, nr 7, p. 7.

¹⁹⁶ "Ceci soit dit...," *La Voix des Belges*, 8 maart 1942, nr 10, p. 5.

¹⁹⁷ Gotovitch, ed. *Guide*, 150.

¹⁹⁸ "La Belgique devant son destin. Londres et nous," *La Voix des Belges*, 31 december 1941, nr 7, p. 1-2.

¹⁹⁹ "Gai, gai, marions-nous," *La Voix des Belges*, 30 november 1941, nr 6, 1-2.

De kranten worden tot 1944 in Brussel gedrukt, daarna in Gent. Gemiddeld telt de oplage 12.000 exemplaren, met uitzonderingen van 5.000 tot 20.000 stuks. De kranten worden doorheen heel Franstalig België verspreid, maar in mindere mate doorheen Vlaanderen.²⁰⁰ Fabrice Maerten omschrijft *La Voix des Belges* als “een krant van een hoog journalistiek niveau”.²⁰¹ Ook José Gotovitch rekent *La Voix des Belges*, net als *La Libre Belgique*, tot de ‘groten’ onder de verzetskranten.²⁰² Daarom vormt ook dit sluikblad een onmisbare casus in dit onderzoek. Aangezien de verzetsgroepering eind 1942 ook hulp biedt aan Joden en werkweigeraars, is het interessante om na te gaan of die activiteiten ook weerklank vinden in hun sluikblad. Dat blijkt alvast niet het geval.

Steeds Vereenigd – Unis Toujours

Hoewel het merendeel van de verzetspers Franstalig is, ontwikkelen er zich ook een aantal succesvolle Nederlandstalige kranten, waaronder *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, een sluikblad verbonden aan de Antwerpse verzetsbeweging de Witte Brigade. Onder leiding van de liberaal Marcel Louette (1907-1978), slaagt de Witte Brigade erin uit te breiden tot Vlaams-Brabant en Oost-Vlaanderen. De beweging telt 3758 naoorlogse erkende leden.²⁰³ Louette is onderwijzer, reserve-officier en voorzitter van de Jonge Geuzenwacht, een liberale jeugdbeweging uit Antwerpen waaruit de Witte Brigade in de zomer van 1940 zal ontstaan. Naast onderwijzers en ambtenaren treden vanaf 1941 heel wat politieagenten toe tot de verzetsbeweging.²⁰⁴ Behalve het verzamelen van inlichtingen en hulp aan werkweigeraars en geallieerde piloten, publiceert de verzetsbeweging ook het sluikblad *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*.²⁰⁵

Toch is de krant niet van meet af aan verbonden aan de Witte Brigade. Het sluikblad verschijnt begin 1941 in kringen van de Antwerpse Handelsbeurs. Victor en Charles Crutzen verspreiden eind mei 1940 een eerste verzetspamflet. In juni vervoegen een aantal gelijkgezinden de broers en voeren ze vooral geweldloze verzetsacties, zoals het verspreiden van karikaturen, pamfletten of valse identiteitspapieren. Eind januari 1941 verschijnt een eerste nummer van hun clandestien blad met de titel *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, waarmee ze een zo breed mogelijk publiek willen aanspreken. Victor Crutzen drukt het eerste nummer in zijn drukkerij Morvic. Maar na een huiszoeking in verband met vervalste rantsoenbonnen, gaat de kring op zoek naar een andere drukker. Ze komen terecht bij Leon Ceulemans, die de nummers twee tot elf drukt met een oplage van 500 tot 4000 exemplaren. Inhoudelijk zijn de kranten erg patriottisch, met een nadrukkelijke afkeer voor collaborateurs. In de zogenaamde “Zwarte lijsten” staan immers namen opgesomd van (vermoedelijke) collaborateurs uit de regio. De lezers moeten de individuen uit de lijst in de gaten houden, “ten einde dat zij hun straf niet zouden ontlopen, den dag der bevrijding.”²⁰⁶ Met hun sluikblad willen ze een “symbool der solidariteit van alle Belgen” zijn, de “chaos ophelderen” en een “richtsnoer geven voor de toekomst.” Ze vragen hun lezers om financiële en morele steun: “Helpt mee de moraal van de verraders neerhalen. Helpt mee de twijfelaars geloven in de Belgische zaak.”²⁰⁷ In november 1941 wordt de redactie getroffen door een reeks aanhoudingen,

²⁰⁰ Gotovitch, ed. *Guide*, 150.

²⁰¹ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 56.

²⁰² Gotovitch, ed. *Guide*, 150.

²⁰³ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 55.

²⁰⁴ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 668.

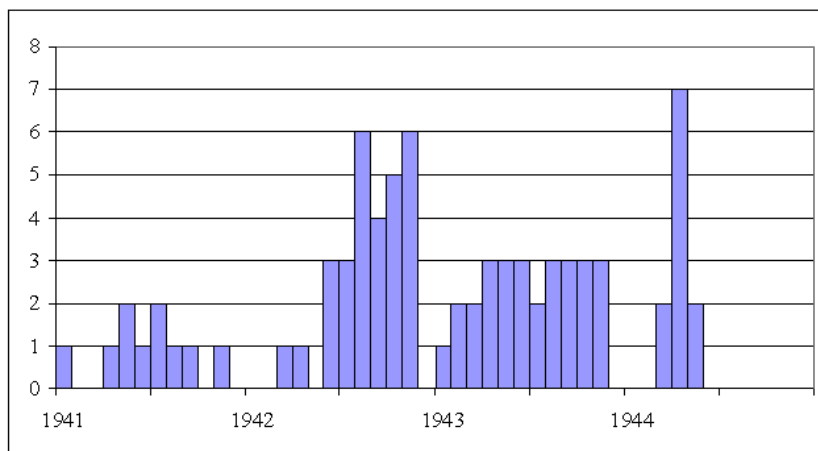
²⁰⁵ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 55.

²⁰⁶ “Zwarte lijst,” *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, 1941, nr 3, p. 1.

²⁰⁷ “Ons doel,” *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, 1941, nr 9, p. 1.

die weliswaar niet in verband stonden met *Steeds Vereenigd*. Aangezien het een ongeorganiseerd netwerk betreft en de arrestaties relatief ‘vroeg’ plaatsvinden, zijn de straffen voor de leden niet zo hard als in de tweede helft van de bezetting.²⁰⁸

Nadat de broers Crutzen in november 1941 gearresteerd worden, neemt de Witte Brigade het sluikblad over.²⁰⁹ In 1942 nemen de activiteiten van de Witte Brigade steeds meer toe. Zo slaagt de beweging erin om militaire inlichtingen te verzamelen en door te sturen naar Londen, en kan *Steeds Vereenigd* bovendien regelmatig verschijnen.²¹⁰ Toch krijgt ook de Witte Brigade het hard te verduren. Marcel Louette beslist om op 23 juni 1942 onder te duiken. Tussen de herfst van 1943 en de lente van 1944 zorgen arrestaties – waaronder die van Louette op 9 mei – ervoor dat de Witte Brigade geen sabotageacties kan uitvoeren. Ook tijdens de bevrijding van de stad en de haven kan de verzetsbeweging niet de rol spelen die ze had gehoopt. Louette, ofwel ‘Fidelio’, zal eind 1944 terugkeren naar Antwerpen.²¹¹

Figuur 10. Maandelijks aantal uitgaven van *Steeds Vereenigd*, berekend volgens Gert De Prins.

Tussen maart 1941 en mei 1944 verschijnt *Steeds Vereenigd – Unis Toujours* 80 keer, waarvan slechts 47 nummers bewaard zijn. Bovendien staat er enkel een volgnummer genoteerd, maar geen datum of maand van publicatie. In zijn licentiaatsverhandeling rond de sluikpers in Antwerpen deed Gert De Prins daarom een schatting van de vermoedelijke periodes waarin de nummers verschenen. De Prins baseerde zich hiervoor op de inhoud van de kranten, waarin vaak verwezen wordt naar bepaalde herdenkingen of gebeurtenissen.²¹² In figuur 10 staat te zien hoe er, na de arrestatie van de broers Crutzen, tussen eind 1941 en begin 1942 een poos geen nummers verschijnen. Gedurende de zomerperiode en het najaar herstelt het blad zich onder de vleugels van de Witte Brigade. Er valt opnieuw een korte pauze in december, na arrestaties. In 1943 verschijnt *Steeds Vereenigd* vrij consistent, met twee tot drie uitgaven per maand. Omwille van nieuwe arrestaties volgt er een derde tussenpoos, van eind 1943 tot februari 1944. Een

²⁰⁸ Jan Laplasse, “De broers Crutzen in Antwerpen: een casestudy over de clandestiene pers in 1940-1941,” in *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, eds. Bert Boeckx, Gert De Prins en Bruno De Wever (Antwerpen: Amsab-ISG en CegeSoma, 2004): 125-24

²⁰⁹ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 668.

²¹⁰ Babette Weyns, “Marcel Louette,” *Belgiumwwii*, geraadpleegd 3 juli 2021, <https://www.belgiumwwii.be/nl/oorlogsportretten/marcel-louette.html>.

²¹¹ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 55.

²¹² Gert De Prins, “Sluikpers Antwerpen, 1940-1944” (licentiaatsverhandeling, UGent, 2004), 76-100; De Prins bespreekt in zijn licentiaatsverhandeling niet zozeer de inhoud, maar eerder de context en regelmaat waarin de krant geproduceerd werd.

indrukwekkend herstel volgt met zeven uitgaves in de maand april, aldus De Prins. In mei 1944 verschijnt het laatste nummer, na de arrestatie van Louette.²¹³

Hoewel de verzetsbeweging ontsprong in een liberaal milieu, representeert *Steeds Vereenigd* niet 'het' liberalistisch denken ten aanzien van de Jodenvervolging uit België destijds. Al snel telde de Witte Brigade leden uit meerdere ideologische strekkingen.²¹⁴ Bovendien kunnen de eerste nummers van *Steeds Vereenigd* niet toegeschreven worden aan de Witte Brigade. Hoewel Louette later beweerde dat hij sinds januari 1941 betrokken was bij de uitgave van het blad, bestaat daar onduidelijkheid over.²¹⁵ De vorm en inhoud van de krant verschillen onder beide groepen. Onder de broers Crutzen wordt *Steeds Vereenigd* gedrukt en verschijnt het een keer per maand, met artikels zowel in het Frans als Nederlands. Ze willen vooral de moreel van de bevolking verbeteren en zijn duidelijk patriottistisch. Onder de Witte Brigade is *Steeds Vereenigd* in principe een weekblad, hoewel het erg onregelmatig gepubliceerd wordt. De nummers tellen gemiddeld twee pagina's en verschijnen in stencilvorm. De zwarte lijsten nemen een aanzienlijk deel in, waardoor er eigenlijk niet veel ruimte overblijft voor andere berichten.²¹⁶

Le Coq Victorieux

In maart 1941 verschijnt *Le Coq Victorieux* voor het eerst in Luik, op initiatief van een Belgische onderofficier. De krant is onafhankelijk, en dus niet formeel verbonden aan een verzetsbeweging of politieke partij. Tot de redactie behoren oud-strijders, militairen, liberale intellectuelen, vrijmetselaars, journalisten en leerkrachten. De krant verschijnt tot februari 1944, en zal in totaal 81 nummers uitgeven, waarvan er 52 bewaard zijn.²¹⁷ Gedurende de gehele periode blijft de ploeg achter de krant gespaard van arrestaties, en slaagt ze erin het sluikblad consequent te publiceren. *Le Coq Victorieux* verschijnt eerst wekelijks, vanaf eind 1941 is dat twee keer per maand. Na oktober 1942 verschijnt de krant nog maandelijks, tot ze in februari 1944 verdwijnt omwille van materiële tekorten.

Op de voorpagina staat naast de titel een illustratie van een haan en een volg- en weeknummer. Vaak staat er bovenaan de zin "Aidez-nous dans notre propagande" te lezen. *Le Coq Victorieux* verschijnt in stencilvorm en is met een gemiddelde van tien tot twaalf pagina's een omvangrijke verzetskrant. Volgens de redactie groeit de oplage van 50 tot 1225 exemplaren tussen het eerste en dertigste nummer, en wordt het blad verspreid in Wallonië, Noord-Frankrijk en enkele Vlaamse steden.²¹⁸ *Le Coq Victorieux*, verwijzend naar de Waalse haan, identificeert zich als een patriottische krant. Als slogan hanteert ze dan ook "Journal patriotique non censuré". Het sluikblad pleit ervoor om verschillen te overbruggen en zich te verenigen in de strijd voor vrijheid en onafhankelijkheid. Voor politiek opportunisme is geen plaats: "BELGES nous sommes: BELGES nous devons rester. Les affaires de la Belgique seules comptent pour l'instant."²¹⁹ Ondanks het uitgesproken patriottisme, komt niet koning Leopold III, maar wel Albert I naar voor als een belangrijk figuur en symbool van de monarchie. De inhoud van het sluikblad wordt gekenmerkt door een sterk optimisme - "On les aura!" - met ruimte voor humor en rijke illustraties. Daarnaast

²¹³ De Prins, "Sluikpers Antwerpen 1940-1944," 76-100.

²¹⁴ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 668.

²¹⁵ De Prins, "Sluikpers Antwerpen 1940-1944," 76-100.

²¹⁶ Gotovitch, ed. *Guide*, 128-9.

²¹⁷ Gotovitch, ed. *Guide*, 28.

²¹⁸ "Aux lecteurs assidus et amis du COQ VICTORIEUX," *Le Coq Victorieux*, 1941, nr 29, p. 2.

²¹⁹ "Mot d'ordre," *Le Coq Victorieux*, 1942 (week 41 en 42), nr 40, p. 4.

zijn er een aantal terugkerende rubrieken, zoals “Au pilori” – vergelijkbaar met de “Zwarte Lijst” van *Steeds Vereenigd* – “Faits divers – divers faits”, “Chronique militaire” en “Rions un peu”. In de nummers uit 1941 worden Joden regelmatig betrokken in de ‘grappen’ uit het sluikeblad. Vanaf 1942 is daar nagenoeg geen sprake meer van.

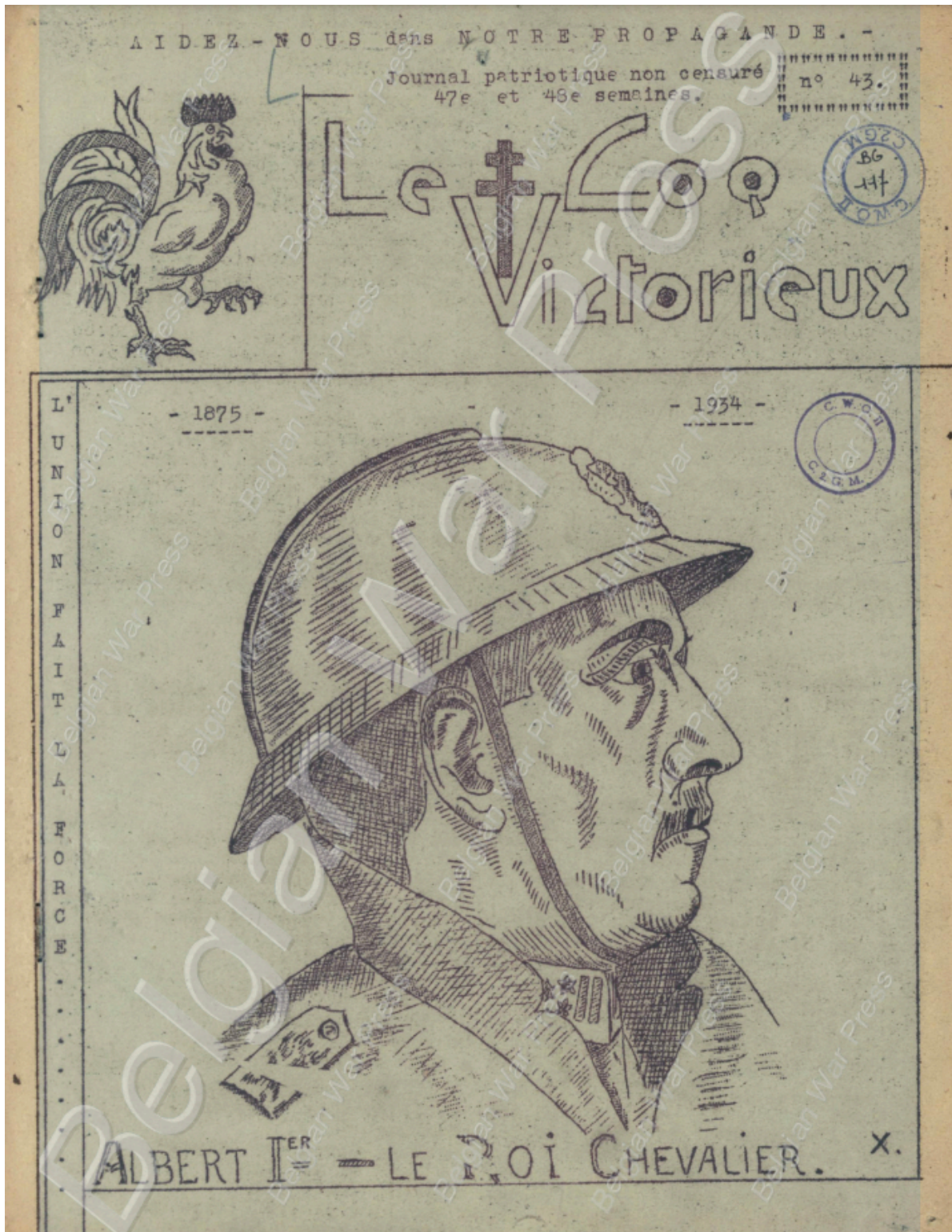
Hoewel *Le Coq Victorieux* een uitgebreid sluikeblad vormt, lijkt de redactie minder aandacht te hebben voor zaken als de voedselbevoorrading of de verplichte tewerkstelling, althans in vergelijking met verzetskranten als *La Voix des Femmes* of *Le Drapeau Rouge*. Internationale figuren als Churchill of Roosevelt, en ook de militaire vorderingen en acties van de Royal Air Force (RAF) komen veelvuldig aan bod. In vergelijking met de andere onderzochte verzetskranten is er bij *Le Coq Victorieux* een ruime belangstelling voor het doorgronden en verklaren van de acties en het gedrag van de Duitse bezetter:

“BELGES, comprenez mieux les boches, cherchez le fond de leurs pensées et de leurs actes et constatez vous-mêmes le mal qu’il nous ont fait et qu’ils nous font encore, et luttez de toutes vos forces et de tous vos moyens contre cette bande d’assassins. Le grand jour viendra bientôt où nous pourrons venger enfin ceux qui ont donné leur sang pour défendre la PATRIE”²²⁰

Het citaat toont ook aan hoe *Le Coq Victorieux*, en vele sluikebladen daarbuiten, niet alleen het gedrag van de bezetter en collaborateurs veroordelen, maar ook uit zijn op ‘wraak’ en bestraffing. Interessant is bovendien de reeks “La mystérieuse Caserne Dossin à Malines, camp de déportation de juifs”, die verschijnt tussen juli 1943 en januari 1944. Daarin getuigt Jos Hakker, een man van Joodse origine die in januari 1943 uit een transport richting Auschwitz-Birkenau kon springen, over de leefomstandigheden in de Dossinkazerne. In september 1944 publiceert Hakker een gelijknamig boekje over zijn ervaringen, dat een zeldzame getuigenis over het verzamelkamp vormt.²²¹ *Le Coq Victorieux* vormt in deze scriptie een relevante casus, omdat het als Luiks sluikeblad ook uitdrukkelijk over het verzet in Wallonië rapporteert. De omvang van de nummers laat bovendien een uitgebreide rapportering toe, wat een grondig inzicht biedt in het perspectief van de krant.

²²⁰ “1914-1918...1940: Ils sont restés les mêmes,” *Le Coq Victorieux*, 1941, nr 31, p. 2.

²²¹ Veerle Vanden Daelen en Laurence Schram, “Jos Hakker, de uitvinder van de “Antwerpse handjes” gedeporteerd uit de Dossinkazerne,” *Kazerne Dossin*, geraadpleegd 10 juli 2021, <https://www.kazernedossin.eu/NL/Overzicht-transporten/Transport-XVIII-XIX/Jos-Hakker>.

Figuur 11. Koning Albert I prijkt op de voorkant van het 43ste nummer van Le Coq Victorieux.

De Vrijshutter

In Halle, nabij Brussel, hernemen enkele Vlaamsgezinde katholieken in januari 1941 de publicatie van het clandestien blad *De Vrijshutter*, dat ook in de Eerste Wereldoorlog verscheen. Belangrijke figuren binnen de redactie zijn de katholieken Jean Nicolas Devillé, een schepen, zijn broer Guillaume Devillé en August De Maeght, burgemeester van Halle en senator.²²² Daarnaast zijn ook Herman Vergels, Jan Van den Eynde en Albert Bouweraerts, allen volksvertegenwoordigers, Arnold De Deken, een priester en onderwijzer, en Edgard Reygaerts deel van de 'opstelraad'. De Maeght zorgt voor een papiervoorraad, Reygaerts verzamelt teksten en Guillaume Devillé neemt het drukwerk voor zijn rekening. Jozef De Deken, broer van Arnold, neemt maandelijks de trein naar Brussel om een 1000 tot 2000-tal exemplaren op te halen en te verspreiden op de Lambermontplaats te Antwerpen. Zodus worden de kranten niet alleen rond en in Brussel gelezen, maar ook in Antwerpen. De exemplaren vinden er hun weg naar het Belgisch Legioen (het latere Geheim Leger) in Deurne en de Witte Brigade. Via de rantsoeneringsdienst in Deurne, waar alle inwoners minstens één keer per maand langsgaan, verdeelt een tussenpersoon ook een aantal kranten. In februari 1943 stopt de verspreiding in Antwerpen nadat enkele verdelers er gearresteerd worden. Jozef De Deken zal uiteindelijk begin 1944 overlijden in het concentratiekamp te Sonnenberg. Arnold De Deken beslist onder te duiken, waarna De Maeght de leiding van de redactie overneemt.²²³

Het sluikblad kan aan de rechterzijde gesitueerd worden en verschijnt maandelijks tot augustus 1944. Het blad wordt ook wel gezien als de Vlaamse tegenhanger van *La Libre Belgique*. *De Vrijshutter* telt in totaal 42 gedrukte nummers, elk vier tot zes pagina's lang en met een gemiddelde oplage van 17.000 exemplaren.²²⁴ Daarmee is *De Vrijshutter* de meest verspreide Vlaamse verzetskrant. Vanaf maart 1942 hanteert het blad de slogan "Naar de geest van Jacob van Artevelde. Los van Duitsland. Geen bloedakkoord met Hitler!" Op de voorpagina staat de titel in zwarte, dikke letters, met daarnaast een volgnummer, de jaargang en soms ook de maand van uitgave. Verder is er een vaste rubriek genaamd "De Toestand" waarin de internationale oorlogsvorderingen besproken worden. Daarnaast komen de rubrieken "Standpunten", "Spoedberichten", "Allerlei" en "Wit of Zwart" geregeld terug. Er zijn ook heel wat karikaturen terug te vinden, sporadisch ook afbeeldingen – hoewel die door de digitale scans erg onduidelijk zijn.

Het Vlaamsgezinde, katholieke sluikblad gelooft dat Vlaanderen zich enkel kan ontwikkelen binnen een onafhankelijk en verenigd België: "vrije Vlamingen in een vrij België." Ze vrezen dat, bij een Duitse overwinning, de Vlaamse taal en cultuur 'begraven' zal worden.²²⁵ Trouw aan België vormt dus een rationele, eerder dan een emotionele keuze.²²⁶ In vergelijking met de andere onderzochte verzetskranten, behoudt *De Vrijshutter* een erg internationale blik op de oorlogsgebeurtenissen. Daarnaast is er opnieuw veel oog voor collaboratiebewegingen als Rex en V.N.V. en de figuur van Hitler. Ze roepen hun lezers op om zich niet te laten misleiden door de

²²² Gert De Prins, "Behoudt den moed, behoudt den hoop' De sluikpers in Antwerpen," in *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, eds. Bert Boeckx, Gert De Prins en Bruno De Wever (Antwerpen: Amsab-ISG en CegeSoma, 2004): 120.

²²³ De Prins, "Sluikpers Antwerpen, 1940-1944," 74-100.

²²⁴ De oplages kenden een omvang van 500 tot 27.000 oplages, met een gemiddelde van 17.000 exemplaren: Gotovitch, ed. *Guide*, 165-166.

²²⁵ "Strijden en volharden! WAAROM?," *De Vrijshutter*, 1942, nr 11, p. 1-2.

²²⁶ Maerten, ed. *Was opa een held?*, 78.

“makelaars van Hitler”, maar zich te verzetten.²²⁷ Ook de “slavenhandel” of verplichte tewerkstelling in België, de voedselbevoorrading en daar bijhorende ‘plundering’ door de Duitse bezetter, zijn typerende onderwerpen. Het christelijk accent schijnt sterk door. Zo nemen ze vaak toespraken van bisschoppen of geestelijken over, en hebben ze veel aandacht voor de houding van het nazisme tegenover het christelijk geloof.²²⁸ Ook zijn ze opvallend trouw aan koning Leopold III, en verdedigen ze bijvoorbeeld zijn huwelijk met Lilian Baels. Ze erkennen ten slotte de regering in Londen en roepen op tot burgerlijk verzet, zoals het weigeren van de verplichte tewerkstelling.²²⁹

Figuur 12. De Vrijschutter.

²²⁷ Zie bijvoorbeeld “Het vuil werk van VNV,” *De Vrijschutter*, mei 1942, nr 5, p. 2; “Judaspolitiek!,” *De Vrijschutter*, mei 1942, nr 5, p. 5.

²²⁸ Zie bijvoorbeeld “Hitler, de kruisvaarder!,” *De Vrijschutter*, 1941, nr 6, p. 4.

²²⁹ Gotovitch, ed. *Guide*, 165-166.

Welke opties hebben de sluikbladen?

Vooraleer het discours rond de Jodenvervolging in de sluikbladen te analyseren, is het van belang stil te staan bij de verschillende opties die de verzetskranten hebben. Op die manier kunnen de onderzoeksresultaten getoetst worden aan de mogelijkheden die voorhanden waren. Dit onderdeel toont aan dat zowel de inhoud, vorm en regelmaat van de berichtgeving rond de Jodenvervolging het resultaat zijn van journalistieke keuzes. Wat de auteurs als 'nieuws' aanduiden, is een subjectieve keuze gebaseerd op wat zij 'nieuwswaardig' achten. Het is daarom belangrijk om hier aandacht te hebben voor de manier waarop die selectie gebeurt.

Inhoud

De inhoudelijke opties reiken zover als de informatie waarover de verzetskranten zelf beschikken. Over anti-Joodse maatregelen zijn ze gegarandeerd geïnformeerd, evenals de razzia's en de omstandigheden van de deportaties. Correcte informatie over gebeurtenissen in het buitenland, laat staan over de uitroeiingskampen en de omvang van de Jodenvervolging, is minder vanzelfsprekend. Toch zijn er binnen België zelf voldoende pistes mogelijk. Ze kunnen ervoor kiezen elke anti-Joodse maatregel en de gevolgen ervan te bespreken of aan te klagen. Ook figuren die verbonden zijn aan die maatregelen kunnen relevant zijn. Eveneens kunnen ze de razzia's of andere voorvallen van antisemitisch geweld beschrijven. Ook op vlak van performativiteit zijn er mogelijkheden, zoals het aanzetten tot hulp, solidariteit of verzet of het direct aanspreken van Joodse lezers. Wat concrete verzetsacties betreft, kunnen ze oproepen tot protest, stakingen of vragen om Joodse vluchtelingen onderdak te bieden. Verder kunnen ze organisaties als het JVC of de VJB vermelden. Ook het publiceren van oorlogsgeruchten behoren tot de opties. Kortom, er zijn talloze invalshoeken mogelijk.

Regelmaat en vorm

Een tweede keuze is de uitgebreidheid en regelmaat waarin berichten verschijnen. De verzetskranten kunnen er natuurlijk ook voor kiezen om helemaal niets te schrijven over de anti-Joodse maatregelen of deportaties. Ook de vorm waarin een uitspraak verschijnt, is een keuze van de redactie. Krijgt een artikel een plaats op de voorpagina? Betreft het enkele zinnen, een volledige pagina, of zelf een rubriek? Laat de krantenkop blijken dat het artikel over de Jodenvervolging gaat? Indien dat zo is, welke informatie krijgt de lezer dan uit de kop mee? Koppen kunnen immers zakelijk zijn, zoals "De Joden", of net al een waardeoordeel meedragen, zoals "De misdadige vervolging der Joden." Daarnaast kan de auteur voor een onderkop kiezen, waarbij hij of zij al meer informatie biedt over het artikel. Ook de regelmaat waarin over de Jodenvervolging bericht wordt, is een journalistieke keuze. Welke gebeurtenissen zijn 'nieuwswaardig' genoeg voor de verzetskranten? De vorm en regelmaat waarin berichtgeving verschijnt is dus geen toeval, maar een redactionele keuze.

Selecteren van nieuws

Wanneer is een bericht nieuwswaardig? Welke selectiecriteria komen daarbij te pas? Bij traditionele journalistiek zijn negen factoren of 'nieuwswaarden' te onderscheiden die journalisten en redacties ertoe aanzetten een verhaal te brengen. Zo hebben negatieve gebeurtenissen – denk aan ongelukken, conflicten, oorlog, schade of rampen – een grotere kans

het nieuws te halen. Gelegenheden die daarbij in een overtreffende trap omschreven kunnen worden – de grootste, snelste, ergste – groeien in nieuwswaarde. Journalisten maximaliseren daarbij vaak bepaalde aspecten van een gebeurtenis, zoals het aantal betrokken personen of de impact van het voorval. Een andere bepalende factor is de culturele en geografische nabijheid van een gebeurtenis. Kwesties die plaatsvinden in de stad, regio of land waarin de krant verschijnt, zullen sneller in het nieuws verschijnen. Ook culturele nabijheid of de mate waarin culturen op elkaar gelijken, speelt een rol. Dat is een belangrijke factor om in het achterhoofd te houden tijdens de analyse van de verzetspers. Het merendeel van de buitenlandse Joden houdt er sociale, religieuze en culturele gewoontes op na die niet in lijn liggen met die van de Belgische inwoners. Lokaal nieuws heeft dus normaliter prioriteit op internationaal of ‘cognitief afstandelijk’ nieuws. Maar ook de concrete impact van de gebeurtenissen beïnvloedt de nieuwswaarde. Vooral wanneer een gebeuren relevant is voor het lezerspubliek of hun directe leven beïnvloedt, stijgt de nieuwswaarde. Een andere factor is de actuele relevantie van een voorval. Gebeurtenissen die zich recent afspeelden of in de nabije toekomst zullen plaatsvinden, hebben een hogere kans om in de krant te verschijnen. Nog andere zaken die een rol spelen, is de status van de betrokken individuen, organisaties of naties en de mate waarin nieuws afwijkend of verrassend is. Uitspraken van figuren als Hitler, Goebbels, Churchill of Pierlot, maar ook geestelijken en bisschoppen hebben een grotere kans in de verzetskranten te verschijnen. Ook de mate waarin een verhaal past binnen bestaande stereotypen rond de betrokken figuren, draagt bij tot de nieuwswaarde. Zo publiceren ook de verzetskranten talloze verhalen of anekdotes die stereotypen versterken rond bepaalde collaborateurs of Duitse officieren. Ten slotte zijn verhalen waar een zekere human-interest aan verbonden is, interessant. De getuigenis van Jos Hakker over de Dossinkazerne is daar alvast een mooie illustratie van.²³⁰

Discours en nieuwswaarde

Uiteraard zijn de mechanismen van de clandestiene verzetskranten niet helemaal te vergelijken met die van traditionele nieuwsmedia in een niet-oorlogscontext. Toch bieden deze selectiecriteria een interessante tool om de berichtgeving uit de verzetskranten mee te verklaren en begrijpen. Uiteindelijk blijft nieuwsselectie en de nieuwswaarde die aan een gebeurtenis toegekend wordt, een kwestie van subjectiviteit. Monika Bednarek en Helen Caple wijzen op het onderscheid tussen een cognitief en discursief perspectief. Zo hebben individuen of groepen bepaalde interne criteria die de nieuwswaarde bepalen (cognitief). Voor een katholieke verzetskrant als *De Vrijshutter* zal een uitspraak van een geestelijke een hogere nieuwswaarde hebben dan voor een communistische krant als *Le Drapeau Rouge*. Een discursief perspectief kijkt op welke manier discours nieuwswaarde construeert. Nieuwswaarde is immers niet inherent aan een gebeurtenis, maar wordt geconstrueerd door taal en beeld. Taal dient dus als een middel om de nieuwswaarde te bewijzen. Dat kan bijvoorbeeld via evaluatief taalgebruik, waarbij de auteur de situatie als positief of negatief, belangrijk of onbelangrijk aanduidt. Ook vergelijkingen, negatief taalgebruik, woordcombinaties, metaforen of referenties naar een gemeenschap of natie, kunnen dienen als taalstrategieën om een bepaalde nieuwswaarde in de verf te zetten.²³¹

²³⁰ Monika Bednarek en Helen Caple, *News discourse* (Londen: Bloomsbury Academic, 2019), 50-6.

²³¹ Bednarek en Caple, *News discourse*, 55-67.

Welke keuzes hebben de kranten gemaakt?

In dit onderdeel komen de keuzes van de kranten aan bod. Om de inhoud van de berichten te analyseren, volgt er per cluster een overzicht van de verschillende topoi. De bedoeling is om zo aan te tonen via welke onderwerpen en bredere narratieven de Jodenvervolging aangekaart wordt. Bij elke topos staan enkele kenmerkende berichten uit verschillende verzetskranten opgenoemd. De fragmenten tonen hoe de berichten nooit op zichzelf staan, maar altijd in verband kunnen gebracht worden met bredere doeleinden en narratieven in de verzetskranten. Eerst komt de cluster dreiging aan bod, gevolgd door identiteit en ethos. Performativiteit is de laatste cluster. Het merendeel van de berichten speelt in op verschillende clusters. Enige overlapping is daardoor onmogelijk. Ten slotte volgt een kort kwalitatief en kwantitatief overzicht per sluikblad. Bijlage twee biedt alvast een beeld van het aantal berichten per topos en cluster.

Dreiging

Een eerste cluster in deze analyse verzamelt alle berichten, zinnen en woorden die een gevoel van dreiging impliceren. De talloze arrestaties en de invoering van de vrijwillige en verplichte tewerkstelling vormen voor de verzetskranten een wezenlijke bezorgdheid. De deportatie van arbeiders is daarom een eerste topos, de specifieke deportatie van Joden een tweede topos. Een onderscheid dringt zich op, omdat berichten waarin de deportaties van Joden als 'voorbode' van de algemene deportaties gezien worden, verschillen van de berichten waarin de focus uitsluitend op de deportatie van Joden ligt. Een derde topos is de Duitse repressie. Daaronder vallen berichten die specifiek de repressie ten aanzien van Joden belichten, evenals berichten waarbij de algemene onderdrukking van de Belgische bevolking wordt aangeklaagd en waarbij de Jodenvervolging als voorbeeld of 'bewijs' daarvan wordt aangehaald. Ook de plundering door de Duitse bezetter zorgt voor frustratie en woede bij de sluikbladen. Deze vierde topos verzamelt uitspraken betreffende de beroving van Joden, zowel tijdens de razzia's als bij hun aanmelding voor vertrek, wanneer de bezetter hun spullen in beslag neemt. Religieuze vervolging vormt de vijfde topos. Daaronder vallen berichten die de Jodenvervolging expliciet als een religieuze vervolging benoemen, evenals zij die de Jodenvervolging net als een voorbode voor de vervolging van christenen gaan kaderen. Ten slotte publiceren de kranten ook berichten over internationale ontwikkelingen in de Jodenvervolging. De massamoord op Joden in Warschau vormt bijvoorbeeld een veel aangehaalde gebeurtenis. Maar ook uitspraken van (geestelijke) figuren uit het buitenland betreffende de vervolging van Joden in hun land, vallen hieronder.

La chasse à l'homme

In elke onderzochte verzetskrant is er minstens één bericht dat de Jodenvervolging expliciet in relatie brengt tot de bredere deportatie van arbeiders. Dat klopt natuurlijk voor een deel: de Duitse bezetter voert vanaf midden juni tot midden september 1942, Joodse mannen naar Organisation Todt in Noord-Frankrijk om er verplicht werk te verrichten. Dat loopt samen met de deportaties vanuit de Dossinkazerne naar Auschwitz-Birkenau. Maar dat is een belangrijk onderscheid dat de verzetskranten niet (kunnen) maken.

Rapportering over het verplicht vertrek van Joodse mannen gaat vaak gepaard met een overtuiging dat zij slechts de aanloop vormen voor de verplichte deportatie van alle Belgen:²³²

*“Bientôt, c’est nous qui tremblerons, ce seront nos fils, qui seront en danger, ce seront nos filles qui nous seront enlevées de force pour les “travaux agricoles” d’Allemagne, et nos hommes n’échapperont pas à la réquisition.”*²³³

De journalistes van *La Voix des Femmes* zien in de Duitse maatregelen een duidelijke strategie. Eerst laten de Duitsers de Belgische bevolking verhongeren, om zo de vrijwillige tewerkstelling aan te moedigen. Dan deporteren ze de Joodse arbeiders, waarna de rest van de Belgische bevolking volgt, aldus de krant.²³⁴ Ook *De Vrijshutter* en *La Libre Belgique* wijzen op gelijkaardige fases in de Duitse deportatiestrategie.²³⁵ Ze kaderen en verklaren zo de Jodenvervolging binnen de Duitse behoefte aan meer werkkrachten. Ook *La Voix des Belges* ziet in de deportatie van Joden een bewijs dat Duitsland een tekort heeft aan arbeiders.²³⁶ Vanaf oktober 1942, wanneer de verplichte tewerkstelling voor alle Belgische mannen en vrouwen wordt ingevoerd, komen de Joden dan ook in beeld als de ‘eerste’ slachtoffers van de ‘chasse à l’homme’ van de Duitse bezetter.²³⁷ *De Vrijshutter* beschrijft de verplichte tewerkstelling consequent als de ‘slavenhandel’. Na de ‘slavenhandel’ in Joden, volgen nu de arbeiders. Hitler wil zich zo ‘wreken’ op Europa.²³⁸ *Steeds Vereenigd* neemt die hyperbool ‘slavenhandel’ over. Volgens het sluikblad zagen ze bij de Joden reeds ‘staaltjes’ van wat de Belgische arbeiders nu te wachten staat.²³⁹

La chasse au juif

Wanneer sluikbladen expliciet over de vervolging van Joden berichten, vormen de omstandigheden van hun vertrek een veel becommentarieerde kwestie. De manier waarop gezinnen uiteen gehaald worden zorgt voor veel verontwaardiging. Het onderdeel rond de topos ‘meedogenloosheid’ in de cluster ethos beschrijft de vaak emotionele manier waarop de redacties de deportaties aankaarten. Er zijn in totaal veertien berichten die specifiek ingaan op de deportaties van Joden naar het ‘Oosten’. Daartussen zit ook de reeks uit *Le Coq Victorieux* over de Dossinkazerne uit 1943. De overige berichten worden gepubliceerd tussen augustus en oktober 1942, wanneer de deportaties een ‘hoogtepunt’ kennen. Die periode vormt een keerpunt in de berichtgeving over de vervolging van Joden in de België.

²³² Zie ook “De regeringsoproep en de ontvoering der Belgen,” *De Vrijshutter*, oktober 1942, nr 32, p. 1.

²³³ “La détresse des mamans juives,” *La Voix des Femmes*, 1942, nr 7, p. 2.

²³⁴ “La détresse des mamans juives”; “Le massacre des familles juives,” *La Voix des Femmes*, 1942, nr 8, p. 2.

²³⁵ “Les déportations,” *La Libre Belgique*, 1 december 1942, nr 48, p. 4-5; “Het “Arbeidsambt”,” *De Vrijshutter*, juli 1942, nr 7, p. 4.

²³⁶ “Après trois ans de guerre,” *La Voix des Belges*, 25 oktober 1942, nr 18, p. 3-4.

²³⁷ Zie bijvoorbeeld “La victoire est une longue patience,” *Le Coq Victorieux*, oktober 1942 (week 31-32), nr 62, p. 4 en “La chasse à l’homme,” *La Voix des Femmes*, 1942, nr 9, p. 3.

²³⁸ “Hitler’s troon wankelt,” *De Vrijshutter*, november 1942, nr 10, p. 3.

²³⁹ “De regeringsoproep en de ontvoering der Belgen,” *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, oktober 1942, nr 32, p. 1. Deze verwijzing naar *De Vrijshutter* is slechts een van de talloze voorbeelden van onderlinge intertekstualiteit bij de verzetskranten.

In *De Vrijshutter* verschijnt in mei 1943 een artikel dat bespreekt hoe Joden over heel Europa het mikpunt zijn van deportaties:

“Alzo hebben ze deze ongelukkigen in heel het bezet Europa met duizenden weggevoerd naar concentratiekampen waar ze meestendeels door mishandelingen en gebrek omkwamen. Met hele wagonladingen zijn [ze] ter bestemming aangekomen met niets anders dan een hoop in ontbinding zijnde lijken. Hele kampen werden met giftgas bewerkt en uitgemoord.”²⁴⁰

Zoals in het historisch overzicht stond beschreven, hebben velen al snel door dat de deportaties geen ‘gewone’ tewerkstelling in het Oosten betreffen. Dat komt ook duidelijk naar voor in dit citaat, waar de auteur correct wijst op het uitmoorden en vergassen van de kampen. In welke mate dat door de lezers wordt opgepikt en geloofd is, in de context van de talloze oorlogsgeruchten, moeilijk in te schatten.

De Dossinkazerne in Le Coq Victorieux

In de reeks over de ‘mysterieuze’ Dossinkazerne in Mechelen, getuigt Jos Hakker anoniem over de leefomstandigheden in het verzamelkamp. Hakker groeide op in Amsterdam en ging daarna in Antwerpen wonen, waar hij samen met zijn vrouw een bakkerij opende. Na de razzia’s in Antwerpen in de zomer van 1942, beslist Hakker te vluchten uit de stad en maakt hij plannen om naar Zwitserland te trekken. Maar hij wordt verraden. Gezien Hakker ingeschreven staat in het Jodenregister, wordt hij naar Mechelen gestuurd.²⁴¹ Tussen juli 1943 en januari 1944 verschijnen er opeenvolgend zes artikels in *Le Coq Victorieux*.²⁴² De omvang van de artikels bedraagt een tot drie pagina’s. Door de stopzetting van de krant kan de reeks niet beëindigd worden.

Hakker vertelt er uitgebreid over de ondermaatse hygiëne, de ondervoeding van de gevangenen en continue honger, de inbeslagname van persoonlijke spullen en voedsel en, bovenal, de genadeloosheid van de Duitse bewakers. Met zijn getuigenis wil Hakker tonen op welke schandelijke wijze de Joodse landgenoten er behandeld worden. Als reden voor de publicatie van de reeks schrijft de redactie van *Le Coq Victorieux* het volgende: “Cette série d’articles jette une lumière crue sur la façon dont tous ces héros bien armés s’en prenaient à des innocents sans armes, qui n’avaient commis d’autre crime que d’être Juif ou descendant de Juifs; pour tous ces faits nous demandons justice.” De reeks sluit met andere woorden naadloos aan op de bredere beeldvorming van de Duitse bezetter als een gewapende beul die zich op onschuldige, weerloze slachtoffers stort. Toch kloppen niet alle details in zijn getuigenis. Zo omschrijft Hakker hoe hij “meer dan drie maanden” in de Dossinkazerne verbleef, terwijl er tussen zijn aankomst op dertien november en zijn vertrek met transport XVIII, net twee maanden verstreken. Ook beschrijft hij hoe zijn vrouw en kind konden vluchten naar het buitenland en hij van hen een brief ontvangt, terwijl zijn vrouw reeds stierf voor hij gearresteerd werd.

²⁴⁰ “Beestmensen,” *De Vrijshutter*, mei 1943, p. 4.

²⁴¹ Vanden Daelen en Schram, “Jos Hakker.”

²⁴² “La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs,” *Le Coq Victorieux*, juli 1943 tot januari 1944, nrs 76, 77, 78, 79, 81 en 82.

Repressie en plundering

In allerlei berichten, hetzij over de anti-Joodse maatregelen, hetzij over de deportaties, komt naar voren hoe vooral de Joden kop van Jut zijn. In sommige gevallen is het een bewuste keuze van de auteur om de Joodse onderdrukking te belichten.²⁴³ In andere berichten dient het aanhalen van de Jodenvervolging eerder als voorbeeld van de algemene repressie van bezette volkeren en de meedogenloze houding van de Duitsers.²⁴⁴ Zo haalt *La Libre Belgique* in een artikel de wrede scheiding van Joodse mannen, vrouwen en kinderen aan, als een van de vele bewijzen om nazifiguur Goebbels' beschavingsretoriek tegen te spreken.²⁴⁵

In andere gevallen helpen berichten over de Jodenvervolging in de aanklacht tegen collaborateurs. Zo publiceert *Steeds Vereenigd* drie berichten waarin ze de Antwerpse pogrom op paasmaandag veertien april 1941 aankaarten. Opvallend is hoe de berichten niet bedoeld lijken om het antisemitisme aan te klagen, maar eerder in verband worden gebracht met de gevolgen van de gebeurtenissen voor de niet-Joodse auteurs. Ze zijn kwaad dat alle Antwerpenaren een avondklok opgelegd krijgen, waardoor niet de collaborateurs, maar de 'treffelijke' mensen 'gestraft' worden voor het geweld in het Jodenkwartier. Honderden tewerkgestelden in cinema's en cafés zitten nu zonder job, zo schrijven ze.²⁴⁶ In hetzelfde nummer wijzen ze in een ander bericht op de schade die de collaborateurs aanrichtten: "want de verbrijzelde ruiten, deuren, enz. horen grotendeels toe aan Belgische eigenaars en wij lastenbetalers, zullen met de glimlach op het gelaat, het gelag wel betalen."²⁴⁷ De berichten kaderen dus binnen de typerende aanklacht tegen collaborateurs, eerder dan dat ze een humanitaire bezorgdheid uiten om de veiligheid van de Joodse inwoners.

Een laatste bericht van *Steeds Vereenigd* over de Antwerpse pogrom bekritiseert de brandstichting en plundering van Joodse huizen en synagogen. Het 'beroven' van Belgische burgers door collaborateurs en nazi-Duitsers vormt een veel terugkomende aanklacht in de verzetskranten. Vooral in berichten rond de beperkte voedselbevoorrading en de economische exploitatie van het land vormt het 'plunderframe' een constante aanwezige. De pogrom dient hier als een extra bewijs in die bredere aanklacht. Dat bewijst ook de titel "Een staaltje van de Nieuwe Orde". Opnieuw omschrijven ze de gebeurtenissen als een voorbode van wat de Belgen te wachten staat: "Zij gebruikten [het] voorwendsel, dat zij bij "vuile joden" inbraken maar ach lezers, dit is maar een voorwendsel, want na de joden, wanneer daar alles uitgeplunderd is, volgen wij echte Belgen," waarmee ze meteen een duidelijk wij-zij onderscheid maken tussen de Joodse bevolking en de 'echte' Belgen.²⁴⁸

²⁴³ Zie bijvoorbeeld "La détresse des mamans juives," *La Voix des Femmes*, 1942, nr 7, p. 2; "Le massacre des familles juives," *La Voix des Femmes*, 1942, nr 8, p. 2; "Ziehier de radioberichten, uitgezonden door het Hoofdkwartier van den Führer, alleen de treurmars ontbrak steeds," *Steeds Vereenigd - Unis Toujours*, september 1942, nr 26, p. 1-2; "La persécution des Juifs," *La Voix des Belges*, 15 augustus 1942, nr 16, p. 6; "De oorlog der kinderen," *De Vrijshutter*, januari 1944, p. 2.

²⁴⁴ Zie bijvoorbeeld "10 mai 1943: mobilisation contre Hitler," *La Voix des Belges*, april 1943, nr 26, p. 2; "Peints par eux-mêmes," *Le Coq Victorieux*, oktober 1942, nr 62 (week 33-34), p. 3.

²⁴⁵ "M. Goebbels et la civilisation," *La Libre Belgique*, 1 maart 1943, nr 54, p. 1-2.

²⁴⁶ "Belg gefusilleerd," *Steeds Vereenigd - Unis Toujours*, 1941, nr 4, p. 7.

²⁴⁷ "14 april 1941," *Steeds Vereenigd - Unis Toujours*, 1941, nr 4, p. 7.

²⁴⁸ "Een staaltje van de Nieuwe Orde," *Steeds Vereenigd - Unis Toujours*, 1941, nr 4, p. 8.

Figuur 13. Antwerpen, 14 april 1941. Autodafé van objecten en boeken van aanbedding

Ook in kranten als *Le Drapeau Rouge*, *La Libre Belgique*, *La Voix des Femmes* en *Le Coq Victorieux* komt het plunderframe terug. De journalisten associëren er de collaborateurs en nazi-Duitsers met 'bezetenen', 'bandieten' en verklaren hun acties door 'plunderzin' en, in het geval van de communistische kranten, de kapitalistische mentaliteit. *Le Drapeau Rouge* benoemt de anti-Joodse maatregel rond het verbod op Joodse bedrijven als "le pillage antisémite".²⁴⁹ Ook de redactie van *La Libre Belgique* beschrijft de maatregel als een vorm van 'georganiseerde plundering'. Bij die ene maatregel blijft het trouwens niet. "Les vols vont se succéder." Bij de deportaties worden naast meubels en andere spullen, ook deposito's bij de bank in beslag genomen.²⁵⁰ *Steeds Vereenigd* kaart de beroving van Joodse huizen aan, die ze trouwens met 'eigen ogen' aanschouwden.²⁵¹ De redactie van *La Voix des Femmes* schrijft dat de nazibezetter de Joodse bevolking eigenlijk tweemaal berooft. Een eerste keer wanneer zij bij hun deportatie in Mechelen alle voedsel en spullen moeten inleveren, een tweede keer wanneer de VJB de overige Joden vraagt om lakens en andere zaken te brengen voor zij die 'gaan werken' zijn. Het zal hen duur komen te staan: "Voleurs deux fois, les bandits hitlériens auront de durs comptes à rendre le jour de l'effondrement de leur régime de tortionnaires pillards."²⁵²

²⁴⁹ "Le pillage antisémite..et autre," *Le Drapeau Rouge*, maart 1942, nr 22, p. 2.

²⁵⁰ "Les Juifs," *La Libre Belgique*, 15 september 1942, nr 43, p. 6; "Une grande victoire Allemande," *La Libre Belgique*, 15 januari 1944, nr 75, p. 2.

²⁵¹ "Plunderaars worden neergeschoten," *Steeds Vereenigd - Unis Toujours*, november 1942, nr 36, p. 1.

²⁵² "La détresse des mamans juives," *La Voix des Femmes*, 1942, nr 7, p. 2.

Religieuze vervolging

Enkele kranten kaderen de vervolging van de Joden binnen een grotere vervolging omwille van een geloofsovertuiging, waarbij de Joden, net als bij de deportaties, als 'eersten in de rij' staan, voor de vrijmetselaars en christenen. Dat gaat opnieuw gepaard met een waarschuwing. *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance* waarschuwt de lezers: "Attendons-nous à voir, d'ici peu, les persécutions religieuses faire rage en Belgique."²⁵³ Vooral het katholieke *La Libre Belgique* maakt zich zorgen.²⁵⁴ Het 'Joods probleem' is volgens hen een teken van de onverdraagzaamheid van totalitaire staten ten aanzien van groeperingen die een bovenstatelijke solidariteit aanhangen. Ze onderbouwen hun claim rond de 'nakende' vervolging van christenen met drie casussen waarbij nazi-Duitsers zich richten tegen geestelijken.²⁵⁵ Ook bij *De Vrijshutter*, eveneens katholiek, komt die Duitse 'vijandigheid' ten aanzien van gelovigen terug. Ze richten zich tot Hitler zelf en vragen: "Is het waar dat gij geschreven hebt: "Men is Kristen OF Duitscher, maar niet de twee ineens"?"²⁵⁶ In een ander artikel schrijven ze dat Europa nog nooit een vervolging van gelijkaardige omvang heeft gekend als de Jodenvervolging. Enkel de christenvervolgingen uit het Romeinse rijk overtreffen de Jodenvervolging in "ruwheid, in wreedheid en woeste foltering," aldus de auteur van het artikel, die de lezers herinnert aan het verslinden van christenen door 'hongerige leeuwen' in amfiteaters. Door de vergelijking met de christenvervolgingen verschuift de auteur subtiel de slachtofferrol naar katholieken. Bovendien trekt hij de onderdrukking van Joden open naar alle bezette volkeren. Immers, net als de Romeinse keizer, "Zo wil nu Hitler en zijn kliek de gekukte landen, de barbaren en de minderwaardigen doen wroeten en slaven voor het Uebervolk, de veroveraars, de aristocratie, de Duitsers."²⁵⁷

De vrees van het katholieke sluikblad voor een religieuze vervolging van christenen is enigszins te begrijpen. Doorheen de oorlog zijn er vaak spanningen tussen het Duits bestuur en kardinaal Van Roey, de 'woordvoerder' van katholiek België. De bezetter tolereert de Kerk binnen een *modus vivendi*: de kerkelijke hiërarchie moet zich niet met politieke zaken bemoeien, het Duits bestuur mengt zich niet in geestelijke of morele zaken. Dat is een gunstige situatie, gezien het nazibeleid vijandig staat tegenover het christendom. Maar vanaf 1942 schenden beide partijen het compromis. Zo schrijven de bisschoppen van België in maart 1943 een brief waarin ze het bezettingsregime veroordelen. Beide partijen beslissen weliswaar om confrontatie te vermijden. De kardinaal zal uiteindelijk niet protesteren tegen de Jodenvervolging, en veroordeelt zelf aanslagen tegen collaborateurs.²⁵⁸

²⁵³ "Les rexistes et l'église," *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, 5 november 1942, nr 5, p. 9.

²⁵⁴ Zie bijvoorbeeld "Faussaires," *La Libre Belgique*, september 1941, nr 18, p. 2; "La vie au Grand-Duché de Luxembourg," *La Libre Belgique*, 15 december 1942, nr 25, p. 4.

²⁵⁵ "Les Juifs," *La Libre Belgique*, 15 september 1942, nr 43, p. 6.

²⁵⁶ "Wacht eens, Adolf," *De Vrijshutter*, juni 1942, nr 6, p. 4. In datzelfde nummer verschijnt eveneens het artikel "Hitler, de kruisvaarder!," *De Vrijshutter*, juni 1942, nr 6, p. 4.

²⁵⁷ "Joden," *De Vrijshutter*, oktober 1942, nr 9, p. 5.

²⁵⁸ Van Den Wijngaert et al., *België*, 145-6.

Internationale ontwikkelingen

De verzetsgroepen houden hun blik steeds scherp gericht op het internationaal toneel. Af en toe sijnpelen daarom ook berichten door rond de Jodenvervolging in andere landen. Zo vormt de razzia in Amsterdam op 22 en 23 februari 1941 en de daaropvolgende Februaristaking, aanleiding tot een artikel in *Le Drapeau Rouge*.²⁵⁹ De razzia komt er als 'straf' voor eerdere confrontaties tussen Joden en zogenaamde 'knokploegen' van de Nationaalsocialistische Beweging (NSB). 427 Joodse mannen worden er gedeporteerd naar een concentratiekamp in Oostenrijk. Als protest organiseert een lokale afdeling van de communistische partij een staking.²⁶⁰ Maar de Duitse bezetter treedt streng op: er vallen arrestaties, gewonden, zelfs doden.²⁶¹

Interessant is hoe het sluikblad deze razzia, die duidelijk gericht is tegen Joden, volledig kadert als een aanval op de arbeidersbevolking en de Februaristaking aanhaalt als bewijs van verzet van de Amsterdamse arbeiders. De gebeurtenissen in Nederland tonen volgens de auteur aan dat de arbeidersbevolking de plannen van de bezetter doorziet en zich niet laat doen. Hun staking toont bovendien de enorme mogelijkheden van het verzet van grote arbeidersgroepen tegen het fascisme. Het artikel ziet in de gebeurtenissen een signaal van de toekomstige onderdrukking van de Nederlandse arbeidersbevolking:

“La population d’Amsterdam a très bien saisi l’enjeu de la bataille qui s’engageait. Elle a compris que les mesures prises contre les juifs n’étaient que le début démagogique de toute une vague de répression contre toute la population laborieuse de Hollande.”²⁶²

Natuurlijk is het moeilijk na te gaan in welke mate de redactie volledig geïnformeerd was over deze gebeurtenis, waar ze tenslotte zelf niet bij was. Toch is het bijzonder hoe ze het geweld in het Jodenkwartier niet linkt aan het antisemitisme van de Duitse bezetter. De tweede razzia in Amsterdam, in juni 1941, die niet gevolgd werd door een massale staking van de Amsterdamse bevolking, komt niet aan bod in *Le Drapeau Rouge*.

²⁵⁹ “l’Occupant provoque la population d’Amsterdam. Elle lui répond par la grève générale et la résistance dans la rue. Des morts, des blessés, de nombreuses arrestations,” *Le Drapeau Rouge*, maart 1941, nr 2, p. 2.

²⁶⁰ “Massale razzia in Amsterdam: eerste deportatie van Joodse Nederlanders,” Anne Frank Stichting, geraadpleegd 21 juni 2021, <https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/de-tijdlijn/#26>.

²⁶¹ “Februaristaking,” Anne Frank Stichting, geraadpleegd 21 juni 2021, <https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/de-tijdlijn/#34>.

²⁶² “l’Occupant provoque la population d’Amsterdam.”

Figuur 14. Beeld van de razzia op het Jonas Daniël Meijerplein, Amsterdam op 22 of 23 februari 1941.

De lezer moet toch vooral in de marge gaan zoeken naar informatie rond de Jodenvervolging in andere landen. In een artikel rond het Groothertogdom Luxemburg in *La Libre Belgique* staan bijvoorbeeld enkele zinnen over de invoering van de Davidster en de inbeslagneming van goederen.²⁶³ In een ander artikel over de Duitse oorlogswandaden, heeft de redactie aandacht voor het verzamelkamp Westerbork in Nederland, alsook voor de concentratiekampen in Polen, waaronder Auschwitz, een kamp 'speciaal voor Joden'. Daar zijn volgens het bericht op dat moment meer dan 38.000 mannen aanwezig, en ligt de mortaliteit er op 62 doden per dag.²⁶⁴ *Le Coq Victorieux* kaart kort aan hoe duizenden Joodse mannen, vrouwen en kinderen in de Russische havenstad Odessa vermoord werden. In *De Vrijshutter* uiten twee artikels verontwaardiging rond de toestand in Warschau, waar volgens de berichten tussen juni en december 1942 al 262 duizend

²⁶³ "La vie au Grand-Duché de Luxembourg", *La Libre Belgique*, 15 december 1942, nr 25, p. 4.

²⁶⁴ "Les atrocités allemandes," *La Libre Belgique*, 1 januari 1944, nr 74, p. 7.

Joden werden vermoord, deels met een machinegeweer, deels vergast, anderen door honger in 'dodenkampen'.²⁶⁵

Ook de razzia in Parijs van zestien juli 1942 vormt aanleiding voor een bericht in de verzetskranten. In *Le Coq Victorieux* omschrijft een auteur hoe duizenden Joden er vastgehouden werden in Vélodrome d'Hiver, een voormalig wielersstadion, en geen plaats hadden om te zitten. Hij legt de verantwoordelijkheid bij Frans minister Pierre Laval, die er het antisemitisme 'introduceerde'.²⁶⁶ *La Voix des Femmes* geeft nog meer details. Ze beschrijven hoe duizenden Joodse mannen, vrouwen en kinderen er op de cementen vloer moesten slapen en amper voedsel kregen. Meerdere kinderen zouden gestorven zijn en enkele vrouwen pleegden zelfmoord uit wanhoop. Na vijf dagen namen ze de kinderen weg van hun moeders, aldus de auteur.²⁶⁷ Hoewel het artikel spreekt over 15.000 slachtoffers, werden er 13.000 buitenlandse Joden gearresteerd, waarbij 4.000 kinderen. Daarvan werden 8.000 Joden opgesloten in Vélodrome d'Hiver. De anderen moesten naar transitkampen als Drancy, buiten Parijs, waaruit ze naar Auschwitz werden gedeporteerd. In totaal zullen 75.000 Joden uit Frankrijk gedeporteerd worden, waarvan het merendeel geïmmigreerde, buitenlandse Joden. Na bisschoppelijk protest vraagt minister Pierre Laval de nazi's hoofdzakelijk buitenlandse Joden te arresteren.²⁶⁸ Het merendeel van de Franstalige Joden zal dan ook de Jodenvervolging overleven.²⁶⁹

Conclusie

Berichten uit de verzetskranten die de Jodenvervolging vernoemen of duiden, gaan zo goed als altijd gepaard met een element van dreiging: ze klagen de deportaties aan, beschrijven de Duitse repressie en plundering van de Joodse (en Belgische) bevolking, benoemen het als een religieuze vervolging of kaarten gebeurtenissen uit het buitenland aan. Deze berichten maken deel uit van de essentie van een verzetskrant: wijzen op de verraderlijke, sluwe en exploiterende acties van de nazi-Duitsers en collaborateurs. Berichten over de wrede aanpak van Joden moeten ook binnen dit objectief geplaatst worden, gezien ze bijdragen tot het beeld van de bezetter als meedogenloos. De lezer moet goed beseffen dat de bezetter tot alles in staat is. Actief en/of passief verzet is daarom cruciaal. Berichten over de deportaties of bredere onderdrukking van Joden gaan dan ook vaak gepaard met de overtuiging dat Joden slechts de 'eersten' zijn, en niet-Joden weldra volgen, zoals hierboven staat geïllustreerd. De cluster performativiteit gaat dieper in op hoe kranten als *Le Drapeau Rouge* en *La Voix des Femmes*, berichten rond dreiging vaak combineren met een oproep tot actie. Het element van dreiging vormt dan een motivatie of beweegreden voor wat ze van de lezers vragen.

²⁶⁵ "Onschuldig vergoten bloed roept wraak ten hemel!," *De Vrijshutter*, augustus 1942, nr 8, p. 1-2; "Verdierlijkte Teutonen zijn wreeder en laffer dan wilde beesten!," *De Vrijshutter*, december 1942, nr 11, p. 1.

²⁶⁶ "Faits divers-divers faits," *Le Coq Victorieux*, 1942 (week 23-24), nr 57, p. 6.

²⁶⁷ "Le massacre des familles juives," *La Voix des Femmes*, 1942, nr 8, p. 2

²⁶⁸ Het bisschoppelijk protest komt ook aan bod in "Spoedberichten," *De Vrijshutter*, juli 1942, nr 7, p. 6 en "Joden," *De Vrijshutter*, oktober 1942, nr 9, p. 5.

²⁶⁹ "Grote razzia in Parijs," Anne Frank Stichting, geraadpleegd 21 juni 2021, <https://www.annefrank.org/nl/timeline/215/grote-razzia-in-parijs/>.

Identiteit

De cluster identiteit bespreekt welk beeld de sluikbladen naar voor schuiven van de Joodse bevolking in België. Omdat de Jodenvervolging specifiek de Joden treft, is het logisch dat niet-Joodse verzetskranten de Joden als een “zij”-groep beschrijven in die berichten. Een eerste topos bespreekt hoe deze wij-zij benoeming vorm krijgt. Welke woorden tonen aan dat het om een andere groep gaat? De tweede topos, religie en cultuur, onthult meer over het beeld dat de sluikbladen creëren van ‘de Jood’. Een laatste topos is antisemitisme. Daaronder vallen alle berichten die het hebben over de vervolging omwille van het Joods-zijn.

Wij, non-juifs, tegenover zij, juifs

Een slachtoffergroep naast de vele anderen

Wanneer de sluikbladen het over de Jodenvervolging hebben, wijst hun taalgebruik erop dat ze de Joden als een “zij”-groep aanzien. De Joodse bevolking staat zo tegenover de “wij”-groep. Hoe de onderzochte kranten die groep precies benaderen, is afhankelijk per sluikblad. Wel plaatsen ze allemaal de Joden als ‘een’ slachtoffergroep naast de vele anderen. De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog raakte in de loop der jaren sterk gericht op de Holocaust, wat de indruk kan geven dat Joden ook toen als ‘de’ grote oorlogsslachtoffers werden aanzien. De verzetskranten kennen geen soortgelijke positie toe aan de Joodse slachtoffers, maar plaatsen hen tussen andere slachtoffergroepen als patriotten, politieke gevangenen, partizanen en vrijmetselaars. Uit het onderzoek van Gotovitch bleek dat ook de socialistische pers de Joden tussen andere slachtoffers plaatst. Ze doen dat volgens hem om te benadrukken dat, hoewel de socialisten niet tot de slachtoffers behoren, ze toch de strijd aangaan tegen de nazi-Duitsers.²⁷⁰ Iedereen is slachtoffer van de Duitse repressie, ongeacht sociale status of politieke opinie, zo betoogt een citaat uit *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*:

“La répression devient de plus en plus bestiale. Chaque jour des partisans, des patriotes, des juifs sont frappés. Parmi les victimes toutes les couches sociales, toutes les tendances philosophiques, toutes les opinions politiques se trouvent confondues.”²⁷¹

Toch verdient ‘de Joden’ als ware het een homogene slachtoffergroep, enige nuance. Veel Joden in België zijn recent geïmmigreerd. Van de meer dan 42.000 in België geregistreerde Joden, draagt minder dan 10% de Belgische nationaliteit.²⁷² Ook de verzetsbladen maken enigszins een onderscheid. Zo wijst een artikel uit *La Libre Belgique* erop hoe het verbod op Joodse ondernemingen het gelijkheidsbeginsel uit de grondwet schendt. De maatregel treft bovendien ‘alle Israëlieten’, Belg of niet, oud-strijder of niet.²⁷³ Ook Jos Hakkers getuigenis over de Dossinkazerne benadrukt die diversiteit binnen de Joodse bevolking. Hij vermeldt dat er talloze nationaliteiten bij de Joodse gedetineerden zitten. Vooral de ‘Oosterse’ of ‘zwerfende’ Joden, zoals hij ze omschrijft, zijn sterk met elkaar verbonden. Zij zijn al ‘gewoon’ aan de pogroms en anti-Joodse politiek, terwijl dat voor de Belgische, Nederlandse en Franse Joden nooit eerder geziene taferelen vormen.

²⁷⁰ Gotovitch, “Resistance movements,” 278.

²⁷¹ *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, 1 oktober 1942, nr 2, p. 4.

²⁷² Lieven Saerens, “De Jodenvervolging in België in cijfers,” *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 17 (2006): 200.

²⁷³ “La civilisation nouvelle.”

Interessant is ook hoe Hakker de agency van Joden benadrukt: "(...) car l'histoire ne l'a prouvé que trop de fois, les Juifs ne sont pas des lâches et peuvent faire leurs preuves à armes égales."²⁷⁴ Daartegenover staat *La Libre Belgique*, waarin een auteur schrijft over "Juifs sans défense", als ware het weerloze individuen die allen passief hun verdrukking ondergaan.²⁷⁵

Joods-zijn als misdrijf

Dat simpelweg het dragen van een Joodse identiteit genoeg reden vormt voor de Duitse bezetter om een individu te vervolgen, verbazen de verzetskranten. "[...] et cela, uniquement parce qu'ils ont les cheveux noirs et le nez crochu?" Een artikel in *La Libre Belgique* stelt zich de vraag waarom Joden gevisieerd worden. Omdat ze zwart haar en een kromme neus hebben? De auteur verwijst hiermee naar de stereotiepe beeldvorming die bestaat rond Joden. Uit het artikel is niet duidelijk of de auteur die vooroordelen deelt, maar ze gewoon geen gegronde reden acht voor de maatregelen, of met dit citaat wijst op de anti-Joodse propaganda en beeldvorming van de nazi-Duitsers.²⁷⁶ Onder de titel "Petites définitions" definieert de redactie van *La Libre Belgique* allerlei oorlogsbegrippen. Op sarcastische wijze definiëren ze een Jood: een 'ras' verantwoordelijk voor alle oorlogen en al het kwaad. De auteur wijst zo op het benaderen van Joden als een zondebok door de Duitsers.²⁷⁷

Beste lezers, denkt u niet, dat wij Belgen voor de Joden zijn

Hoe benaderen de verzetskranten de Joodse bevolking in België? *La Voix des Belges* is alvast duidelijk: via hun krant willen ze alle Belgen aanspreken: zowel katholieken, liberalen, communisten als Joden.²⁷⁸ Ook *La Libre Belgique* hanteert een inclusief taalgebruik. Zo haalt een auteur aan hoe, na de verplichte registratie in het Jodenregister, er eigenlijk maar 50.000 Joden in België blijken te wonen.²⁷⁹ Heel wat minder dan de Duitsers gehoopt hadden, die de indruk willen creëren dat Joden het land 'overspoelen'. Daarmee toont de auteur dat hij die gedachtegang niet volgt. Het artikel vertrekt vanuit een Duitse belofte aan het begin van de bezetting, waarin ze de Belgische bevolking veiligheid en bescherming van goederen zouden garanderen. Ze overlopen daarna hoe de Duitsers die belofte verbreken ten aanzien van "een deel van onze bevolking: de Joden."²⁸⁰

Maar niet alle kranten zien Joden als deel van de Belgische bevolking. Zowel in *Steeds Vereenigd* als in *De Vrijshutter* verschijnt in 1941 een artikel over de zogenaamde Joodse afkomst van Rex-leider Léon Degrelle, ofwel 'de Mottige Jood Moskovsky'. Degrelle mag, ondanks in België geboren te zijn, zichzelf geen échte Belg noemen, en dus ook niet in naam van het volk spreken. Door zijn zogezegde Joodse origine te bewijzen, proberen de kranten de figuur van Degrelle onderuit te halen. Zo signaleren ze, tussen de regels door, dat een Joodse afkomst een negatieve eigenschap is: "Hoe nu de Duitsers de gatlikkerij van een joods schepsel willen aanvaarden, is ons ook

²⁷⁴ "La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs," *Le Coq Victorieux*, juli 1943 tot januari 1944, nrs 76, 77, 78, 79, 81 en 82.

²⁷⁵ "Une grande victoire Allemande," *La Libre Belgique*, 15 januari 1944, nr 75, p. 2.

²⁷⁶ "Les Juifs."

²⁷⁷ "Petites définitions," *La Libre Belgique*, 15 maart 1943, nr 55, p. 7.

²⁷⁸ "La voix de tous les Belges?" *La Voix des Belges*, 25 december 1942, p. 3.

²⁷⁹ Er werden 42 200 Joden geregistreerd boven de 15 jaar. Minder dan 10% van hen beschikt over de Belgische nationaliteit. Zie Saerens, "De Jodenvervolging in België in cijfers," 200.

²⁸⁰ "Les Juifs."

onduidelijk.²⁸¹ Joden, zelf indien in België geboren, kunnen geen ‘echte’ Belgen zijn en dus onmogelijk het land vertegenwoordigen. De artikels kaderen binnen de aanklacht tegen de ‘verraderlijke’ collaborateurs. Dergelijke berichten moeten de onoprechtheid van figuren als Léon Degrelle aantonen en de lezer verhinderen mee te stappen in hun betoog. Dat onderscheid tussen Joden en ‘echte’ Belgen komt ook naar voren in een artikel rond de Antwerpse pogrom. Want, wanneer alles uitgeplunderd is bij de Joden, volgen ‘wij echte Belgen’. Ze roepen daarna op tot wraak op de plunderaars. De redactie vindt het belangrijk dat de lezers, na die eis tot vergelding, begrijpen dat ze het daarmee niet per se opnemen voor de Joden. Hoewel de auteur zich een humanitaire ingesteldheid aanmeet, distantieert hij zich tegelijk duidelijk van de Joodse bevolking:

“Beste lezers, denkt nu niet, dat wij Belgen voor de joden zijn. Neen, verre van daar. Maar toch ’n jood is ook een mens. Weg met de joden is hun kreet, maar wanneer men nu even logisch denkt, waar kunnen de joden naartoe? Indien zij de joden weg willen en de Duitsers willen het ook, kan dit op veel eenvoudiger en menselijker manier geschieden. Maar daar is de Nieuwe Orde niet mee gediend, al wat menselijk is, is van den ouden stempel.”²⁸²

In *De Vrijshutter* noemt de auteur het een “grote troost” dat “die verraders niet altijd zoveel Belg zijn als ze wel schijnen.”²⁸³ De ‘ontmaskering’ van de Degrelles Joodse afkomst zet de Rex-kopman uiteraard in een slecht daglicht, aangezien hij de handen ineen slaat met de anti-Joodse bezetter. De citaten bewijzen opnieuw dat antisemitisch denken ook in de Belgische samenleving aanwezig is en, althans door de redacties van deze kranten, getolereerd wordt.

Nos compatriotes juifs

De manier waarop *Steeds Vereenigd* de Joodse bevolking benadert, contrasteert sterk met die van *Le Drapeau Rouge*. Zij spreken over “nos compatriotes israélites”, ofwel “onze Israëlitische landgenoten”. Ze spreken dus niet in termen van Belgen vs. Joden, maar hebben het over “juifs et non-juifs”.²⁸⁴ Het communistisch sluikblad heeft ook een deel Joodse lezers. Dat bevestigt de aanspreking van de Joodse communisten met “et vous, camerades juifs” waarmee ze hen oproepen zich te verzetten. Het benoemen van de Joodse lezers als kameraden geeft meteen een inclusief signaal: het zijn vrienden, ze horen bij ‘ons’. Toch is ook hier duidelijk dat het Joods verzet een strijd apart is. Ze verwijzen immers een aantal keer naar ‘hun’ vijand en vragen hen ‘hun’ verzet te organiseren.²⁸⁵ Hoewel ze er later in het artikel op wijzen dat het om een gedeelde vijand gaat, onderscheiden ze zich hierdoor wel impliciet van de Joodse bevolking: het zijn ‘leurs bourreaux’.²⁸⁶ In de cluster performativiteit komt aan bod hoe dreiging vaak een oproep tot actie moet onderbouwen. De lezers van *Le Drapeau Rouge* en *La Voix des Femmes* moeten actie ondernemen, want na de Joden, komen ‘wij’ aan de beurt. Ook die berichten wijzen op een duidelijk wij-zij onderscheid.²⁸⁷

²⁸¹ “Rex,” *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, april 1941, nr 3, p. 2; “Les origines juives de Léon Degrelle,” *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, april 1941, nr 3, p. 5-6.

²⁸² “Een staaltje van de Nieuwe Orde.”

²⁸³ “Léon Degrelle,” *De Vrijshutter*, september 1941, nr 9, p. 2.

²⁸⁴ In “Le pilage antisémite...et autre,” maken de auteurs ook een onderscheid tussen de Joodse handelaren en “les artisans et commerçants non-juifs.”

²⁸⁵ Zie bijvoorbeeld “Aidons les Israélites à résister à leurs bourreaux,” in “À bas l’antisémitisme.”

²⁸⁶ “À bas l’antisémitisme.”

²⁸⁷ “La détresse des mamans juives”; “Le massacre des familles juives.”

Religie en cultuur

Onder religie en cultuur vallen alle verwijzingen naar het jodendom en de cultuur van het Joodse volk. Althans, wat de verzetskranten daaronder verstaan. Zo maakt een artikel in *De Vrijshutter* een onderscheid tussen het Joodse volk en de Joodse 'mentaliteit'. Ze uiten sympathie voor het Joodse volk dat onrechtvaardig vervolgd wordt, simpelweg omdat ze van Joodse origine zijn, iets waar ze niets aan kunnen veranderen. De Joodse mentaliteit daarentegen, kenmerken ze als een leven van bedrog en oneerlijke handel. De definiëring is een vorm van antisemitisme: sociaaleconomische en religieuze argumenten creëren duidelijk een negatief beeld van de Joodse cultuur. Niet alleen de 'rijke Joden' hebben er last van, ze stellen het ook vast bij bepaalde Belgische kapitalisten. De auteur omschrijft ze als "de uitbuiters van den zwakkeling, die gewetenloze schurken vindt men bij alle volkeren en evenveel bij de Duitsers, bij de wapenfabrikanten en militaristische heethoofden; zulke onsociabele [sic] individu's aanzien we als de vijanden van het mensdom." Hoewel ze erkennen dat het onredelijk is individuen te vervolgen omwille van hun afkomst, projecteren ze ernstige verwijten op de zogenoemde 'Joodse mentaliteit'. Dat onthult meteen veel over het denkkader en de vooroordelen die heersen bij de redactie van *De Vrijshutter*. Het katholieke sluikeblad maakt ook een religieuze verwijzing en benoemt de Joden als de "vrekkege aanbidders van het gouden kalf."²⁸⁸ Net als *Steeds Vereenigd*, pretenderen ze humaan te zijn wat de vervolging van de Joodse bevolking betreft, maar distantiëren ze zich van 'de Jood'. In het artikel "L'antisémitisme" uit *Le Coq Victorieux* neemt de auteur het dan weer op voor de Joodse bevolking, zij die "descend en ligne plus au moins droite, de la race qui nous a donné le Christ et Saint-Paul!" Als 'niet-jood' schrijft hij geen verschil te bemerken bij kennissen van Joodse origine. Hij verplaatst zich in de huid van Joodse scholieren die door een nieuw verbod geen school meer mogen lopen bij niet-joodse instellingen.²⁸⁹ De grote empathie zorgt ervoor dat de lezer het gevoel krijgt dat de Joden evengoed een van 'hen' zijn, waardoor het wij-zij onderscheid vervaagt.

Maar in de verzetskranten passeren wel meer stereotiepe opmerkingen de revue, bijvoorbeeld in anekdotes waarin Joden een rol spelen. Zo verschijnt onder de titel "Attention aux barbes" een anekdote in *La Libre Belgique* waarin het hebben van een baard naar voren komt als een typisch Joods kenmerk. Een lid van de Gestapo beschuldigt twee professoren geen Davidster te dragen, waarop de twee mannen antwoorden geen Jood te zijn. "Et votre barbe alors?"²⁹⁰ Ook *Le Coq Victorieux* publiceert in 1941 drie anekdotes waarin Joden een rol spelen.²⁹¹ De anekdotes doen vermoeden dat de krant wellicht geen Joodse journalisten of lezerspubliek heeft. Na de deportaties in 1942 lijken de grappen op te houden.

²⁸⁸ "Léon Degrelle."

²⁸⁹ "L'antisémitisme."

²⁹⁰ "Attention aux barbes!" *La Libre Belgique*, 15 augustus 1942, nr 41, p. 4.

²⁹¹ Zie "Faits divers - divers faits. Une histoire drôle," *Le Coq Victorieux*, 1941, nr 30, p. 9; "Faits divers divers faits. L'inévitable histoire juive," *Le Coq Victorieux*, 1941, nr 37, p. 9; "Rions un peu...?" *Le Coq Victorieux*, 1941, nr 39 p. 14

Antisemitisme

Het zogenaamd ‘modern antisemitisme’ groeit niet alleen in Duitsland, maar sijpelt ook door in België. Stereotypen en vooroordelen als de ‘oneerlijke joodse handelaar’ geraken er stevig verankerd. Ook in de verzetspers komt het antisemitisme aan bod. Dat kwam reeds naar voor bij *Steeds Vereenigd* en *De Vrijshutter*, waar het antisemitisme uitgaat van de krant zelf. In *La Libre Belgique* verschijnt een titel die alle Belgen aanspreekt, “of ze nu antisemiet zijn of niet”.²⁹² Dat wijst erop dat antisemitisch denken niet abnormaal is bij het lezerspubliek van het sluikblad. Maar vaker benoemen de auteurs het antisemitisme als een oorzaak van de Jodenvervolging. Berichten die de maatregelen als antisemitisch bestempelen of wijzen op het Joods-zijn van de slachtoffers als reden voor hun onderdrukking, behoren tot deze topos.²⁹³ De manier waarop verzetskranten het antisemitisme concreet verklaren, komt aan bod bij de topos morele evaluatie uit de cluster ethos. Maar dat Hitler het antisemitisme niet uitgevonden heeft, is ook *La Libre Belgique* niet ontgaan. Zij publiceren een vooroorlogse uitspraak van Raymond De Becker, een collaboratiejournalist, waarin hij schrijft dat Hitler “oude Joodse thesen” en wetgeving rond vreemdelingen en de “puurheid van ras”, oprakelt.²⁹⁴ Ook *De Vrijshutter* heeft het over een anti-Joodse stroming die al langer bestaat in Duitsland, maar die nu opnieuw aangewakkerd wordt door een “zucht naar roof en plundering”.²⁹⁵ De redactie van *Le Coq Victorieux* lijkt zich sterk te keren tegen de Duitse ‘invoer’ van het antisemitisme. Hoewel ze duidelijk vertrouwd zijn met de vooroordelen van Joden, zoals bleek uit de anekdotes, komt meermaals aan bod hoe het antisemitisme een afleidingsmanoeuvre vormt voor de ellende van de bezette volkeren.²⁹⁶ Ook *La Voix des Belges* stelt zich kritisch op. In maart 1942 – voor de start van de deportaties – verschijnt een artikel over het racisme van nazi-Duitsland. “Vous avez voulu débarrasser le monde des Juifs, ces pelés, ces galeux, ces non-aryens pour tout dire.” Maar nu ze de anticommunistische kruistocht begonnen zijn, vraagt de auteur zich af of ze het goddelijke concept van ras hebben opgegeven? In ieder geval, “c’est d’être anti-quelque chose!”²⁹⁷

Conclusie

Uit de berichten blijkt dat de sluikbladen een duidelijk wij-zij onderscheid maken tussen de Joodse en niet-Joodse slachtoffers. Zelfs kranten als *Le Drapeau Rouge* en *La Voix des Femmes*, waarin ze Joden als kameraden omschrijven en hun lezers vragen te hulp te schieten, hebben het over ‘hun’ beulen en ‘hun’ verzet. De verzetskranten zijn duidelijk vertrouwd met de vooroordelen over Joden, zoals bleek uit de anekdotes en berichten uit *Steeds Vereenigd* en *De Vrijshutter*. Deze laatsten hebben ongetwijfeld de meest uitgesproken anti-Joodse houding. Vooral de artikels rond de Joodse origine van Léon Degrelle wijst aan hoe ze Joden niet als ‘echte’ Belgen beschouwen. Naarmate de nazi-Duitsers de Joodse bevolking harder aanpakken, maken ze een opvallend onderscheid tussen het Joodse volk dat vervolgd wordt, en de Joodse ‘mentaliteit’, die ze nog steeds met negatieve kenmerken associëren. Dat onthult hoe ze, ondanks een humane houding, een duidelijk antisemitische gedachtegoed hebben. Wanneer sluikbladen wél op inclusieve en

²⁹² “Belges! Que vous soyez pro anti-sémites,” *La Libre Belgique*, 1 augustus 1942, p. 8.

²⁹³ Artikels waarin de maatregelen antisemitisch benoemd worden, zijn o.a. “La civilisation nouvelle,” *La Libre Belgique*, 15 maart 1942, nr 31, p. 2; “Les Allemands et les Juifs,” *La Libre Belgique*, 15 juni 1942, nr 37, p. 5

²⁹⁴ “Chez les traîtres. De Becker ne change pas,” *La Libre Belgique*, 1 januari 1942, nr 26, p. 8.

²⁹⁵ “Strijd tegen het Jodendom,” *De Vrijshutter*, maart 1943, p. 4.

²⁹⁶ Zie “L’antisémitisme,” *Le Coq Victorieux*, 1942, nr 44, p. 10-11; “La bête aux abois,” *Le Coq Victorieux*, augustus/september 1942 (week 27-28), nr 59, p. 3

²⁹⁷ “Racisme,” *La Voix des Belges*, 22 maart 1942, nr 11, p. 4-5.

positieve manier over Joodse burgers praten, doet alles vermoeden dat het om goed geïntegreerde of Belgische kennissen gaat waarvan ze het 'verschil' niet opmerken. Over recent geïmmigreerde Joden wordt weinig gepraat, hetzij door Hakker in zijn reeks rond de Dossinkazerne.

Ethos

'Ethos' vormt de derde en ook belangrijkste cluster in deze analyse. Hierbij horen alle berichten, omschrijvingen en uitspraken die betrekking hebben op de morele en ethische evaluatie van gebeurtenissen of gedragingen. Ze tonen wat de auteur als ethisch (on)gewenst signaleert en hoe hij/zij de gebeurtenissen verklaart en interpreteert. Dat de Jodenvervolgving voor verontwaardiging zorgt, is duidelijk. Meedogenloosheid vormt dan ook de eerste topos. Daaronder vallen alle omschrijvingen, adjectieven of associaties waaruit blijkt dat de auteur ontdaan is en die de lezer moeten duidelijk maken dat de Duitse bezetter geen genade kent. Bij morele evaluatie, de tweede topos, horen 'verklaringen' voor de anti-Joodse acties of maatregelen. Deze topos toont hoe de auteurs de gebeurtenissen concreet framen of verklaren voor de lezers. Daarbij maken ze waarheidsclaims: ze tonen de lezer hoe ze de oorlogsgebeurtenissen moeten interpreteren. Een derde topos beslaat uitspraken die de Jodenvervolgving in verband brengen met (het schenden van) mensenrechten. Daaronder vallen zowel de 'natuurlijke' rechten van de mens, als grondwettelijke rechten. Ook het beschrijven van verzetsprestaties vormt een manier om de lezer te tonen wat ethisch 'correct' of wenselijk gedrag is. Dat vormt daarom de vierde topos. Maar de auteurs zijn ook vaak kwaad en plannen wraak of eisen gerechtigheid. Ze leggen dan de verantwoordelijkheid bij collaborateurs, de Duitsers of ambtenaren. Een laatste topos verzamelt alle berichten die expliciet of impliciet de verantwoordelijkheid voor (een onderdeel van) de Jodenvervolgving toewijzen aan een individu of groep.

Meedogenloosheid

Anti-Joodse maatregelen

Omdat de meedogenloze houding van de bezetter een bijna constante aanklacht vormt in de berichten, maakt dit onderdeel een opdeling in drie thema's: de anti-Joodse maatregelen, de deportaties en fysieke brutaliteit. Een eerste anti-Joodse maatregel die onder de aandacht komt, is het verbod uit december 1941 voor Joodse scholieren om onderwijs te volgen in niet-Joodse scholen. In *Le Coq Victorieux* verschijnt een artikel waarin de auteur bijzonder veel empathie toont voor de Joodse leerlingen. Zij moeten immers de school verlaten waar ze jarenlang gewoontes ontwikkelden en integreerden, waar ze vrienden maakten, hun leerkrachten respecteerden, waar ze succesvol waren en hoop koesterden voor de toekomst. "Il y a de quoi de venir fou de rage et de douleur."²⁹⁸ Het grote medeleven voor de leerlingen doet vermoeden dat de auteur zelf leerkracht is, of althans Joodse kennissen heeft die schoollopen of in het onderwijs staan. Vanaf maart 1942 verschijnen enkele verordeningen die gericht zijn op Joodse bedrijven en ondernemers. Zij moeten hun activiteiten staken en zich laten schrappen uit het Belgische handelsregister. In *Le Drapeau Rouge* schrijven ze hoe de Duitse bezetter de Joodse ambachtsmannen zo aanzet tot 'bedelen' en verplichte tewerkstelling, en terwijl zich de Joodse bedrijven en goederen toe-eigent.²⁹⁹ Ook in *La Libre Belgique* is er een artikel dat de maatregel

²⁹⁸ "L'antisémitisme," *Le Coq Victorieux*, augustus 1942 (week 23-24), nr 44, p. 10-11.

²⁹⁹ "Le pilage antisémite...et autre," *Le Drapeau Rouge*, maart 1942, nr 22, p. 2.

afkeurt. Het merendeel van de Belgen weigert volgens hen om de bevolking in 'rassen' onder te verdelen, en hun buurman te beroven van hun 'eerlijk verdiend brood'.³⁰⁰ Ten slotte zorgt ook de verplichting tot het dragen van de Davidster voor verontwaardiging bij *Le Drapeau Rouge*. Volgens hen kan een dergelijk 'middeleeuws' idee slechts uit de breinen van nazi's ontspruiten. Ze verklaren het verbod als een afleidingsmanoeuvre voor de bevolking, om ze de 'echte' reden voor hun miserie, zijnde het Duitse bestuur, te doen vergeten.³⁰¹ De Jodenvervolging lokt volgens hen algemene verontwaardiging uit bij de Belgische bevolking.³⁰² Volgens *La Libre Belgique* is de invoering van de Davidster een 'beruchte' maatregel, doch te verwachten van de Duitsers: "d'accord, mais pour les boches!" In een ander bericht benadrukken ze dat de maatregel een mislukking en schande vormt voor zijn uitvinder. De anti-Joodse maatregelen "passent aux pires méchancetés," aldus de auteur van het artikel.³⁰³

Deportaties

Voor de omstandigheden van de deportaties lijken voor de verzetskranten een reden om te schrijven over de Jodenvervolging. De manier waarop de nazi-Duitsers en collaborateurs families uiteen halen, kinderen van hun moeder en mannen van vrouwen scheiden, zorgt voor veel verontwaardiging. In *La Libre Belgique* beoordeelt een artikel de moraliteit van de maatregel. Ze zijn daarin niet mals voor de Duitsers: "Comment juger ceux qui entassent, pêle-mêle, jeunes - gens et jeunes filles dans des wagons à bestiaux, sans aucun souci de moralité élémentaire?"³⁰⁴ Onder de titel "Émouvant tableau" omschrijft een journalist in *La Libre Belgique* hoe 300 Joden in Luik de trein opstappen. "Quelles scènes atroces!" Kinderen klampen zich vast aan de nek van hun moeder, anderen snikken en huilen. Hij beschrijft er het leed en de bezorgdheid die op de gezichten van de gedeporteerden staat af te lezen. Allen moeten ze dierbaren achterlaten: hun moeder, vrouw of kinderen. De Belgische handlangers zullen na de bevrijding hun verdiende loon krijgen.³⁰⁵ In een ander artikel bespreken ze de casus van een net bevallen vrouw die meegenomen wordt, slechts enkele uren na het doorknippen van de navelstreng en bedekt in een laken.³⁰⁶ In *La Voix des Belges* beschrijft een journalist hoe Joodse opgeroepen slechts enkele uren de tijd krijgen om hun spullen te pakken, en hoe jonge meisjes en jongens samen meegenomen worden zonder dat ze hun ouders vaarwel kunnen zeggen. In een ander bericht omschrijven ze hoe de Duitsers weggenomen kinderen aan de rand van de weg laten staan en baby's van de borst van hun moeder wegscheuren. Ze beklemtonen dat het lijden van de gedeporteerden wellicht nog groter zal zijn in de 'werkplaatsen' zelf, "les destinations de mort".³⁰⁷

Ook *La Voix des Femmes* speculeert over de bestemming van de deportaties. Ze geloven dat nazi-Duitsers de Joden er zullen inzetten voor de meest gruwelijke karweien, die ongetwijfeld ingaan tegen de oorlogswetgeving. Moeders maken een groot deel uit van het leespubliek van *La Voix des*

³⁰⁰ "La civilisation nouvelle," *La Libre Belgique*, 15 maart 1942, nr 31, p. 2.

³⁰¹ "Solidarité avec les Juifs!," *Le Drapeau Rouge*, juli 1942, nr 30, p. 3.

³⁰² "L'ignominieuse persécution des Juifs. Adions les Israélites à résister à leurs bourreaux!," *Le Drapeau Rouge*, augustus 1942, nr 33, p. 1.

³⁰³ "Les Allemands et les Juifs," *La Libre Belgique*, 15 juni 1942, nr 37, p. 5; "Les Juifs," *La Libre Belgique*, 15 september 1942, nr 43, p. 6.

³⁰⁴ "Les Juifs."

³⁰⁵ "Émouvant tableau," *La Libre Belgique*, 1 september 1942, nr 42, p. 2.

³⁰⁶ "Tortures," *La Libre Belgique*, 15 oktober 1942, nr 45, p. 2.

³⁰⁷ "La persécution des Juifs," *La Voix des Belges*, 15 augustus 1942, nr 16; "Résurrection," *La Voix des Belges*, 25 december 1942, nr 21, p. 1-2. Met "destinations de morts" verwijzen ze naar het harde arbeidsregime en de ellendige leefomstandigheden in Duitsland. Niets in het artikel wijst op vermoedens dat ze Joden erheen sturen om te vermoorden.

Femmes. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in deze verzetskrant nog uitgebreider aandacht is voor het familiale aspect van de deportaties. Ze maken zich zorgen om de toekomst van de kinderen. Zullen de familieleden elkaar ooit levend terugvinden? Zullen de achtergelaten baby's ooit hun moeder terugvinden? En wat met de zestienjarige meisjes die ze, zonder enige morele ondersteuning, naar een vreemd land sturen, overgeleverd aan de genade van soldaten?³⁰⁸ *De Vrijshutter* gelooft evenmin dat de Joodse kinderen ooit nog hun ouders zullen terugzien: "Families worden uiteengerukt, vernietigd, uitgemoord."³⁰⁹ Ze benoemen de Tweede Wereldoorlog als de "oorlog der kinderen" en beschrijven hoe Hitler tienduizenden 'Jodenkinderen' als ongedierte behandelde. Het zal volgens de auteur moeilijk zijn te berekenen hoeveel van hen omkwamen in de 'beestenwagens', in de 'opleidingskampen' waar ze slavenarbeid voerden en in de gaskamers waar ze als proefkonijnen dienden.³¹⁰

Het onverbiddelijke karakter van de selectie, of het ontbreken daarvan tenminste, vormt een andere bezorgdheid. Noch zieken, ouderen of zwangere vrouwen ontkomen aan de deportaties. In *Le Drapeau Rouge* frons de auteur zijn wenkbrauwen bij de deportatie van Joodse mannen die net terugkeerden uit Noord-Frankrijk. Hij omschrijft ze als wrakken, "des loques humaines," die door het wrede regime geheel arbeidsongeschikt gemaakt zijn.³¹¹ Over de razzia in Parijs schrijft *La Voix des Femmes* hoe ze de zieken uit hun bed sleuren, ouderen en hoogzwangere vrouwen meenemen, alsook zieke kinderen met veertig graden koorts, mazelen of tyfus. Ook een vrouw waarvan het kind die dag begraven werd, een blinde en een verlamde namen ze mee, aldus het artikel.³¹² Ten slotte getuigt een bericht in *Steeds Vereenigd* hoe een 86-jarige man 'meer dood dan levend' weggevoerd werd, en hoe een vrouw smeekte om acht dagen uitstel zodat haar zoon een heelkundige ingreep zou kunnen ondergaan. Ze gooiden haar de vrachtauto in met het zieke kind in de armen, schrijft de auteur. Ook opmerkingen over het vervoer van de gedeporteerden in 'beestenwagens' zijn een terugkerend element. In hetzelfde artikel beschrijft de auteur verontwaardigd hoe mannen, vrouwen en kinderen opeengepakt in gesloten vrachtauto's vervoerd worden, waardoor de inzittenden op warme dagen bijna geen lucht krijgen.³¹³

Fysieke brutaliteit

Een derde thema is de fysieke brutaliteit van de Duitse bezetter en/of collaborateurs. Zo getuigt een artikel in *Steeds Vereenigd* over de pogrom op paasmaandag 1941 in Antwerpen, waar een "diverse bende landverraders" door de straten van het Jodenkwartier trokken. Onder kreten als "Weg met de Joden!" drongen ze Joodse huizen binnen om er massaal te plunderen en vernielen. Het sluikeblad vergelijkt de daders met "vandalen uit den Spaanse tijd, of uit den tijd der Noormannen". De verontwaardiging in dit artikel over de pogrom staat weliswaar in verband met het gedrag van de collaborateurs, eerder dan de anti-Joodse beweegredenen achter de plundering. Want, zo schrijven ze, er bestaan veel 'eenvoudigere' en 'menselijke' manieren om de Joden weg te krijgen.³¹⁴

³⁰⁸ "La détresse des mamans juives," *La Voix des Femmes*, 1942, nr 7, p. 2.

³⁰⁹ "Joden," *De Vrijshutter*, oktober 1942, nr 9, p. 5.

³¹⁰ "De oorlog der kinderen!," *De Vrijshutter*, januari 1944, p. 2.

³¹¹ "Résistez aux bourreaux antisémites et frappez leurs complices!" *Le Drapeau Rouge*, september 1942, nr 35, p. 2.

³¹² "Le massacre des familles juives," *La Voix des Femmes*, nr 8, p. 2.

³¹³ "Ziehier de radioberichten, uitgezonden door het Hoofdkwartier van den Führer, alleen de treurmars ontbrak steeds," *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, september 1942, nr 26, p. 1-2;

³¹⁴ "Een staaltje van de Nieuwe Orde," *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, 1941, nr 4, p. 8.

De redactie van *La Libre Belgique* verneemt uit 'medische bron' dat Vlaamse SS'ers in de maand september talloze Joden achtervolgden en arresteerden. Nadien scheidde ze de moeders van hun jonge kinderen met zweepslagen.³¹⁵ Ook een artikel in *La Voix des Femmes* wijst erop dat nazi-Duitsers huizen binnendringen in het midden van de nacht. Om ontsnapte Joden te laten verhongeren, positioneren ze zich bij rantsoeneringsbureaus waar het verplicht is de identiteitskaart te tonen.³¹⁶ Volgens *De Vrijshutter* is de omvang van de Jodenvervolgung ongezien: "De Joden [werden] eerst bestolen in Duitsland, daarna uitgedreven en verjaagd, nu vervolgd in de veroverde gebieden. Nooit heeft de geschiedenis van Europa een vervolging van dergelijke brede omvang aangetekend."³¹⁷ Het citaat is een mooi voorbeeld van hoe taaltechnieken dienen om de nieuwswaarde van een bericht te construeren. De auteur maakt een vergelijking met vorige vervolgingen, en concludeert dat de Jodenvervolgung de grootste in omvang is. Verder is er sprake van negatief taalgebruik (bestolen, verjaagd). Met andere woorden, het artikel is nieuwswaardig omdat het om een negatieve gebeurtenis gaat, in superlatieven omschreven kan worden en past binnen de stereotypen rond de Duitse bezetter.

Daarnaast verschijnen in zowel *La Voix des Belges* als in *La Libre Belgique* artikels rond de bruitheden in het kamp van Breendonk. Daarin vermelden ze hoe bewakers Joden slaan met stokken als waren het honden, en beschrijven ze een casus van een Joodse gevangene die, met een uitgestoken oog, een kruiwagen zonder wiel moest blijven verder duwen.³¹⁸ *Le Coq Victorieux* is de enige onderzochte verzetskrant waar de leefomstandigheden uit de Dossinkazerne uitvoerig aan bod komen. De getuigenis van Jos Hakker moet de brutale behandeling van Joodse gevangenen aan het licht brengen. De reeks in zijn geheel vormt een aanklacht tegen de meedogenloosheid van de Duitse bezetter. De gedetineerden krijgen er amper voedsel of medische zorg, en zijn geheel onderworpen aan de willekeur van de bewakers.³¹⁹

Veroordelen van meedogenloosheid

Sluikbladen publiceren enthousiast toespraken of brieven van bisschoppen, ministers of wereldleiders. Het gebeurt dat daarin ook een veroordeling van de Jodenvervolgung vervat zit. Zo publiceert *La Voix des Belges* in maart 1943 een verklaring van de paus, waarin hij onder meer de deportaties van arbeiders naar Duitsland en het misbruik tegen de 'onfortuinlijke' Joden in gans Europa veroordeelt.³²⁰ Een maand later publiceert het sluikblad een brief van Nederlandse bisschoppen, waarin ze hun sympathie betuigen voor alle slachtoffers van ongelijkheid en lijden, alsook voor de Joden en geloofsgenoten die afstammen van Joden en catastrofes ondergaan.³²¹ Ook *De Vrijshutter* neemt de brief over.³²²

³¹⁵ "Tortures," *La Libre Belgique*, 15 oktober 1942, nr 45, p. 2.

³¹⁶ "Le massacre des familles juives," *La Voix des Femmes*, nr 8, p. 2. Die waarschuwing blijkt volledig terecht, zoals ook reeds aan bod kwam in het historisch overzicht.

³¹⁷ "Joden," *De Vrijshutter*, oktober 1942, nr 9, p. 5.

³¹⁸ "La vie à Breendonck," *La Libre Belgique*, september 1941, nr 18, p. 7; "Les damnés innocents ou les assassins de Breendonck," *La Voix des Belges*, 10 oktober 1941, nr 4, p. 5-6.

³¹⁹ Er verschenen zes artikels van de reeks, zie "La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs," *Le Coq Victorieux*, juli 1943 tot januari 1944, nrs 76, 77, 78, 79, 81 en 82.

³²⁰ "Condamnation papale," *La Voix des Belges*, maart 1943, nr 24, p. 4.

³²¹ "Par leurs agissements, les nazis violent le droit de Dieu dans une mesure corissante," disent les évêques de Hollande," *La Voix des Belges*, april 1943, nr 35, p. 4.

³²² "Nog over de opeisching der werklieden," *De Vrijshutter*, maart 1943, p. 5.

Omschrijven van meedogenloosheid

Naast de inhoud van deze berichten, zoals hierboven omschreven, is ook de vorm van belang. De manier waarop de auteurs een waardeoordeel of interpretatie meegeven aan de lezer, gebeurt via specifieke adjectieven of stijlfiguren waarmee de auteur associaties oproept. Taalkeuzes zijn nooit onschuldig. Wanneer een krant als *De Vrijshutter* de verplichte tewerkstelling consequent als 'slavenhandel' omschrijft, is dat een bewuste keuze van de redactie.³²³ De negatieve bijklank van het woord moet lezers overtuigen niet in te gaan op de oproepingsbevelen. Door gedeporteerde arbeiders en Joden als slaven te identificeren, benadrukken ze de onrechtvaardigheid van de beslissing en de onmenselijke behandeling van de arbeiders in de kampen. *Steeds Vereenigd* vindt dat een goed gekozen term. Wanneer ze de invoering van de verplichte tewerkstelling aankondigen, schrijven ze: "Zoals onze confrater in de VRIJSHUTTER terecht schrijft, zijn ze nu ook hun SLAVENHANDEL begonnen."³²⁴

Om de meedogenloosheid van de nazibezetter te benadrukken grijpen de verzetskranten gretig naar dierlijke associaties. Volgens *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance* wordt de Duitse repressie in oktober 1942 elke dag meer 'beestachtig'.³²⁵ De collaborateurs en nazi-Duitsers gedragen zich volgens de sluikbladen als 'dieren', behandelen Joden als ware het 'ongedierte', de gedeporteerden achtervolgen ze als 'vee' en voeren ze in 'beestenwagens' naar hun onbekende bestemming. In september 1942 stelt een artikel in *Le Coq Victorieux* Duitsland voor als een aangevallen beest, die zijn laatste krachten verspilt op zoek naar nieuwe tegenstanders en zich volledig op de 'meute' stort die hij vernietigt.³²⁶ Het antisemitisme omschrijven ze als een schandelijke wonde die getuigt van het 'dierlijk infantilisme' van Duitsland, en die zijn huid doet openbarsten:

*"L'antisemitisme qui est sa plaie vive et sa honte et la marque de son bestial infantilisme fermenté suppure, et crève sa peau custulente. Jamais esclaves, au temps de Rome et de Carthage, ne furent traités comme l'est aujourd'hui tout un peuple innocent."*³²⁷

Ook zij omschrijven Joden als 'slaven' van de Duitsers, en onderstrepen dat nog nooit een volk op dergelijke onmenselijke manier behandeld werd. Het antisemitisme dat ooit een 'exportproduct' leek, komt nu tot uitvoering, schrijven ze.³²⁸ Als verklaring voor de Jodenvervolging, stelt een artikel in *De Vrijshutter* dat Duitsers slachtoffers zoeken om tegemoet te komen aan hun 'dierlijke instincten': "Daarvoor moet het zwervende volk, een volk zonder land, het jodenras dienen."³²⁹

Andere termen benadrukken de brutaliteit en barbaarsheid van het naziregime waarin de Jodenvervolging kadert. De Duitse bezetters, ofwel "les brutes nazies", voeren een "terreurregime". Ze omschrijven de anti-Joodse maatregelen als "odieux" (afschuwelijk), de

³²³ Zie bijvoorbeeld "Joden," *De Vrijshutter*, oktober 1942, nr 9, p. 5.

³²⁴ "De regeringsoproep en de ontvoering der Belgen," *Steeds Vereenigd - Unis Toujours*, nr 32, p. 1.

³²⁵ *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, 1 oktober 1942, nr 2, p. 4.

³²⁶ "Quand la bête assaillie par les chiens se rend compte qu'il n'y a plus pour elle d'autre issue que de livrer son ultime combat, elle dépense et gaspille ses dernières forces invente de nouveaux adversaires et fonce et désespérée sur la meute qu'elle décime. (...) Ainsi en va-t-il de l'Allemagne." "La bête aux abois," *Le Coq Victorieux*, augustus/september 1942 (week 27-28), nr 59, p. 3.

³²⁷ "La bête aux abois."

³²⁸ "La bête aux abois."

³²⁹ "Joden."

Jodenvervolgving als “scandaleuse” of “ignominieuse” (schandalig).³³⁰ Een ander typerend beeld uit de sluikbladen is die van de gewapende Duitse ‘beul’ of ‘barbaar’ die zich op het weerloze slachtoffer richt. De onschuld en weerloosheid van de Joodse gedeporteerden komt daarom sterk naar voren.³³¹

Morele evaluatie

De sluikbladen rapporteren niet alleen over de meedogenloosheid van de Duitse bezetter, ze tonen hun lezers ook hoe ze de maatregelen of deportaties moeten interpreteren. Want, waarom deporteert de bezetter Joden? Waarom zijn ze antisemitisch en wat levert het de Duitsers op? “Ce n’est quand même pas la mise au supplice de tous les juifs d’Europe qui avancera d’un pas les affaires allemandes, ni qui pourra rien changer au décrelement de la guerre?”³³² De kranten wijzen op enkele ‘achterliggende’ redenen. Zowel *La Libre Belgique*, *Le Coq Victorieux*, *De Vrijshutter* als *Le Drapeau Rouge* schrijven dat nazi-Duitsland de Joden als zondebok benadert en hen viseert omdat ze ‘verantwoordelijk’ zouden zijn voor alle vormen van tegenslag. Ze zien de antisemitische propaganda als een afleidingsmanoeuvre, zodat de bevolking niet het Duitse bestuur als de oorzaak van hun honger, armoede en ellende zou zien, maar wel de Joden.³³³ In *Le Drapeau Rouge* omschrijven ze het antisemitisme als een ‘dekmantel van racisme’ die de Duitse onderdrukking en beroving moet goedpraten. Het is een manier om de aandacht van de massa weg te schuiven van de Duitse bezetter.³³⁴

Le Coq Victorieux wijdt zowaar twee volledige artikels aan het verklaren van het antisemitisme. In een eerste artikel benadrukken ze dat het gebruik van antisemitisme bij politieke partijen altijd een afleidingsmanoeuvre is om een terreurbeleid op te leggen. Antisemitisme is bedoeld om het volk te misleiden en biedt de partij een ‘windscherm’ waarachter verborgen operaties schuilgaan, aldus het artikel. Het hindert burgers om na te denken over de sociaaleconomische ongelijkheden en de daadwerkelijke reden voor hun ontberingen en vrijheidsbeperkingen.³³⁵ In het tweede artikel is hun redenering wat vergezocht. Ze lijken – hoewel de auteur dat niet expliciet zo omschrijft - niet goed te begrijpen waarom het Duitse volk meegaat in het antisemitisme en niet protesteert tegen het nazibeleid. Ze beweren dat de ‘organisatoren’ van de Jodenvervolgving de Duitse bevolking aan hen willen binden door de verantwoordelijkheid te delen. De auteur ziet een evolutie in het gebruik van het antisemitisme: eerst diende het als een afleidingsmanoeuvre, daarna gingen ze ook werkelijk geloven dat de Joden de bron van al het ‘kwaad’ waren, nu willen ze het Duitse volk aan zich binden via een gedeeld lot. Ze onderbouwen hun stelling aan de hand van een ‘historisch’ voorbeeld van een ‘wrede generaal’ uit de oudheid, die zijn soldaten aan zich bond via terreur en angst. In hun verklaring heeft Hitler het Duitse volk overtuigd de nazileiders te ondersteunen om zo hun straf voor de gedeelde verantwoordelijkheid van de Jodenvervolgving te ontwijken. Een complexe redenering dus, die bovendien niet heel overtuigend is opgesteld.³³⁶ Maar voor de redactie is het duidelijk: de Jodenvervolgving maakt deel uit van een koelbloedige,

³³⁰ *Bulletin Intérieur du Front de l’Indépendance*, 1 oktober 1942, nr 2, p. 4.

³³¹ De voorbeelden zijn talloos, zie ter illustratie: “Dat ze ons haten is niets, als ze ons maar vrezen”, *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, september 1942, nr 26, p. 1 of “Strijd tegen het Jodendom,” *De Vrijshutter*, maart 1943, p. 4; “Le massacre des familles juives,” *La Voix des Femmes*, 1942, nr 8, p. 2.

³³² “Les raisons de l’antisémitisme,” *Le Coq Victorieux*, september 1942 (week 29-30), p. 6.

³³³ Zie bijvoorbeeld “Au sujet des légumes et des fruits,” *Le Coq Victorieux*, 1941, nr 22, p. 5.

³³⁴ “Les travailleurs enrôlés pour l’Allemagne, seront en réalité envoyés sur le front de l’Est!,” *Le Drapeau Rouge*, augustus 1942, nr 32, p. 3.

³³⁵ “l’Antisémitisme,” *Le Coq Victorieux*, augustus 1942 (week 23-24), nr 44, p. 10-11.

³³⁶ “Les raisons de l’antisémitisme,” *Le Coq Victorieux*, september 1942 (week 29-30), p. 6.

beredeneerde strategie gebaseerd op de overtuiging dat Duitsers tot het superieure ras behoren en daarom 'inferieure' volkeren tot slaaf mogen maken.³³⁷

In *La Libre Belgique* verschijnt in juni 1942 een uitgebreid artikel waarin de auteur elke anti-Joodse maatregel linkt aan een Duitse tegenslag of nederlaag. Zo zorgde het Duitse verlies bij de Slag van Engeland in oktober 1940 ervoor dat het Joodse register werd ingevoerd. "C'est l'excitation des Juifs qui a poussé les stupides Anglais à la résistance!", zou de argumentatie van de Duitsers zijn. Hoewel de voorgaande berichtgeving rond de anti-Joodse maatregelen beperkt is, bewijst het artikel dat de verzetskrant goed op de hoogte is. Het artikel zit vol met sarcasme, wat erop duidt dat de lezer de gemaakte verbanden met een korreltje zout mag nemen. Wellicht gelooft de auteur zelf niet dat de Duitse tegenslagen een directe aanzet vormden voor de specifieke maatregelen. Toch schuilt er geen verontwaardiging in het bericht. Het artikel moet bovenal aantonen hoe onredelijk de nazi-Duitsers zich gedragen. De anti-Joodse maatregelen bewijzen volgens de auteur hoe nazi-Duitsland in de problemen zit: "Quand on est, messieurs les Allemands, à des vengeance de sâles gamins, c'est que l'on est bien près de la fessée!"³³⁸ Dat zorgt ervoor dat de teneur van het artikel nogal ambigu uitdraait. In de ogen van de auteur bewijst een hardere aanpak van Joden dat de overwinning voor de geallieerden nabij is. Moet de lezer zich dan verheugen bij slecht nieuws voor Joden? Dat is wellicht niet de boodschap die de auteur wil uitsturen.

Het is opnieuw interessant om terug te gaan naar een van de bredere doelstellingen van een verzetskrant: het moreel van de lezer verhogen. In 1942 gaat het er steeds slechter uitzien voor de Duitsers. Dat is zichtbaar in de sluikbladen. Vol optimisme garanderen ze hun lezers dat de overwinning nabij is en de Duitsers nu écht kansloos zijn. Volgens de lens van dit artikel vormen de massale deportaties een extra 'bewijs' in die verklaring. Het is dus niet voldoende om enkel de concrete inhoud van het bericht te analyseren, ook de bredere doelstellingen van de krant moeten in acht genomen worden. *Steeds Vereenigd – Unis Toujours* inspireert zich op dit bericht uit *La Libre Belgique*, en plaatst in september 1942 een gelijkaardig artikel.³³⁹ Ook hier is geen verontwaardiging terug te vinden en staat het minachten van de bezetter en het uitroepen van de nakende overwinning centraal. In januari 1944 brengt *La Libre Belgique* opnieuw een artikel uit waarin de Belgische Jodenvervolging in verband staat met de internationale verliezen van Duitsland: "[...] évidemment, s'attaquer à mille Juifs sans défense est plus facile que de garder l'Ukraine et l'Italie..."³⁴⁰ Ook via anekdotes wijzen de sluikbladen erop hoe nazi-Duitsers Joden beschuldigen van zaken waar ze geen aandeel in hebben. De anekdotes zijn vooral bedoeld om te spotten met de 'dwaasheid' van de bezetter.³⁴¹

Een artikel in *La Voix des Belges* schrijft dat de nazi-Duitsers alle individuen viseren die niet 'denken' zoals zij.³⁴² Er zijn ook berichten die een meer oppervlakkige reden naar voren schuiven.

³³⁷ "Peints par eux-mêmes," *Le Coq Victorieux*, oktober 1942 (week 33-34), nr 72, p. 3.

³³⁸ "Les Allemands et les Juifs," *La Libre Belgique*, 15 juni 1942, nr 37, p. 5; "Wanneer we, geachte Duitse heren, als smerige kinderen tot wraak overgaan, dan is een pak slaag niet veraf!" In "Petites définitions," *La Libre Belgique*, 15 maart 1943, nr 55, p. 7, komt eenzelfde verklaring naar voor van de Jood als zondebok. Meer daarover bij de cluster 'identiteit'.

³³⁹ "Ziehier de radioberichten, uitgezonden door het Hoofdkwartier van den Führer, alleen de treurmars ontbrak steeds," *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, september 1942, nr 26, p. 1-2.

³⁴⁰ "Une grande victoire Allemande," *La Libre Belgique*, 15 januari 1944, nr 75, p. 2.

³⁴¹ Zie bijvoorbeeld "Il n'y aura pas de 1918," *La Voix des Belges*, december 1943, nr 35, p. 7.

³⁴² "10 mai 1943: Mobilisation contre Hitler," *La Voix des Belges*, april 1943, nr 26, p. 2.

Zij wijzen de razzia's enkel toe aan de 'plunderzin' van collaborateurs en nazi-Duitsers of schrijven dat ze "niets beter te doen hebben".³⁴³ Ten slotte zijn niet alle verklaringen 'ideologisch' of moreel gegrond. Sommigen vertrekken vanuit een praktische verklaring. Wat de deportaties betreft, wijzen enkele kranten bijvoorbeeld op de nood aan mankracht bij de Duitse oorlogsmachine.³⁴⁴

Mensenrechten en verzetsprestaties

Onder de topos mensenrechten vallen alle uitspraken die het hebben over de schending van de grondwettelijke en 'natuurlijke' rechten van de mens – de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM) komt er pas in 1948. De Jodenvervolging schendt die natuurlijke rechten waar iedereen, ongeacht geloof of geboorteplaats, recht op heeft. *La Libre Belgique* benoemt de anti-Joodse maatregelen als speciale regels die de Joden 'buiten de wet' plaatsen.³⁴⁵ Ze wijzen erop dat het verbod op Joodse ondernemingen strijdig is met het internationaal en nationaal recht. Alle Belgen moeten immers gelijk zijn voor de wet.³⁴⁶ Ook de Davidster gaat in tegen dat essentieel principe uit de grondwet. Bovendien schenden de verordeningen de Conventie van den Haag, meer bepaald het recht op privé-eigendom en religieuze geloofsovertuiging en verering.³⁴⁷ In *De Vrijshutter* omschrijft een artikel de deportaties als een "schandelijke schending van het familierecht" en een "verkrachting van het mensenrecht".³⁴⁸ Maar dat het naziregime met de verordeningen de Belgische grondwet overtreedt, is in de context van de bezetting niet geheel ongebruikelijk. In *Le Coq Victorieux* verschijnt de volgende uitspraak over het 'Hitleriaans' regime:

*"Le régime hitlérien s'est souillé de tous les crimes; il n'y a pas un attentat contre la personne humaine, contre la civilisation, contre l'autonomie de la conscience, contre la liberté des individus et des peuples, contre la famille, contre les concepts les plus simples sur lesquels; depuis l'aube des temps, reposent les sociétés, qu'il n'ait commis, qu'il n'ait cyniquement perpétré et froidement exécuté."*³⁴⁹

Hoewel de anti-Joodse maatregelen resoluut ingaan tegen de Belgische grondwet, voeren de meeste stadsbesturen de Duitse bevelen uit. Toch weigert Brusselse burgemeester Jules Coelst om de Davidsterren uit te delen aan de inwoners van de stad. Een artikel in *Le Drapeau Rouge* juicht die beslissing toe.³⁵⁰ Dat vormt meteen een mooie brug naar de topos verzetsprestaties. Door het bemoedigen van dergelijke acties en ze als voorbeeld aan te wijzen, tonen ze de lezer immers wat wenselijk gedrag is. Zo beschrijven twee artikels uit *Le Drapeau Rouge* en *La Voix des Femmes* hoe arbeidsters uit een fabriek in Herstel protesteerden tegen de ongelijke behandeling van hun Joodse collega's, die er meer uren moesten kloppen en enkel warm water voorgeschoteld kregen. "Bravo! Een voorbeeld voor allen die wensen Joodse families te helpen."³⁵¹ Verder schrijven de sluitbladen vol trots dat de Belgische bevolking zich keert tegen de invoering van de Davidster. In *Le Drapeau Rouge* schrijft een auteur dat, tot grote woede van de bezetter, enkele patriotten uit solidariteit een ster in de nationale driekleur vastpinden.³⁵²

³⁴³ Zie bijvoorbeeld "La civilisation nouvelle," *La Libre Belgique*, 15 maart 1942, nr 31, p. 2.

³⁴⁴ Zie bijvoorbeeld "La détresse des mamans juives," *La Voix des Femmes*, 1942, nr 7, p. 2.

³⁴⁵ "Vos heures sont comptées...", *La Libre Belgique*, 15 januari 1942, nr 27, p. 1.

³⁴⁶ "La civilisation nouvelle."

³⁴⁷ "Les Juifs."

³⁴⁸ "Joden."

³⁴⁹ "Peints par eux-mêmes."

³⁵⁰ "Les bourgmestres Bruxellois contre l'occupant," *Le Drapeau Rouge*, juli 1942, nr 30, p. 3.

³⁵¹ "À bas l'antisémitisme!," *Le Drapeau Rouge*, september 1942, nr 34, p. 3; "La détresse des mamans juives."

³⁵² "Solidarité avec les Juifs!," *Le Drapeau Rouge*, juli 1942, nr 30, p. 3.

Boontje komt om zijn loontje, en ze krijgen het gepeperd!

Vergelding vormt over het algemeen een *hot topic* in de verzetskranten. De auteurs eisen gerechtigheid voor het lijden dat de collaborateurs en het naziregime veroorzaken. Ook de Jodenvervolging geeft aanleiding tot het uitroepen van wraak en naoorlogse bestraffing. De topos verantwoordelijkheid slaat daarom op alle berichten die schuld toewijzen aan groepen of individuen. Zo is de redactie van *La Voix des Belges* kritisch voor meewerkende ambtenaren die de anti-Joodse maatregelen uitvoeren.³⁵³ *Steeds Vereenigd* richt haar pijlen op de deelnemers van de pogrom in Antwerpen: “Rasechte Belgen zullen later voor de beloning dier helden zorgen, maar op Belgische manier, en dat zij niet vergeten dat met wachten niets verloren is.”³⁵⁴ Tijd zal de wonden dus niet helen, ze zullen alsnog ‘boeten’. *De Vrijshutter* waarschuwt dan weer de bewakers uit het kamp van Breendonk. Wie helpt bij de gevangenneming en marteling van Joden of gestolen Joodse goederen opkoopt, zal zwaar boeten en kan zelfs de doodstraf oplopen, aldus het artikel.³⁵⁵ Verder waarschuwen ze zij die verantwoordelijk zijn voor de moord op duizenden Joden in Polen: “Boontje komt om zijn loontje, en ze krijgen het gepeperd!”³⁵⁶

Na verontwaardiging rond de manier waarop Joodse gedeporteerden moeten vertrekken, stelt een artikel uit *La Libre Belgique* dat de Belgische collaborateurs die meehielpen, na de bevrijding gestraft zullen worden.³⁵⁷ *La Voix des Belges* heeft het in januari 1943 over een ‘traktaat van Joodse origine’ dat voorstelt om alle collaborateurs te veroordelen via een tribunaal opgemaakt door oorlogsslachtoffers. Als straf krijgen ze zelf alle anti-Joodse maatregelen opgelegd, waaronder ook het dragen van een kenteken: een Hakenkruis.³⁵⁸ Naast collaborateurs en nazi-Duitsers, houden de kranten ook individuen verantwoordelijk voor het uitvoeren van de deportaties of maatregelen. De Franse politici Philippe Pétain en Pierre Laval komen enkele keren aan bod.³⁵⁹ Hoewel *La Voix des Belges* koning Leopold III niet expliciet verantwoordelijk houdt voor de Jodenvervolging, verwijten ze hem wel in het buitenland te vertoeven, terwijl in België massale deportaties plaatsvinden.³⁶⁰

Conclusie

Uit de analyse van de cluster ethos blijkt dat heel wat berichten rond de Jodenvervolging gepaard gaan met een uiting van verontwaardiging, zowel over de anti-Joodse maatregelen, de fysieke brutaliteit van de bezetter of het schenden van mensenrechten. Via evaluatief taalgebruik laten de auteurs zien dat ze de gebeurtenissen veroordelen. Verder maken de auteurs gebruik van negatief taalgebruik en referenties naar emotie. Ze beschrijven hoe de Joodse gedeporteerden huilden, hoe ze verjaagd en uiteen gehaald worden. Ten slotte zijn ook woordcombinaties, waarin de beestachtigheid van de gebeurtenissen naar voor komt, populair. Via deze taalstrategieën zetten de auteurs de nieuwswaarde van de gebeurtenissen extra in de verf. Ook hier passen de berichten

³⁵³ “Defaillances coupables,” *La Voix des Belges*, december 1943, nr 35, p. 5.

³⁵⁴ “15 april 1941.”

³⁵⁵ “Jodenvervolging,” *De Vrijshutter*, oktober 1943, p. 4.

³⁵⁶ “Onschuldig vergoten bloed roept wraak ten hemel!” *De Vrijshutter*, augustus 1942, nr 8, p. 1-2.

³⁵⁷ “Émouvant tableau.”

³⁵⁸ “En bref,” *La Voix des Belges*, januari 1943, nr 22, p. 5-6.

³⁵⁹ “En face de la France,” *La Voix des Belges*, december 1943, nr 35, p. 1-2; “Faits divers – divers faits,” *Le Coq Victorieux*, 1942 (week 23-24), nr 57, p. 6; “Spoedberichten,” *De Vrijshutter*, juli 1942, nr 7, p. 6.

³⁶⁰ “Notre roi et notre gouvernement,” *La Voix des Belges*, maart 1943, nr 24, p. 1-2.

binnen de bredere belangen van de sluikbladen. Ze beklemtonen de meedogenloosheid van de Duitsers, en sluiten zo naadloos aan bij de bestaande stereotypen die de kranten onderbouwen.

Performativiteit

Hoewel enkele verzetskranten hun lezers duidelijk willen aanzetten tot actief verzet, zijn niet alle sluikbladen daar even enthousiast over. Zij beperken zich liever tot het stimuleren van bepaalde attitudes of denkwijzen. Een laatste cluster, performativiteit, beslaat alle uitspraken waarin een duidelijke richtlijn naar de lezer verwerkt zit. In deze berichten vraagt de auteur om in actie te schieten, solidair te zijn of niet mee te werken aan de Jodenvervolging. Concrete actie of hulp vormt een eerste topos, solidariteit een tweede. Daarnaast zijn er ook nog berichten waarin een breder pleidooi voor een gewenste attitude in zit vervat. Dat vormt de derde topos.

Niettegenstaande de verzetskranten doorgaans sterk inzetten op performativiteit, en dus de lezer aanzetten tot actie, solidariteit of verzet, zijn er maar weinig berichten rond de Jodenvervolging die gelinkt kunnen worden aan deze cluster. Twee kranten, *La Voix des Belges* en *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, publiceren zelfs geen enkel bericht dat bij de cluster aansluit. Ook bij de andere kranten vormt een uitgesproken oproep voor verzet eerder een uitzondering. Het totaal aantal onderscheiden topoi in de berichtgeving bedraagt vijf bij *Le Drapeau Rouge*, vier bij *La Libre Belgique*, twee bij *La Voix des Femmes* en één bij *Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance*, *Le Coq Victorieux* en *De Vrijshutter*. Een verklaring daarvoor ligt bij de cluster identiteit. Joden worden vaak vernoemd in een rij van oorlogsslachtoffers, als een groep tussen de anderen: patriotten, politieke gevangenen of arbeiders. Wanneer de kranten oproepen tot verzet of solidariteit, is dat gericht naar alle slachtoffers van onrechtvaardigheid uit het naziregime.

Oproepen tot verzet en solidariteit

Bij de kranten *Le Drapeau Rouge* en *La Voix des Femmes* gaan berichten die oproepen tot actie vaak gepaard met kwesties van dreiging, zoals besproken staat bij de voorgaande clusters. Zij redeneren als volgt: wat nu met de Joden gebeurt, gebeurt morgen met ons. Daarom moeten hun leden en lezers in actie schieten, zodat ze dat kunnen voorkomen. Ze koppelen hun vraag naar actie aan een motivatie of beweegreden voor de lezer: een argument waarom hij/zij zou moeten ageren. Zo vraagt *Le Drapeau Rouge* zijn lezers om zich te verenigen na de razzia in Amsterdam en daaropvolgende Februaristaking eind februari 1941. Als argument schrijven ze dat er soortgelijke campagnes ook in België plaatsvinden, en de Duitsers geweld tegen Joden gebruiken als dekmantel voor een algemene repressie.³⁶¹ Na de anti-Joodse maatregel die het bestaan van Joodse bedrijven verbiedt, vragen de auteurs solidair te zijn met de getroffen Joden: “Chacun sera solidaire des juifs frappés par l’hitlérisme, car notre “protecteur” frappera demain, de la même manière, pour le profit du capital allemand nazifié, les artisans et commerçants non-juifs.”³⁶² Eenzelfde redenering komt terug in een artikel rond antisemitisme in september 1942, waarin de auteurs beklemtonen dat er meer solidariteit moet komen. “Si nous ne ripostons pas en bloc à ses immondes persécutions, demain nous subirons tous, Juifs et non-Juifs, les mêmes mesures inhumaines de la part d’un ennemi féroce dont l’antisémitisme vise avant tout à nous diviser,” aldus de redenering

³⁶¹ “l’Occupant provoque la population d’Amsterdam,” *Le Drapeau Rouge*, maart 1941, nr 2, p. 2.

³⁶² “Le pillage nazi antisémite...et autre,” *Le Drapeau Rouge*, maart 1942, nr 22, p. 2.

in het artikel.³⁶³ De auteur vraagt hier om actie van de lezer omwille van diens eigenbelang, namelijk: voorkomen dat dergelijke maatregelen ook niet-Joden treffen en een krachtig signaal sturen naar de bezetter. In de ogen van de redactie is deze gebeurtenis dus nieuwswaardig omdat ze geloven dat het een concrete impact heeft voor het lezerspubliek.

Er bestaan ook andere motiveringen. Tijdens de deportaties in augustus 1942 roept de redactie van *Le Drapeau Rouge* zijn lezers op om een geheel te vormen met de bedreigde 'Israëlieten', hen te helpen ontsnappen en zo uit de klauwen te houden van de Gestapo. Want, zo schrijven ze, het is pas door zich te verenigen dat ze de 'gemeenschappelijke vijand' kunnen verdrijven en de Belgische onafhankelijkheid heroveren. In september 1942 volgt een artikel waarin de auteurs spreken over de uitdrukkelijke plicht van alle patriotten om de Joden te helpen ontsnappen aan hun 'beulen'. De krantenkop windt er geen doekjes om: "Résistez aux bourreaux antisémites et frappez leurs complices!" De auteurs zijn verontwaardigd over de razzia's in Antwerpen en Brussel, en hoe de Duitse bezetter de Joden in Mechelen berooft van hun spullen en voedsel die ze gevraagd waren mee te nemen.³⁶⁴ Het bericht sluit aan bij het beeld van de meedogenloze, berovende bezetter, maar lijkt verder niet gekoppeld aan een actie uit eigenbelang. De auteurs geven de indruk bezorgd en verontwaardigd te zijn, en hulp te eisen omwille van de hardvochtige aanpak van Joden.

Dat is minder het geval bij *La Libre Belgique*. Onder de kop "Belges! Que vous soyez pro où anti-sémites," zet de auteur de lezers aan om sympathiek te zijn voor Joden, hen te begroeten, een plek af te staan in de tram en te protesteren tegen de 'barbaarse' maatregelen. Als beweegreden geven ze mee: "cela fera enrager les boches!" Hoewel de inhoud van het bericht op het eerste gezicht nobel lijkt, verraadt de titel dat een antisemitische houding onder de lezers getolereerd wordt. Of ze nu wel of niet van Joden houden, op deze manier kunnen ze de Duitsers kwaad krijgen – dat is het doel. "Souvenez-vous que les Juifs sont victimes des boches," lijkt de lezer daarbij te moeten herinneren dat ze een gedeelde vijand hebben, een reden om verschillen te overbruggen.³⁶⁵ Net als *Le Drapeau Rouge*, koppelt ook het katholieke *La Libre Belgique* een oproep tot verzet aan een gevoel van dreiging. In het artikel "Les Juifs" uit september 1942 vraagt de auteur aan allen die humanitaire solidariteit aanhangen, te protesteren tegen elke vervolging omwille van geloofsredenen. Het 'Joods probleem' moet een prioriteit zijn: na de Joden, volgen immers de vrijmetselaars en christenen.³⁶⁶ Als beweegreden voor actie leunt de auteur dus op de solidariteit van de lezer en de angst voor een verdere vervolging van christenen.

Bij *La Voix des Femmes* gaan twee van de drie berichten rond de Jodenvervolging gepaard met een oproep tot verzet. Anders dan bij *Le Drapeau Rouge* en *La Libre Belgique*, staat het verzoek aan de lezer in wij-vorm geschreven. Ook dat is een taaltechniek om de nieuwswaarde te benadrukken. Ze stellen voor om de Joodse moeders te hulp te schieten, de Joodse mannen te verbergen die weigeren te vertrekken, en de kinderen op te halen. Typierend voor de verzetskrant is de focus op familiale solidariteit. Na het beschrijven van de condities waarin Joodse families gedeporteerd werden, wordt ook hier gesuggereerd dat de Joden slechts een voorbode zijn: weldra zullen ook hun echtgenoten, zonen en dochters meegenomen worden. Toch schuilt er een impliciete verwaandheid in het artikel. Want zij zullen de vijand niet de tijd geven om dat 'project' te

³⁶³ "A bas l'antisémitisme!," *Le Drapeau Rouge*, september 1942, nr 34, p. 3.

³⁶⁴ "Résistez aux bourreaux antisémites et frappez leurs complices!," *Le Drapeau Rouge*, september 1942, nr 35, p. 2.

³⁶⁵ "Belges! Que vous soyez pro anti-sémites," *La Libre Belgique*, 1 augustus 1942, p. 8.

³⁶⁶ "Les Juifs," *La Libre Belgique*, 15 september 1942, nr 43, p. 6.

realiseren: "Nous saurons lutter pour le bouter hors du pays avant qu'il puisse nous arracher ceux qui nous sont les plus chers, plus chers que la vie."³⁶⁷ Enerzijds associëren ze de gebeurtenissen met een gevoel van dreiging, anderzijds willen ze de lezers vertrouwen inboezemen: ze zullen – in tegenstelling tot de Joodse moeders – wel weten hoe ze moeten 'vechten'. Een tweede bericht ligt in dezelfde lijn. Ze vragen de lezers om zich te verenigen om de Joodse slachtoffers te herbergen en de menselijke vernietigingscampagne van de nazi's tegen te houden. Er is opnieuw sprake van dreiging: na de Joodse families, zullen het de 'onze' zijn.³⁶⁸

Pleidooi voor een gewenste attitude

In *La Libre Belgique* zijn er twee berichten terug te vinden die de Jodenvervolgung koppelen aan een pleidooi voor een gewenste attitude. In maart 1942 berichten ze over de anti-Joodse maatregel rond het verbod van Joodse bedrijven, waar ook *Le Drapeau Rouge* op reageerde. Ze zien het antisemitisme van de bezetter als een dekmantel om financieel voordeel te halen uit de Joden. Daarom roepen ze de Belgen op om zich niet te laten meeslepen in het goedpraten van antisemitisme uit financiële overwegingen.³⁶⁹ In een tweede bericht uit september 1942 vragen ze de lezers nooit te vergeten hoe collaborateurs meewerkten aan het deporteren van honderden Joden uit Luik. Op de dag van de bevrijding moet hun verraad hen duur komen te staan.³⁷⁰ Het uitroepen van vergelding voor collaborateurs komt wel vaker terug in de verzetskranten. Het bericht moet dus ook daarbinnen gekaderd worden, als een 'nieuw bewijs' in de bredere veroordeling van collaborateurs. Interessant is ook hoe katholieke verzetskranten hun lezers herinneren aan de gepaste religieuze houding. *De Vrijshutter* laat zijn lezers blijken dat medewerking aan de deportatie 'ongeoorloofd' is. Als dat van hen opofferingen vraagt, moeten ze 'sterk' zijn, "in het besef, dat gij voor God en de mensen uw plicht doet".³⁷¹ In *La Libre Belgique* verschijnt in november 1942 een toespraak van Jules Saliège, een bisschop uit Toulouse, waarin hij de lezer eraan herinnert dat Joden deel uitmaken van het menselijke ras, dat ze broeders zijn. "Un chrétien ne peut l'oublier."³⁷²

Et vous, camerades juifs

Interessant is ook hoe *Le Drapeau Rouge* zich richt tot de Joodse bevolking zelf. Ze moeten zich verzetten tegen hun 'beulen' en de deportaties, indien nodig met geweld. De dood kan volgens de auteurs niet erger zijn dan het lot dat hen te wachten staat wanneer ze gedeporteerd worden.³⁷³ Die argumentering halen ze een tweede keer aan in september 1942. De Joodse bevolking moet zich bovendien inspireren op het verzet van de partizanen en inwoners uit de Sovjet-Unie. Aan de Joodse lezers, "et vous, camerades juifs," roepen ze het volgende op: "Comme eux, rendez coup pour coup à vos ennemis, organisez votre résistance, rejoignez les rangs des combattants de la liberté!" *Le Drapeau Rouge* is de enige onderzochte verzetskrant die zich specifiek tot de Joden zelf richt.³⁷⁴

³⁶⁷ "La détresse des mamans juives," *La Voix des Femmes*, 1942, nr 7, p. 2.

³⁶⁸ "Le massacre des familles juives," *La Voix des Femmes*, 1942, nr 8, p. 2.

³⁶⁹ "La civilisation nouvelle," *La Libre Belgique*, 15 maart 1942, nr 31, p. 2.

³⁷⁰ "Emouvant tableau," *La Libre Belgique*, 1 september 1942, nr 42, p. 2.

³⁷¹ "Nog over de opeisching der werklieden," *De Vrijshutter*, maart 1943, p. 5.

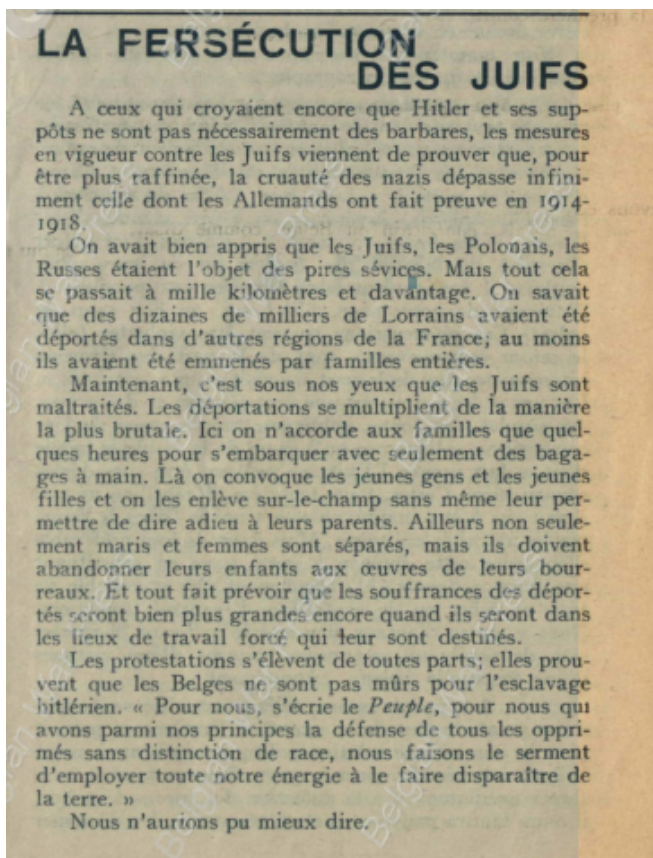
³⁷² "Protestation solennelle de Mgr Saliège."

³⁷³ "Les travailleurs enrôlés pour l'Allemagne, seront en réalité envoyés sur le front de l'Est!," *Le Drapeau Rouge*, augustus 1942, nr 32, p. 3.

³⁷⁴ "A bas l'antisémitisme!," *Le Drapeau Rouge*, september 1942, nr 34, p. 3.

Conclusie

Bij de onderzochte verzetskranten verzoeken *Le Drapeau Rouge* en *La Voix des Femmes* uitdrukkelijk hun lezers om in actie te schieten en zo de Joden bij te staan. Dat ligt in lijn met Arlette Ciges vaststelling dat communistische kranten het sterkst de lezers aansporen tot hulp en verzet.³⁷⁵ Beide sluikbladen zijn gericht op het stimuleren van actie. Ze combineren hun oproep met een beweegreden voor de lezers, vaak gestoeld op een gevoel van dreiging: ageren om eenzelfde lot te voorkomen. De berichten passen zo in de bredere doelstelling van de communistische kranten: de lezers verenigen en overtuigen zich actief te verzetten tegen de Duitse bezetter. Ook bij *La Libre Belgique* is er duidelijk sprake van performativiteit, maar die berichten zijn eerder bedoeld om de houding van de lezers te beïnvloeden. Daarnaast zijn er ook een aantal kranten waar geen sprake is van performativiteit. De redactie van *La Voix des Belges* spoort haar lezers niet aan tot verzet of solidariteit. In een artikel uit augustus 1942 schrijven ze op de hoogte te zijn van de onderdrukking die Joden in het buitenland ondergingen. Nu de Jodenvervolgning zich ook in België afspeelt, zijn ze verontwaardigd: "Maintenant, c'est sous nos yeux que les Juifs sont maltraités." Toch gaat het artikel niet gepaard met een oproep tot solidariteit of verzet. Het protest tegen de Jodenvervolgning is duidelijk: de Belgen zijn nog niet klaar voor de "Hitleriaanse slavernij."³⁷⁶ Ook *Steeds Vereenigd – Unis Toujours* houdt zich afzijdig. Dat is op zich niet heel vreemd, gezien er onder de broers Crutzen een aantal berichten gepubliceerd worden die aantonen dat Joden niet bepaald geliefd zijn bij de redactie.

Figuur 15. In *La Voix des Belges* verschijnt maar één artikel die volledig gewijd is aan de Jodenvervolgning.

³⁷⁵ Cige, "Le juif dans la presse clandestine belge," 88-94.

³⁷⁶ "La persécution des Juifs," *La Voix des Belges*, 15 augustus 1942, nr 16, p. 6.

De berichtgeving: een kwalitatief en kwantitatief overzicht

Na de inhoudelijke bespreking per cluster, maakt dit onderdeel een kort overzicht van de discoursen en algemene teneur in de sluikbladen en het aantal berichten die per krant verschenen. Daarna is er aandacht voor de factoren die de berichtgeving kunnen verklaren.

Keuzes per krant

Le Drapeau Rouge

Le Drapeau Rouge wijdt maar liefst zeven berichten aan de Joden(vervolging). Op een uitzondering na, verschijnen alle berichten in de periode maart - september 1942. Interessant is bovendien hoe de krant zich kritisch uitlaat over de 'verraderlijke' VJB en ook de Dossinkazerne vernoemt in een van haar artikels. Ze benadrukken sterk hoe de Duitse bezetter de Joodse bevolking berooft. De artikels staan duidelijk in verband met de bredere programmapunten van de krant, zoals het stimuleren van ongenoegen rond de Duitsers, de leden aanzetten tot actie of het prijzen van verzetsacties.

Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance

Hoewel het bulletin doorgaans sterk gericht is op actie, vraagt de redactie niet specifiek om solidariteit voor Joden, maar wel voor alle gedeporteerden. Ook hier zijn de Joden dus een slachtoffergroep naast de vele anderen. Er is veel sprake van performativiteit, maar dat is eerder gericht op arbeiders of patriotten. De krant vermeldt in haar artikels acht keer de Joden(vervolging). Dat gaat telkens gepaard met evaluatief taalgebruik.

La Voix des Femmes

Ondanks er slechts drie berichten terug te vinden zijn in de vrouwelijke verzetskrant, toont het aantal onderscheiden topoi dat de artikels veel kwesties aansnijden. De journalistes zijn duidelijk verontwaardigd over de Jodenvervolging en benaderen het onderwerp vanuit een familiale invalshoek. Net als *Le Drapeau Rouge* overheerst een gevoel van dreiging in de kranten. De redactie maakt bovendien een duidelijk wij-zij onderscheid, en koppelt de dreiging aan een oproep tot verzet.

La Libre Belgique

Net als *Le Drapeau Rouge* wijdt *La Libre Belgique* zeven berichten aan de Jodenvervolging. Daarnaast zijn er eenentwintig artikels waarin een vermelding voorkomt. De katholieke krant vertoont een zeker latent antisemitisme, maar ook hier vormt de zomer van 1942 een keerpunt. De redactie beoordeelt de Jodenvervolging door een katholieke lens en wijst op het belang van humanitaire solidariteit. Niet toevallig verschijnen ook enkele uitspraken van geestelijken die de Jodenvervolging veroordelen. Wellicht wordt de krant door de uitspraken beïnvloed en probeert ze die houding te weerspiegelen in haar artikels.

La Voix des Belges

Hoewel de Jodenvervolging vijftien keer aan bod komt in verschillende artikels, wijdt de redactie van *La Voix des Belges* slechts een volledig artikel aan het lot van de Joden. Wanneer de Jodenvervolging vermeld staat, dient dat vooral om de algemene meedogenloosheid en Duitse wreedheden te bewijzen. Het vermelden toont aan dat de redactie ongetwijfeld geïnformeerd is over de gebeurtenissen in het land, maar er weinig nieuwswaarde aan toekent. De redactie is

'transparant' over haar werkwijze. Zo schrijft ze eerlijk dat ze weloverwogen keuzes moet maken, en bijgevolg enkel publiceren wat hen nuttig of relevant lijkt voor het lezerspubliek.³⁷⁷

Steeds Vereenigd – Unis Toujours

Bij *Steeds Vereenigd* is het belangrijk om de twee verschillende redacties te onderscheiden. Onder de broers Crutzen komt een duidelijke anti-Joodse mentaliteit terug in de berichten. Uiteraard is het zo dat de krant onder de broers Crutzen de zomer van 1942 niet meemaakt, en er dus ook geen sprake kan zijn van een keerpunt in het discours. Onder de Witte Brigade verschijnen weinig berichten, maar de minachtende toon ten aanzien van Joden verdwijnt wel. De nummers op zich zijn natuurlijk beperkt. Met een gemiddelde van twee pagina's, waarbij de zwarte lijsten een groot deel inpalmen, blijft er niet veel plaats over voor andere berichtgeving. De krant publiceert drie volledige artikels en negen vermeldingen.

Le Coq Victorieux

Bij *Le Coq Victorieux* is vooral de getuigenis over de Dossinkazerne interessant. De reeks bewijst de belangstelling voor het lot van Joden in de kazerne, maar kadert natuurlijk ook in het aanklaarten van de meedogenloosheid van de bezetter. De getuigenis van Hakker toont bovendien niet de omvang van de Jodenvervolging. Als Belgische Jood kon hij ontsnappen uit het transport, en heeft dus nooit de binnenkant van een uitroeiingskamp gezien. Verder wijdt de krant veel aandacht aan het analyseren van het antisemitisme en het doorgronden van de bezetter. De redactie publiceert in totaal acht berichten en doet veertien vermeldingen.

De Vrijschutter

Ook in *De Vrijschutter* is een latent antisemitisme te bespeuren. In het historisch overzicht kwam al naar voor hoe typerend dat is voor katholieke middens in België. Ze maken een onderscheid tussen de 'Joodse mentaliteit' en de gruwelijke vervolging van het Joodse volk. Ze uiten verontwaardiging over de gebeurtenissen, zowel in België als daarbuiten, maar wijden verder geen toegewijde aandacht aan de kwestie, noch vragen ze hun lezers om hulp of solidariteit. Ten slotte staan de vermeldingen vaak in combinatie met een eis tot vergelding. In *De Vrijschutter* verschijnen veertien vermeldingen en vijf volledige artikels.

De regelmaat van de berichtgeving

De verschillende clusters toonden aan hoe de berichtgeving rond de Jodenvervolging veel onderwerpen en invalshoeken kent. De inhoudsanalyse bewees dat veel auteurs hun verontwaardiging of medeleven uiten en zelfs hun lezers om hulp vragen. Maar een discoursanalyse vertelt weinig over de daadwerkelijke impact van de berichten. De verzetspers als historische bron staat niet toe om te analyseren hoe lezers de berichten interpreteerden. Bovendien is het belangrijk het aantal berichten te bekijken in verhouding tot het aantal nummers die de krant publiceerde.

Uit de gegevens in figuur 16 blijkt dat de acht verzetskranten gezamenlijk 84 keer een vermelding maken van Joden of de Jodenvervolging en er 33 volledige artikels aan wijden. Belangrijk is dat binnen één nummer ook in meerdere artikels een vermelding kan gemaakt zijn van de Jodenvervolging. De cijfers bewijzen dat er in de onderzochte kranten slechts een geringe

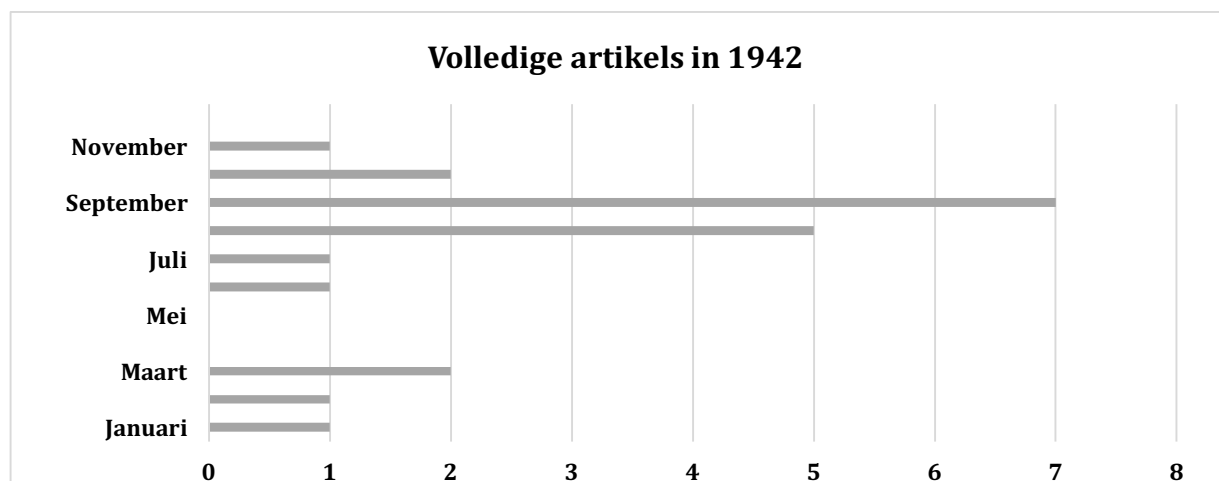
³⁷⁷ "Ceci soit dit," *La Voix des Belges*, maart 1943, p. 6.

aandacht is voor de Jodenvervolging. Wanneer in *Le Drapeau Rouge* drie artikels verschijnen waarin de auteur de lezer vraagt de Joodse bevolking te helpen, heeft dat wellicht geen bijster groot effect aangezien de krant in totaal 73 nummers publiceerde. Die oproep 'verdrinkt' dan als het ware tussen alle andere artikels en elementen van verontwaardiging, waardoor het effect veel minder groot is.

Verzetskrant	Vermeldingen	Volledige artikels	Totaal aantal bewaarde nummers
<i>Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance</i>	8	0	33
<i>Le Drapeau Rouge</i>	2 ³⁷⁸	7	73
<i>La Voix des Femmes</i>	1	2	17
<i>La Libre Belgique</i>	21	7	88
<i>La Voix des Belges</i>	15	1	41
<i>Steeds Vereenigd – Unis Toujours</i>	9	3	47
<i>Le Coq Victorieux</i>	14	8	52
<i>De Vrijshutter</i>	14	5	48
Totaal	84	33	399

Figuur 16. Aantal vermeldingen en volledige artikels per sluikblad.

De verontwaardiging die de auteurs tonen, uit zich dus niet in een regelmatige berichtgeving over het onderwerp. De artikels die volledig gewijd zijn aan de Jodenvervolging verschijnen bovendien erg geconcentreerd. Van de 33 berichten, verschijnen er drie in 1941, eenentwintig in 1942, acht in 1943 en een in 1944. Figuur 17 toont de verdeling van de publicaties in het jaar 1942. In de lijn van de verwachtingen, verschijnt het merendeel van de artikels in de maanden september en augustus, het 'hoogtepunt' van de deportaties.

Figuur 17. Het aantal gepubliceerde artikels die volledig gewijd zijn aan de Jodenvervolging in het jaar 1942.

³⁷⁸ Bij *Le Drapeau Rouge* was geen zoekfunctie mogelijk bij *Belgian War Press*. Gezien ik de ruimte niet had om alle artikels volledig te lezen, kan dit het lage aantal verklaren in verhouding tot de andere kranten.

De keuzes verklaard?

De inhoudsanalyse spitst zich uiteraard enkel op die berichten die wél schrijven over Joden. Daartegenover staan onnoemelijk veel nummers waarin, zelfs na nieuwe anti-Joodse maatregelen of razzia's, geen woord staat over de Jodenvervolging. De invoering van de Davidster of het verbod op Joodse bedrijven vormen voor kranten als *La Libre Belgique* of *Le Drapeau Rouge* een aanzet tot een artikel, maar daar blijft het ook bij. De befaamde overval op transport XX in april 1943, nu uitgegroeid tot een bekende Belgische verzetsactie, komt nergens aan bod. De keuzes die de kranten maakten rond de inhoud van hun artikels, moeten hier tegenover de (beperkte) regelmaat geplaatst worden. Wat weerhoudt de verzetskranten om niet méér over de Jodenvervolging te schrijven?

Om de keuzes van de kranten te verklaren, koppelt een eerste onderdeel terug naar de bredere context waarin de sluikbladen ontstaan en functioneren. Op welke manier vormt taal voor de kranten een middel om hun doelstellingen te realiseren? Welke beelden roepen ze op en via welke frames presenteren ze de werkelijkheid? Hoe past de Jodenvervolging binnen die opzet? Een tweede onderdeel grijpt terug naar de selectie van nieuws. Wanneer zijn de gebeurtenissen binnen de Jodenvervolging nieuwswaardig, en wanneer niet? Een laatste onderdeel koppelt terug naar verklaringen die historici reeds naar voor schoven in eerder onderzoek.

Taal als wapen

Om de inhoud van de berichten te situeren en verklaren, is het belangrijk om opnieuw stil te staan bij de kenmerken en doelstellingen van de sluikbladen. De kranten vormen in eerste instantie een aanklacht tegen de censuur van de Duitse bezetter. De redacties willen tonen dat zij zich niet de mond laten snoeren en gaan resoluut in tegen het discours van de gecensureerde Duitse pers. Taal is hier duidelijk een element van strijd. Ze willen hun Belgische landgenoten behoeden om mee te stappen in het betoog van de nazi-Duitsers of collaborateurs en hen aanzetten tot actief of passief verzet. Aan het begin van de bezetting willen de kranten vooral het moreel van de bevolking verbeteren. Naarmate de oorlog vordert, kunnen ze de lezers steeds meer vertrouwen inboezemen dat de geallieerden zullen winnen. De sluikbladen pogen allerm minst om louter op een neutrale wijze de oorlogsontwikkelingen te beschrijven, maar hebben een duidelijke agenda. De manier waarop ze informatie omkaderen of framen is niet onschuldig, maar staat in verband met voorgenoemde doelstellingen. De artikels moet de bredere belangen van de krant dienen: zo veel mogelijk mensen tot hun lezerspubliek laten aansluiten, patriottisme stimuleren en tegenstrijd creëren voor de bezetter. De artikels waarin Joden of de Jodenvervolging vernoemd staan, kaderen binnen deze grotere ambities. Als de Jodenvervolging dus terloops vermeld staat, is het van belang te kijken hoe die vernoeming past binnen de bredere opzet van het artikel. Ook bij berichten die volledig aan het onderwerp gewijd zijn, is het interessant om na te gaan wat de opzet precies is van de auteur. Welke indruk moet de lezer krijgen? Wat is de teneur van het artikel? Wie krijgt de verantwoordelijkheid? Welke associaties roept de auteur op? Welke bijkomende informatie geeft de auteur? Doorgaans maken deze vragen het mogelijk de artikels te linken aan de ideologische belangen van de krant of de algemene opzet van een sluikblad.

Specifieke frames waarbinnen informatie gekaderd wordt, dienen als de bouwstenen voor het bredere discours van de krant en sluiten aan bij de bovengenoemde doelstellingen. Zo kwam bij de cluster dreiging al het plunderframe naar voren. Door in berichten rond de voedselbevoorrading of economische situatie in België de associatie te leggen met de nazi-Duitsers als plunderaars, tonen ze de lezer hoe ze de situatie moeten interpreteren. De kranten benadrukken zo dat de bezetter verantwoordelijk is voor hun ellende. Dat gaat gepaard met het slachtofferframe. Ook het patriottisch frame is sterk aanwezig. Daarbij ligt de nadruk op vaderlandsliefde en proberen ze hun lezers te overtuigen van het belang van een verenigd België. Daarnaast vormt ook het moraliteitsframe een populaire lens om informatie te verwerken. In lijn met de cluster ethos, tonen ze de lezer via dit frame wat moreel (on)aanvaardbaar is. Door bijvoorbeeld Duitse verordeningen te benoemen als een schending van mensenrechten of de acties van collaborateurs expliciet te veroordelen, tonen de auteurs via evaluatief taalgebruik wat gepast is en wat niet. Wanneer de oorlogskansen keren, komt ook het overwinningsframe sterk op de voorgrond. En zo zijn er nog talloze frames te identificeren in de kranten. De bedoeling van die frames is om een aantal kenmerkende beelden op te roepen. Zo zetten de sluikbladen via het slachtofferframe sterk in op het beeld van de gewapende Duitse beul die zich richt op weerloze slachtoffers. Dat schept een gevoel van onrechtvaardigheid, wat de woede ten aanzien van de bezetter moet stimuleren. Daar draagt ook het plunderframe toe bij. Het beeld van de woeste plunderaar die in de bezette gebieden de bevolking berooft van brood en vlees, moet opnieuw de afkeer voor de nazi-Duitsers bevorderen.

Deze frames en beelden zijn sterk aanwezig in de berichten rond de Jodenvervolging. Artikels over de meedogenloze manier waarop de bezetter Joodse families uiteen haalt en deporteert, hoe ze Joodse kinderen verhinderen naar hun vertrouwde school te gaan of hen verplichten een Davidster op te pinnen, tonen de verontwaardiging van de auteurs. Maar daarbovenop is het belangrijk om de vraag te stellen hoe ook die berichten bijdragen tot de bredere doelstellingen van de sluikbladen. Ze versterken namelijk het beeld van de harteloze bezetter die de Belgische bevolking onderdrukt, verhongert en opsluit. In dat opzicht stijgt de Jodenvervolging in nieuwswaarde. Ze dient als een extra bewijs of getuigenis van de wreedheid van de collaborateurs en bezetter. Door erover te rapporteren, helpen de berichten het sluikblad om de vijand onderuit te halen. Wanneer auteurs bovendien ponereren dat de religieuze vervolging of deportaties weldra ook niet-Joden zullen treffen, en de lezer zich daarom dringend moet verzetten of verenigen, vervullen de berichten een tweede functie, namelijk de lezer aanzetten tot verzet.

De nieuwswaarde van de Jodenvervolging

Een eerste factor die de berichtgeving verklaart, is dus de wijze waarop artikels rond Jodenvervolging binnen de bestaande frames passen. Daarnaast is ook de nieuwswaarde van gebeurtenissen een factor die beslist of een bericht al dan niet de verzetskranten haalt. Belangrijk is dat een gebeurtenis nooit intrinsiek nieuwswaardig is. Verscheidene factoren beïnvloeden de nieuwswaarde. Redacties willen het lezerspubliek aantrekken met een verhaal dat nieuwswaardig overkomt. Taal dient als middel om die nieuwswaarde in de verf te zetten.³⁷⁹ Dat mechanisme geldt ook voor de verzetskranten. De Jodenvervolging op zich is niet nieuwswaardig. Dat lijkt misschien een vreemde uitspraak gezien de huidige internationale oorlogsherinnering, maar zoals de analyse van de verzetspers aantoont, zien de redacties de Jodenvervolging niet als een voornaamste kopzorg.

In de maanden augustus en september 1942 verschijnt het merendeel van de artikels rond de Jodenvervolging, zoals bleek uit figuur 17. Op dat moment is de nieuwswaarde van de gebeurtenissen het hoogst. Wanneer we teruggrijpen naar de verschillende criteria die de nieuwswaarde bepalen, sluit de problematiek rond de Jodenvervolging daar naadloos bij aan.³⁸⁰ Zo betreft het negatieve gebeurtenissen die in een overtreffende trap omschreven staan: het gaat over de ‘meest wrede’ vervolging. Bovendien is er sprake van geografische nabijheid, gezien de kranten zich in Brussel, Antwerpen en Luik bevinden, waar de Joodse bevolking woont en de razzia’s plaatsvinden. De start van de deportaties in augustus betekent dat de gebeurtenissen dan uiterst actueel zijn. Maar de auteurs achten het gebeuren ook relevant voor hun lezerspubliek. Dat bewijzen de citaten uit onder meer *Le Drapeau Rouge* en *La Voix des Femmes*, die ervan overtuigd zijn dat Joden slechts de eerste slachtoffers zijn. Ten slotte bevestigen de gebeurtenissen de bestaande stereotypen en narratieven over de Duitse bezetter. Het bewijst de meedogenloosheid en wreedheid van de collaborateurs en nazi-Duitsers.

Vanaf oktober 1942 daalt de nieuwswaarde van de Jodenvervolging. Ongenoegen rond de verplichte tewerkstelling vormen dan prioriteit. Maar er zijn nog andere factoren die de verminderde relevantie verklaren. Zo speelt ook de culturele nabijheid van de Jodenvervolging een rol. De buitenlandse Joden houden er andere sociale, culturele en religieuze gewoontes op na. Daarbij komt nog eens het latent antisemitisme dat aanwezig is bij enkele verzetskranten. De cluster identiteit toonde aan dat de sluikbladen een duidelijk onderscheid maken tussen wij, non-juifs en zij, juifs. Gebeurtenissen die een directe impact dragen op het leespubliek van de kranten (‘wij’) dragen een grotere nieuwswaarde dan kwesties die Joden (‘zij’) treffen. Door de verplichte tewerkstelling van alle arbeiders in Duitsland zijn de deportaties van Joden niet langer uitzonderlijk of verrassend nieuws. Voorheen zagen de kranten hen als een ‘voorbode’ voor wat de andere Belgen te wachten stond. Nu Joden niet langer de enigen zijn die verplicht gedeporteerd worden – de kranten geloven dat zij tewerkgesteld worden in het buitenland – verliezen de deportaties van Joden hun nieuwswaarde. Daarbij komt nog eens dat veel arbeiders beslissen om, net als de Joodse bevolking, onder te duiken. Expliciet hulp vragen voor Joden lijkt daarom minder toepasselijk.

³⁷⁹ Bednarek en Caple, *News discourse*, 50-6

³⁸⁰ Bednarek en Caple, *News discourse*, 50-6

De verklaring compleet? Een terugkoppeling naar de literatuur

Dit onderzoek toonde reeds aan hoe zowel de mate waarin berichten rond de Jodenvervolging binnen de frames en doelstellingen van de sluikbladen passen, als de mate waarin ze als 'nieuwswaardig' aanschouwd worden, belangrijke factoren zijn om de berichtgeving te verklaren. Die factoren vullen de elementen aan die historici als Gotovitch, Saerens, Steinberg en Cige reeds aanhaalden in de literatuur. Gotovitch wees er bijvoorbeeld op om rekening te houden met een al dan niet Joodse aanwezigheid binnen de verzetsbeweging, de positie van de groep ten aanzien van antisemitisme en de mate waarin ze oproepen tot steun, solidariteit of vrijwilligerswerk. José Gotovitch constateert dat Joodse stereotypen vooral in katholieke middens hardnekkig zijn, wat ook blijkt uit dit onderzoek. Verder concludeert Gotovitch dat voor socialistische kranten als *Le Peuple* (Brussel) en *Le Monde du Travail* (Luik), de Jodenvervolging maar een marginale bezorgdheid vorm. De socialistische beweging in België richt zich hoofdzakelijk op het beschermen van hun socialistisch imago en zijn al druk bezig de naoorlogse periode voor te bereiden. De Jodenvervolging plaatsen ze binnen een bredere strijd tegen racisme en onderdrukking, aldus Gotovitch. Verder herhaalt de historicus dat de verzetskranten bovenal gericht waren op de verderzetting van hun blad.³⁸¹

Om het lage aantal berichten rond de Jodenvervolging te verklaren, wees Arlette Cige onder meer naar onwetendheid bij de verzetskranten. Maar die uitleg is onvolledig. Het verklaart bijvoorbeeld niet waarom de anti-Joodse maatregelen zo beperkt aan bod komen, iets waarvan de redacties zonder twijfel op de hoogte zijn. Dat bewijzen onder meer twee berichten uit *La Libre Belgique* en *De Vrijshutter*, waarin de maatregelen netjes opgesomd staan. Lieven Saerens vraagt zich af de vooroorlogse berichten over de Jodenvervolging in Duitsland de bevolking overtuigd hadden dat dergelijke maatregelen onvermijdelijk waren, waardoor ze het 'normaal' vonden dat de bezetter de anti-Joodse verordeningen ook in België invoerde.³⁸² Verder schrijft Cige dat de Belgen al genoeg zorgen hadden: "La Belgique se replia égoïstement sur elle et chercha à souffrir le moins possible de la situation."³⁸³

³⁸¹ Gotovitch, "Resistance movements," 275-85.

³⁸² Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 657.

³⁸³ Cige, "Le juif dans la presse clandestine belge," 105-9.

Conclusie

Dit onderzoek heeft geprobeerd om de dynamieken achter de berichtgeving rond de Jodenvervolging in een selectie verzetskranten (1940-1944) beter te doorgronden en te verklaren. Uit de literatuurstudie bleek dat slechts een handvol historici in het verleden aandacht hadden voor het thema Jodenvervolging in de sluikbladen. De studies zijn bovendien erg beschrijvend van aard, met weinig aandacht voor factoren die de houding van de verzetspers kunnen verklaren. Als ongecensureerde pers verkeren de sluikbladen in een ideale positie om de onderdrukking en vervolging van de Joden aan te kaarten. Toch maakte eerder onderzoek al duidelijk dat de Jodenvervolging geen prominent thema vormt in de sluikbladen. Welke mechanismen kunnen die geringe aandacht verklaren? En indien ze wel over de Jodenvervolging berichten, hoe kaderen die artikels binnen het breder discours van de kranten?

Deze scriptie combineert twee onderzoekspistes die doorgaans strikt van elkaar gescheiden blijven, en bestudeert de Jodenvervolging door de lens van de verzetskranten. Door de auteurs achter de verzetspers daarbij als omstanders in het conflict te benaderen, draagt deze scriptie bij tot het onderzoek naar omstanders in de Holocaust, dat in de jaren 1990 door Raul Hilberg werd gelanceerd. Van hulp aan Joden, tot passief blijven, tot het verklikken of beroven van Joden: de manier waarop omstanders zich gedragen is wel degelijk van belang voor het verloop van het conflict. Zo wees het historisch overzicht op talloze Joden die, mede dankzij Belgische autoriteiten, verenigingen of burgers, konden ontsnappen aan de deportaties. Anderzijds waren er ook collaborateurs die mee Joden opspeurden of tijdens razzia's Joodse huizen plunderden. Onderzoek naar omstanders draagt een bredere maatschappelijke relevantie en toont de soms ambigue houdingen die individuen in conflictsituaties aannemen. Deze scriptie wijst op het belang om ook de redacties van verzetskranten als omstanders te benaderen. Zij bewijzen namelijk dat individuen over agency beschikken, ook in de context van een bezetting. Het product van die agency is de sluikpers. De kranten zijn een aparte vorm van verzet, en vertegenwoordigen zodoende niet alle verzetsbewegingen of 'het' verzet. Zoals het hoofdstuk rond methodologie aantoonde, vormen de sluikbladen een unieke bron voor historisch onderzoek. De diversiteit binnen de verzetskranten staat toe om meerdere perspectieven te onderzoeken, en biedt een bijzonder inzicht in de denkwijzen van een deel van de Belgische bevolking tijdens de bezetting.

Aan de hand van een kritische discoursanalyse van acht Belgische sluikbladen, heeft deze scriptie geprobeerd om in beeld te brengen hoe de onderzochte kranten informatie rond de Jodenvervolging kaderen, interpreteren en verklaren. De geselecteerde kranten situeren zich in Brussel, Antwerpen en Luik en zijn van katholieke, communistische, liberale en rechts-patriottische aard. Het tweede hoofdstuk stond uitgebreid stil bij het begrip 'discours' en de standpunten van KDA. Daaruit bleek dat KDA een uiterst geschikte onderzoeksmethode vormt voor de analyse van de verzetspers. Het is immers de bedoeling om de achterliggende doelstellingen, belangen en denkbeelden te deconstrueren, en kritisch te kijken naar de belangen die auteurs hebben bij het in stand houden van een bepaald discours. Concreet volgde dit onderzoek de benadering van Norman Fairclough. Hij wijst erop dat teksten nooit op zichzelf staan, maar beïnvloed worden door de discursieve en sociale context. Daarom bood het derde hoofdstuk een overzicht van de sociale context waarin de bronnen geproduceerd werden: de omstandigheden waarin het verzet opereerde, de frustraties die gepaard gingen met de bezetting, en hoe de Jodenvervolging vorm nam in België. Daarnaast was er aandacht voor de discursieve

context, met name de eigenschappen van de clandestiene pers en de concrete ontstaanscontext en kenmerken per sluikblad. Die achtergrondinformatie was nodig om vervolgens de inhoudelijke analyse van de teksten te interpreteren en duiden.

Drie vragen stonden centraal in het bronnenonderzoek. Eerst was het van belang stil te staan bij de journalistieke opties die de sluikbladen hadden wat betreft de inhoud, vorm en regelmaat van de berichtgeving. Zo konden de onderzoeksresultaten getoetst worden aan de mogelijkheden die voorhanden waren en vermeid dit onderzoek om een analyse ‘achteraf’ te maken. Belangrijk daarbij is de manier waarop verzetskranten gebeurtenissen als nieuwswaardig aanduiden. De selectiecriteria van traditionele media bieden hierbij een interessante tool om de keuzes van de verzetskranten te duiden. Gebeurtenissen zijn immers niet intrinsiek nieuwswaardig. Het aanduiden van nieuwswaarde is een subjectieve keuze van de auteurs. Zij overtuigen de lezer via taalstrategieën van de nieuwswaarde van het bericht.

Een tweede vraag peilde naar de gemaakte keuzes. Uit de inhoudsanalyse bleek dat de berichten rond de Jodenvervolging omkaderd zijn door vier grotere clusters van onderwerpen (dreiging, identiteit, ethos en performativiteit), die bovendien in verbinding staan met elkaar. Aan de hand van deze clusters werd besproken welke kwesties de sluikbladen aankaarten, welke verbanden ze trekken en hoe ze de berichten omkaderen. Ethos bleek veruit de populairste cluster, performativiteit de minste. De onderzochte verzetskranten gingen in hun berichten het meest in op het morele aspect van de Jodenvervolging. Ze uiten verontwaardiging over de meedogenloosheid van de vervolging en schreeuwen om vergelding. Via evaluatief en negatief taalgebruik, referenties naar emotie en typische woordcombinaties, zetten de auteurs hun verontwaardiging en de nieuwswaarde van de berichten, extra in de verf. De verzetskranten schuiven bovendien morele evaluaties naar voor en proberen daarin het antisemitisme of de anti-Joodse gebeurtenissen te verklaren, en bieden zo een soort ‘handleiding’ voor de lezer om de kwesties te interpreteren.

Dreiging is in de berichten nooit veraf. De auteurs wezen op de “chasse au juif”, de onderdrukking en beroving van Joden door de collaborateurs en nazi-Duitsers en waarschuwden hun niet-Joodse lezers dat weldra ook ‘zij’ aan de beurt zijn. Want, ‘zij’ zijn niet ‘wij’, zoveel is duidelijk. De berichten kaderen binnen de essentie van de sluikpers: de lezer wijzen op de brutaliteit en hebzucht van het nazibestuur. Bij de cluster identiteit was er aandacht voor de vooroordelen en stereotypen die een aantal berichten rond de Jodenvervolging omkaderden. Interessant was hoe kranten als *Steeds Vereenigd* en *De Vrijshutter* in enkele berichten een uitgesproken anti-Joodse houding vertoonden. Wanneer Joden op een inclusieve manier benaderd werden, deed alles vermoeden dat het om goed geïntegreerde Joden of Belgische kennissen ging waarvan ze het ‘verschil’ niet opmerkten. Over geïmmigreerde, buitenlandse Joden werd weinig gepraat. Ten slotte was er van een expliciete hulpkreet weinig sprake, op uitzondering van *Le Drapeau Rouge* en *La Voix des Femmes* na. Een verklaring hiervoor ligt bij de cluster identiteit, waaruit bleek dat de Joden als slachtoffergroep naast de zovele anderen werd geplaatst. Wanneer de sluikbladen een oproep tot solidariteit plaatsen, is dat bedoeld voor alle slachtoffers. Indien er wel sprake is van een specifieke oproep voor Joden, overhalen de auteurs de lezer via een gevoel van dreiging: ze moeten ageren om eenzelfde lot te voorkomen. Want, na de Joden, zijn ‘wij’ aan de beurt, zo luidt de redenering.

De inhoudsanalyse toonde dat veel auteurs verontwaardigd zijn en hun medeleven betuigen. Maar een discoursanalyse vertelt weinig over hoe de lezer die berichten ontving. In het kwantitatief overzicht kwam duidelijk naar voor dat de verzetskranten slechts een gering aantal berichten wijden aan de Jodenvervolging in vergelijking met het totaal aantal nummers. De berichten lijken zo te 'verdrinken' tussen al dat oorlogsleed, en geven de lezer niet de indruk een prioriteit te vormen. Het aantal artikels volledig gewijd aan de Jodenvervolging verscheen bovendien in een korte tijdsspanne, tijdens het 'hoogtepunt' van de deportaties in de zomer van 1942, dat in die zin een 'keerpunt' vormt in het discours van de kranten.

In de derde vraag stond de verklaring van de keuzes centraal. Een eerste onderdeel koppelde terug naar de bredere context waarin de verzetskranten ontstaan en functioneren, en analyseert zo de keuzes van de kranten in relatie tot de algemene doelstellingen van de sluikbladen. De discoursanalyse toonde hoe de berichten telkens binnen de bestaande frames en doelstellingen van de sluikbladen passen. Frames helpen om informatie te structureren op een manier die de doelstellingen van de verzetskranten behartigt. Ze 'begeleiden' de lezer als het ware doorheen de oorlogsontwikkelingen en tonen hen hoe ze die precies moeten interpreteren. Ook berichtgeving rond de Jodenvervolging is opgebouwd aan de hand van frames. De mate waarin een gebeurtenis binnen een bepaald frame past, beslist dan ook de 'nieuws waarde' mee van dat bericht. Taal is een wapen voor de verzetsbladen. Bij elke vermelding van de Jodenvervolging is het van belang om te kijken hoe het bericht bijdraagt tot de bredere doelstellingen van de sluikbladen. De berichten versterken namelijk het beeld van de meedogenloze bezetter die de Belgische bevolking onderdrukt en uitbuit, en die zich richt op weerloze slachtoffers. De Jodenvervolging dient in veel gevallen als een extra bewijs voor of getuigenis van de wreedheid van collaborateurs en bezetters.

Een tweede onderdeel greep terug naar de criteria waarmee de nieuws waarde bepaald wordt. Zo bleek dat de Jodenvervolging in de zomer van 1942 een grote nieuws waarde kende: het waren negatieve gebeurtenissen die in een overtreffende trap omschreven konden worden, ze pasten binnen de bestaande stereotypen, er was sprake van geografische nabijheid, een actuele relevantie en de auteurs waren ervan overtuigd dat ze een impact hadden op het lezerspubliek. Joden vormden in hun ogen namelijk de 'eerste' slachtoffers, waarna 'alle Belgen' zouden volgen. Vanaf oktober 1942 daalde die nieuws waarde. Het ongenoegen rond de verplichte tewerkstelling vormde vanaf dan een prioriteit. De Joden waren niet langer de enigen die verplicht gedeporteerd werden, waardoor de deportaties geen uitzonderlijke status meer hadden. Ook de andere aangehaalde factoren, zoals de culturele nabijheid, spelen een rol. Het grote aandeel buitenlandse Joden zorgde ervoor dat de anti-Joodse maatregelen 'afstandelijker' aanvoelden en een lagere nieuws waarde kregen. Ook de vooroordelen en stereotypen over Joden speelden op de achtergrond. De mechanismen van nieuwsselectie en de belangstellingen van de kranten, verklaren dus grotendeels de regelmaat en de manier waarop berichten rond Jodenvervolging vorm krijgen in de sluikbladen.

Met Faircloughs wijze woorden sluit deze conclusie af: "No analysis of a text can tell us all there is to be said about it – there is no such thing as a complete and definitive analysis of a text".³⁸⁴ Via een kritische discoursanalyse van de verzetskranten heeft dit onderzoek getracht om nieuwe inzichten te bieden rond het discours van de kranten en de mechanismen die gepaard gaan met de berichtgeving rond de Jodenvervolging. Maar daarmee is het onderzoek niet afgerond. Het

³⁸⁴ Fairclough, *Analizing discourse*, 14.

betreft hier allerm minst een definitieve, sluitende verklaring voor de houding van de verzetskranten. Deze scriptie wil bovenal een aanzet geven tot het exploreren van nieuwe pistes die helpen om het gedrag van omstanders te verklaren. In aanvulling op het voorgaand onderzoek, dat hoofdzakelijk kwantitatief en beschrijvend van aard was, heeft deze scriptie nieuwe tools aangereikt om de mechanismen van de verzetspers te begrijpen en verklaren.

Suggesties voor verder onderzoek

Binnen het bestek van deze masterscriptie was het niet mogelijk om een discoursanalyse op te stellen voor alle kranten die ik interessant achtte – en dat waren er heel wat. Keuzes waren onontbeerlijk. Een eerste suggestie voor verder onderzoek is dan ook het analyseren van andere sluitbladen. Zo kan het interessant zijn om ook socialistische kranten te onderzoeken, zoals *Le Monde du Travail* uit Luik en *Le Peuple of L’Espoir* uit Brussel. Ook *Churchill Gazette*, een andere Luikse krant, lijkt een interessante casus. Dit onderzoek richtte zich op hoe niet-Joodse verzetskranten over de Jodenvervolging schrijven. Het is natuurlijk ook boeiend om te kijken hoe een Joodse krant als *Le Flambeau* uit Brussel dat aanpakt. Zoals bleek uit de status quaestionis, is het historiografisch onderzoek rond de verzetskranten nog niet bijzonder vergevorderd. Het is daarom interessant om binnen de kranten ook andere invalshoeken te kiezen, zoals een discoursanalyse rond sociale, economische of politieke aangelegenheden. De beeldvorming rond de Duitse bezetter en de collaborateurs, of de manier waarop de kranten hun lezers aanspreken en willen beïnvloeden, zijn daarbij mogelijke onderwerpen. Maar ook de mate waarin aandacht is voor het vrouwelijk lezerspubliek in de verzetspers, werd tot dusver niet grondig onderzocht. In kader van de *reversal of memory* in de jaren 1970 en 1980 in België, kan bovendien onderzocht worden hoe het discours van traditionele media rond de Jodenvervolging evolueert. Hoe brengen ze films of tv-reeksen rond de Holocaust in beeld? Op welke manier benaderen ze internationale gebeurtenissen, zoals het proces van Kurt Asche? Hoe staat dat veranderende discours in verhouding tot aandacht voor andere oorlogsslachtoffers, zoals het verzet?

Maar de thematiek kan ook ruimer geïnterpreteerd worden: wie krijgt een stem in de media? De Joden zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog een minderheid in België. Vooral de recent geïmmigreerde Joden, die noch de taal spreken, noch de tijd of middelen hebben om zich te organiseren, ‘vergaan’ tussen al dat oorlogsleed. Dat betekent dat ze geen spreekbuis hebben waarlangs ze die onderdrukking kunnen aanklaarten. Zij zijn afhankelijk van de mate waarin bestaande structuren of mediakanalen interesse of empathie tonen voor hun leed, om een stem te krijgen in het Belgisch perslandschap. Verzetskranten zijn, ondanks een actief engagement in de oorlog, een omstander tijdens de Jodenvervolging. Zeker de grotere verzetskranten, met een brede verspreiding en aanzienlijke oplage, bouwen een machtspositie op. De redactie beslist wat er in de kranten verschijnt en hoe dat omkaderd wordt. De manier waarop zij de Jodenvervolging brengen en kaderen, heeft wel degelijk een impact op het lezerspubliek. Ook vandaag spelen media een cruciale rol in het aanklaarten van onrecht bij minderheden. Niet alleen of ze er aandacht aan wijden, maar ook met welke associaties ze de kwestie in beeld brengen, de regelmaat waarmee ze erover berichten en het format waarin dat gebeurt, zijn bepalend voor de berichtgeving. Daarom lijkt het boeiend om verder onderzoek te voeren naar de manier waarop Belgische media doorheen de 20ste eeuw een stem geven aan minderheden.

Bijlagen

Bijlage 1. Overzicht van artikels per krant

Krant	Aantal vermeldingen	Aantal artikels volledig gewijd aan (deel) Jodenvervolging	Totaal aantal
Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance	<p>1 oktober 1942, nr 2, geen titel, p. 3. 1 oktober 1942, nr 2, geen titel, p. 4. 5 november 1942, nr 5: "L'angoissant problème des déportations", p. 1-3 5 november 1942, nr 5: "Les rexistes et l'église", p. 9. 30 december 1942, nr 8: "Bilan de 1942", p. 1. Februari 1943, nr 9: "Informations", p. 8 Maart 1943, nr 11: "Le travail obligatoire pour les étudiants", p. 1. 31 augustus 1943, nr 18, "La repression nazie", p. 4-5</p>	/	8
Le Drapeau Rouge	<p>Februari '42, nr 3/19: "Les atrocités nazies dans les régions soviétiques occupées" (p. 4) Augustus '42, nr 32: "Les travailleurs enrôlés pour l'Allemagne, seront en réalité envoyés sur le front de l'Est!" (p. 3)</p>	<p>Maart '41, nr 2: "l'Occupant provoque la population d'Amsterdam" (p. 2) Maart '42, nr 22: "Le pilage nazi antisémite...et autre" (p. 2) Juli '42, nr 30: "Solidarité avec les Juifs!" + "Les bourgmestres Bruxellois contre l'occupant" (p. 3) Augustus '42, nr 32: "Antisémites et Ploutocrates" (p. 2) Augustus '42, nr 33: "L'ignominieuse persécution des Juifs/Aidons les Israélites à résister à leurs bourreaux!" (p. 1) September '42, nr 34: "A bas l'antisémitisme!" (p. 3) September '42, nr 35: "Résistez aux bourreaux antisémites et frappez leurs complices!" (p. 2)</p>	9
La Libre Belgique	<p>Januari '41, nr 6: "Avis aux Israélites" (p. 5) Mei '41, nr 11: "Tartufe, va!" (p. 4) September '41, nr 18: "La vie à Breendonck" (p. 7) September '41, nr 18: "Faussaires" (p. 2) 15 december '42, nr 25: "La vie au Grand-Duché de Luxembourg" (p. 4)</p>	<p>15 maart '42, nr 31: "La Civilisation nouvelle" (p. 2) 15 juni '42, nr 37: "Les Allemands et les Juifs" (p. 5) 1 augustus '42, nr 40: "Belges! Que vous soyez pro où anti-sémites!" (p. 8) 1 september 1942, nr 42: "Emouvant tableau" (p. 2) 15 september '42, nr 43: "Les Juifs" (p. 6) 15 oktober '42, nr 45: "Tortures" (p. 2)</p>	28

	<p>1 januari '42, nr 26: "Chez les traîtres. De Becker ne change pas" (p. 8)</p> <p>15 januari '42, nr 27: "Vos heures sont comptées..." (p. 1)</p> <p>15 april '42, nr 33: "Petites Nouvelles – une nouvelle ignominie de Romsée"</p> <p>1 juli '42, nr 38: "Les marchands d'esclaves en difficulté" (p. 4)</p> <p>15 augustus 1942, nr 41: "Attention aux barbes!" (p. 4)</p> <p>1 september 1942, nr 42: "les boches et les diamants" (p. 4)</p> <p>1 december '42, nr 48: "Les déportations" (p. 4-5)</p> <p>1 maart '43, nr 54: "M. Goebbels et la civilisation" (p. 1-2)</p> <p>1 maart '43, nr 54: "Les monstres" (p. 3)</p> <p>1 maart '43, nr 54: "Nouvelle condamnation du Nazisme" (p. 5)</p> <p>15 maart '43, nr 55: "Petites définitions" (p. 7)</p> <p>1 juli '43, nr 62: "Echos et petites nouvelles" (p. 7)</p> <p>1 augustus '43, nr 64: "Echos et petites nouvelles" (p. 2)</p> <p>1 september '43, nr 66: "Les petites affaires ou le vrai antisemitisme" (p. 7)</p> <p>1 januari '44, nr 74: "Les atrocités allemandes" (p. 7)</p> <p>15 januari '44, nr 75: "Une grande victoire Allemande" (p. 2)</p>	<p>1 november '42, nr 46: "Protestation Solennelle de Mgr Salliège" (p. 7)</p>	
<p>La Voix des Belges</p>	<p>10 oktober '41, nr 4: "Les damnés innocents ou les assassins de Breendonck" (p. 5-6)</p> <p>8 maart '42, nr 10: "Ulenspiegel outragé" (p. 4)</p> <p>22 maart '42, nr 11, "Racisme" (p. 4-5)</p> <p>25 oktober '42, nr 18: "Après trois ans de guerre" (p. 3-4)</p> <p>25 december, nr 21: "1942: résurrection" (p. 1-2)</p> <p>25 december '42: "La voix de tous les Belges?" (p. 3)</p> <p>25 december '42: "Pour mémoire. Nous tenons à rappeler encore, en cette fin d'année" (p. 4)</p> <p>Januari '43, nr 22: "En bref" (p. 5-6)</p> <p>Maart '43, nr 24: "Notre roi et notre gouvernement" (p. 1-2)</p> <p>Maart '43, nr 24: "Condamnation papale" (p. 4)</p> <p>April '43, nr 25: ""Par leurs agissements, les nazis violent le droit de dieu dans une mesure croissante", disent les évêques de Hollande" (p. 4)</p> <p>April '43, nr 26: "10 Mai 1943: Mobilisation contre Hiltler" (p. 2)</p> <p>December '43, nr 35: "En face de la France" (p. 1-2)</p> <p>December '43, nr 35: "Defaillances coupables" (p. 5)</p> <p>December '43, nr 35: "Il n'y aura pas de 1918" (p. 7)</p>	<p>15 augustus '42, nr 16: "La persécution des Juifs" (p. 6)</p>	<p>16</p>

La Voix des Femmes	2 ^{de} jaargang, nr 9 (vermoedelijk oktober): "La chasse à l'homme", p. 3	2 ^{de} jaargang (1942), nr 7 (vermoedelijk augustus): "La détresse des mamans juives" (p. 2) 2de jaargang, nr 8 (vermoedelijk september): "Le massacre des familles juives", p. 2	3
Steeds Vereenigd	Nr 3 (april 1941), "Rex", p. 2 en "Les origines juives de Léon Degrelle", p. 5-6 Nr 4, 1941, "Zwarte Lijst", p. 6. Nr 4, 1941, "Belg gefusilleerd", p. 7. Nr 7 1941: "En zeggen...", p. 4 Nr 20, augustus '42, "Staatjes van Duitse legertucht", p. 1 Nr 26, september 1942, "Dat ze ons haten is niets, als ze ons maar vrezen" p. 1 Nr 32, midden oktober 42, "De regeringsoproep en de ontvoering der Belgen" p. 1 Nr 36, november 1942, "Plunderaars worden neergeschoten" p. 1 Nr 45, maart 1943, "Stelen, liegen en bedriegen of de kenmerken dere Nieuwe Orde" (p. 1)	Nr 4, 1941, "14 april 1941", p. 7 nr 4, 1941, "Een staaltje van de Nieuwe Orde", p. 8 Nr 26, september 1942, "Ziehier de radioberichten, uitgezonden door het Hoofdkwartier van den Führer, alleen de treurmars ontbrak steeds", p. 1-2	12
Le Coq Victorieux	Nr 22, 1941: "Au sujet des légumes et des fruits", p. 5 Nr 30, 1941, "Faits divers-divers faits: une histoire drôle" p. 10 Nr 37, 1941: "Faits divers – divers faits: A Odessa" p. 8 Nr 37, 1941, "Faits divers – divers faits: l'inévitable histoire juive" p. 9 Nr 39, 1941, "Rions un peu...?" p. 14 Nr 43 (week 41 en 42), 1942, "La paix?" p. 12 Nr 57, week 23-24, "Faits divers-divers faits" p. 6 Nr 59, week 27 en 28, augustus/september 1942: "La bête aux abois" p. 3 Nr 62, week 31 en 32, oktober 1942: "La victoire es tune longue patience" p. 4 Nr 62, week 33 en 34, oktober 1942, "Peints par eux-mêmes" p. 3 Nr 63, week 35-38, oktober/november 1942: "St. Nicolas visitera-t-il les jeunes vctimes de l'occupant?", p. 8 Nr 64, week 39-42, november/december 1942: "Le chemin parcouru", p. 3 Nr 72, april/mei 1943, week 8-10: "Un peu de bonsens" p. 2 - A. KOUFI	Nr 44, 1942 (week 49 en 50), "L'antisémitisme" p. 10-11 Nr 60, september 1942 (week 29 en 30), "Les raisons de l'antisémitisme" p. 6. Reeks: "La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs" (Jos Hakker) Nr 76, juli/augustus 1943, week 19-22: "La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs", p. 5-8 Nr 77, augustus/september 1943, week 23-27, "La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs - suite", p. 5 Nr 78, september 1943, week 28-29, "La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs - suite", p. 8 Nr 79, september/oktober 1943, week 30-31, "La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs - suite", p. 4-6 Nr 81, november/december 1943, week 37-39, "La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs – suite", p. 7-19	22

	Nr 73, mei/juni 1943, week 11-14, p. 5	Nr 82, december/januari 1944, week 40-44, "La mystérieuse caserne dossin à Malines – camp de déportation des Juifs – suite", p. 7-8	
De Vrijshutter	<p>Nr 3, maart 1941, "Hitleer en de godsdienst", p. 4</p> <p>Nr 9, september 1941: "Léon Degrelle", p. 2</p> <p>Nr 1, 2de jaargang, januari 1942: "Allerlei" p. 4</p> <p>Nr 7, juli 1942: "Het "Arbeidsambt"", p. 4</p> <p>Nr 7, 2de jaargang, juli 1942: "Spoedberichten", p. 6</p> <p>Nr 8, augustus 1942 (2de jaargang), "Onschuldig vergoten bloed roept wraak ten hemel!" p. 1-2</p> <p>Nr 10, november 1942, "Hitler's troon wankelt" p. 3</p> <p>Nr 11, december 1942: "Verdierlijkte Teutonen zijn wreeder en laffer dan wilde beesten!" p. 1</p> <p>Maart 1943, 3de jaargang: "Nog over de opeisching der werklieden" p. 5</p> <p>April 1943, 3de jaargang: "Rome of Moskow?" p. 6</p> <p>Augustus-september 1943, 3de jaargang, "Het communistisch gevaar" p. 3</p> <p>December 1943, 3de jaargang, zonder titel, p. 3</p> <p>Januari 1944, 4de jaargang, "De oorlog der kinderen!" p. 2</p> <p>Fons, Mei 1944, 4de jaargang, "Waarom ze vochten" p. 4</p>	<p>Nr 2, 2de jaargang, februari 1942: "Allerlei – Hitler is kwaad" p. 3</p> <p>Nr 9, oktober 1942: "Joden", p. 5</p> <p>Maart 1943, 3de jaargang: "Strijd tegen het Jodendom", p. 4</p> <p>Mei 1943, 3de jaargang: "Beestmensen" p. 4</p> <p>Oktober 1943, 3de jaargang: "Jodenvervolging" p. 4</p>	19
Totaal aantal	84	33	118

Bijlage 2. Aantal berichten per cluster en topoi

	Bulletin Intérieur	Drapeau Rouge	La Libre Belgique	La Voix des Belges	La Voix des Femmes	Steeds Vereenigd	Le Coq Victorieux	De Vrijshutter
Dreiging	5	7	14	3	6	10	17	12
Deportatie arbeid - koepelterm	1	1	1	0	2	1	1	2
Deportatie Joden - specifiek	0	0	2	2	2	1	6	1
Repressie	3	3	3	1	1	7	7	2
Plundering	0	2	3	0	1	1	1	0
Religieuze vervolging	1	0	4	0	0	0	0	2
Internationale ontwikkelingen	0	2	3	0	0	0	2	5
Ethos	6	11	17	12	6	9	17	26
Mensenrechten	0	1	5	0	0	0	1	1
Morele evaluatie	0	3	5	2	2	1	6	6
Verantwoordelijkheid	1		1	4	1	3	1	8
Meedogenloosheid	5	5	7	6	2	5	9	8
Verzetsprestaties	0	2	0	0	1	0	0	3
Identiteit	2	6	15	6	2	7	14	6
Wij-zij	1	3	5	2	2	5	5	2
Religie en cultuur	1	0	5	1	0	1	4	2
Antisemitisme	0	3	5	3	0	1	5	2
Performativiteit	1	5	4	0	2	0	1	1
Concrete actie of hulp	1	3	1	0	2	0	0	0
Solidariteit	0	2	1	0	0	0	1	0
Pleidooi gewenste attitude	0	1	2	0	0	0	0	1
Totaal topoi	14	31	50	21	18	26	49	45
Totaal berichten	8	9	28	16	3	12	22	19

Bijlage 3. Tijdslijn

1940		
Mei	10	Duitse troepen vallen België, Nederland en Groot-hertogdom Luxemburg binnen
	28	Capitulatie van Belgische leger, aangevoerd door koning Leopold III
Juni	1	Hitler installeert de Militärverwaltung in België en Nood-Frankrijk (generaal Alexander von Falkenhausen en Eggert Reeder)
Juli		Start vrijwillige tewerkstelling
Augustus	15	Oprichting <i>La Libre Belgique</i> (Brussel)
September		
Oktober	28	Jodenregister: ambtenaren uit de Belgische gemeenten en steden moeten een register maken met daarin de Joodse inwoners
		Registratie van Joodse bedrijven: Joodse cafés, restaurants en hotels moeten een drietalige affiche met de tekst 'Joodse onderneming' ophangen.
		28 oktober 1940 tot 21 september 1942: 17 verordeningen die statuut voor Joden vastleggen binnen de bezetting
November		
December	17	Oprichting BNB (krijgt vorm in januari 1941)
		Deportaties naar Limburg: Tussen eind december en begin februari sporen een 9-tal treinen van station Antwerpen-Zuid richting Limburg. Aan boord bevinden zich ruim 3000 Antwerpse Joden en andere vreemdelingen. De bezetter stelt hen daar verplicht te werk. De Antwerpse politie bedeeft de uitwijzingsbevelen en begeleidt hen naar de treinen.
1941		
Januari		<i>De Vrijshutter</i> verschijnt voor het eerst in Halle.
	17	Joden mogen Belgisch grondgebied niet langer verlaten
Februari	22-23	Razzia Amsterdam (400 Joodse mannen opgepakt en gedeporteerd, aanleiding voor Februaristaking)
		<i>Le Drapeau Rouge</i> en <i>De Roode Vaan</i> (KP) opgericht
Maart	8	<i>Le Coq Victorieux</i> verschijnt voor het eerst in Luik
April	14	Antwerpse 'pogrom' op paasmaandag Na de voorstelling van de propagandafilm <i>Der ewige Jude</i> , georganiseerd door de radicaal anti-Joodse groepering <i>Volksverwering</i> , ontspoord de massa. Zeker 200 Antwerpenaren en Duitsers tekenen present. Zij vernielen het huis van een rabbijn en stichten brand in de synagogen in de Van Den Nestlei en Oostenstraat. Ze slaan er de boel kort en klein en verhinderen het bluswerk door de brandweermannen. In het Jodenkwartier sneuvelen heel wat ramen en vinden er vernielingen plaats.
Mei	10-19	'Staking der 100.00' in Luikse industriebekken (gesteund door KP)
	31	Reeks anti-Joodse maatregelen over bezit , zorgt ervoor dat Joden in de armoede terecht komen: hun waardepapieren worden geblokkeerd, hun goederen in beslag genomen, Joodse ondernemingen moeten herkenbaar zijn van buitenaf
		<i>La Voix des Femmes</i> opgericht
Juni	22	Operatie Barbarossa: Duitse inval in Sovjet-Unie (België: Operatie Sonnenwende)
Juli	17	Aanleg van steekkaartenbestand van de Joodse bevolking in Brussel Tweede registratie van Joden: identiteitskaarten bestempelen " JUIF-JOOD " (47 000 joden geregistreerd)
Augustus	29	Verordening: Joden mogen zich voortaan enkel nog in steden Antwerpen, Brussel, Charleroi en Luik vestigen en krijgen een avondklok opgelegd
		Eerste nummer <i>La Voix des Belges</i> (BNB) verschijnt
September		
Oktober		

November	25	Oprichting Vereniging van Joden in België (VJB) door <i>Militärverwaltung</i> . VJB moet bemiddelen tussen de bezetter en de Joodse bevolking en zorgt voor een 'correcte' toepassing van de anti-Joodse verordeningen
December	1	Verordening verbiedt Joodse leerlingen om niet-Joodse onderwijsinstellingen te bezoeken: scholieren die niet of niet meer onder leerplicht vallen, moeten uiterlijk op 31 december de openbare of vrije scholen hebben verlaten. Leerplichtige kinderen (6 tot 14 jaar) mogen het schooljaar afmaken in hun oude school. Joodse leerkrachten richten een aantal Joodse scholen op.
1942		
Januari	20	Wannseeconferentie in Berlijn
	21	Registratie Roma en Sinti (op initiatief Belgische administratie)
Februari		
Maart	11	Verplichte tewerkstelling voor werklozen + Joodse mannen en vrouwen kunnen worden opgeëist voor zware arbeid (minderwaardig arbeidsstatuut)
		Van maart tot mei 1942: ondernemingen verplicht activiteiten te staken en zich te laten schrappen uit Belgische handelsregister
April	22	Joodse bezittingen in beslag genomen ten gunste van het Duitse Rijk
Mei	8	Verplichte tewerkstelling Joden (executief bevel)
	27	Invoering Joden- of Davidster vanaf 6 jaar: verplicht om ster zichtbaar te dragen op kledij
Juni	1	Uitsluiting Joden van medische en andere gezondheidszorg
	11	Bevel tot de deportatie van Joden uit het Westen
	13	Tot 12 september: 2.252 Joodse mannen naar kampen van ' Organisation Todt ' in Noorden Frankrijk gevoerd Hierbij 1526 Antwerpse Joden (stedelijke politie speelt cruciale rol)
Juli	16-17	Grootschalige razzia Parijs (Vélodrome d'Hiver)
	25	Eerste 'tewerkstellingsbevelen' bij VJB bezorgd (die ze ronddragen)
	27	Kazerne Dossin heropent om Endlösung te voltooien (Sammellager Mecheln) Vanaf juli krijgen 12.000 Joden een tewerkstellingsbevel, waarmee ze zich moeten aanmelden in de Dossinkazerne.
		Joden verplicht zich te begeven naar Dossinkazerne Mechelen, van hieruit naar Auschwitz gedeporteerd
Augustus	1	Decreten 1 augustus 1942, 21 september 1942 en 9 augustus 1943 zorgen voor finale inbeslagneming van alle Joodse eigendom en financiële bezittingen
	4	Eerste konvooi vertrekt naar Auschwitz-Birkenau met 999 mensen aan boord. (in totaal 24.906 Joden gedeporteerd)
	11	Transport 2
	15	Transport 3
	15-16	Eerste razzia in Antwerpen (Joden melden zich niet meer vrijwillig aan) Burgemeester Delwaide en hoofdcommissaris Jozef De Potter eisen dat hun politiekorps meewerkt met de Duitsers.
	18	Transport 4
	23	Slag om Stalingrad
	25	Transport 5
	27	Razzia
	28-29	Razzia Antwerpen
	29	Transport 6
September	1	Transport 7
	3-4	Razzia Brussel
	8	Transport 8
	11-12	Razzia Antwerpen
	12	Transport 9
	15	Transport 10
	26	Transport 11
	Oprichting JVC door Hertz Jospa (ingenieur en communistisch militant, Joods)	

Oktober	6	Verplichte tewerkstelling voor alle mannen van 18-50 jaar en ongetrouwde vrouwen 18-35 jaar in Duitsland
	10	Transporten 12 en 13
	24	Transporten 14 en 15
	31	Transporten 16 en 17
November	25-26	Uit protest tegen de arbeidsdeportatie volgen een reeks stakingen elkaar op. Hierdoor worden de eerste lichtingen voor de verplichte tewerkstelling in Duitsland uitgesteld tot 15 februari 1943.
December		
1943		
Januari	15	Transporten 18 en 19 (Jos Hakker kan ontkomen)
Februari		
Maart		
April	19	Transport 20 (XX) gekaapt (verzetsactie) 17 mensen kunnen ontsnappen in Boortmeerbeek. 219 anderen springen tijdens de reis waarvan 120 definitief ontsnappen. 26 Joden worden doodgeschoten tijdens hun vluchtpoging.
Mei		
Juni		
Juli	31	Transport 21
Augustus		
September	20	Transport 22A en 22B
Oktober		
November		
December		
1944		
Januari	15	Transport 23 + transport zigeuners
Februari		
Maart		
April	4	Transport 24
Mei	19	Transport 25
Juni	6	Landing van de geallieerde troepen in Normandië
Juli	31	Het laatste transport (26) vertrekt, aan boord zijn 563 mensen, 187 van hen overleven de deportatie.
Augustus		
September	3	Bevrijding van Brussel
	3-4	Bevrijding Dossinkazerne: er zijn nog steeds gevangenen aanwezig in het kamp
Oktober		
November		
December		

Bibliografie

Onuitgegeven bronnen

The Belgian War Press

Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (CegeSoma)³⁸⁵

Bulletin Intérieur du Front de l'Indépendance

Nr 2, 1 oktober 1942
Nr 5, 5 november 1942
Nr 8, 30 december 1942
Nr 9, februari 1943
Nr 11, maart 1943
Nr 18, 31 augustus 1943

Le Drapeau Rouge

Nr 1, maart 1941
Nr 3/18, februari 1942
Nr 22, maart 1942
Nr 30, juli 1942
Nr 32, augustus 1942
Nr 33, augustus 1942
Nr 34, september 1942
Nr 35, september 1942

La Voix des Femmes

Nr 7, 1942 (vermoedelijk augustus)
Nr 8, 1942 (vermoedelijk september)
Nr 9, 1942 (vermoedelijk oktober)

La Libre Belgique

Nr 6, januari 1941
Nr 11, mei 1941
Nr 18, september 1941
Nr 25, 15 december 1942
Nr 26, 1 januari 1942
Nr 27, 15 januari 1942
Nr 31, 15 maart 1942
Nr 33, 15 april 1942
Nr 37, 15 juni 1942
Nr 38, 1 juli 1942
Nr 40, 1 augustus 1942
Nr 41, 15 augustus 1942
Nr 42, 1 september 1942
Nr 43, 15 september 1942
Nr 45, 15 oktober 1942
Nr 46, 1 november 1942

³⁸⁵ Deze bronnen zijn digitaal raadpleegbaar via <https://warpress.cegesoma.be/nl>.

Nr 48, 1 december 1942
Nr 54, 1 maart 1943
Nr 55, 15 maart 1943
Nr 62, 1 juli 1943
Nr 64, 1 augustus 1943
Nr 66, 1 september 1943
Nr 74, 1 januari 1944
Nr 75, 15 januari 1944

La Voix des Belges

Nr 4, 10 oktober 1941
Nr 10, 8 maart 1942
Nr 11, 22 maart 1942
Nr 16, 15 augustus 1942
Nr 18, 25 oktober 1942
Nr 21, 25 december 1942
Nr 22, januari 1943
Nr 24, maart 1943
Nr 25, april 1943
Nr 26, april 1943
Nr 35, december 1943

Steeds Vereenigd – Unis Toujours

Nr 3, 1941
Nr 4, 1941
Nr 7, 1941
Nr 20, 1942
Nr 26, 1942
Nr 32, 1942
Nr 36, 1942
Nr 45, 1943

Le Coq Victorieux

Nr 22, 1941
Nr 30, 1941
Nr 37, 1941
Nr 39, 1941
Nr 43, 1942 (week 41-42)
Nr 44, 1942 (week 49-50)
Nr 57, 1942 (week 23-24)
Nr 59, augustus/september 1942 (week 27-28)
Nr 60, september 1942 (week 29-30)
Nr 61, oktober 1942 (week 31-32)
Nr 62, oktober 1942 (week 33-34)
Nr 63, oktober/november 1942 (week 35-38)
Nr 64, november/december 1942 (week 39-42)
Nr 72, april/mei 1943 (week 8-10)
Nr 73, mei/juni 1943 (week 11-14)
Nr 76, juli/augustus 1943 (week 19-22)
Nr 77, augustus/september 1943 (week 23-27)
Nr 78, september 1943 (week 28-29)

Nr 79, september/oktober 1943 (week 30-31)
Nr 81, november/december 1943 (week 37-39)
Nr 82, december 1943/januari 1944 (week 40-44)

De Vrijshutter

Nr 2, februari 1941
Nr 3, maart 1941
Nr 9, september 1941
Nr 1, januari 1942
Nr 7, juli 1942
Nr 8, augustus 1942
Nr 9, oktober 1942
Nr 10, november 1942
Nr 11, december 1942
Maart 1943
April 1943
Augustus/september 1943
Oktober 1943
December 1943
Januari 1944
Mei 1944

Gedrukte en online bronnen

“Februaristaking.” Anne Frank Stichting. Geraadpleegd 21 juni 2021.
<https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/de-tijdlijn/#34>.

“Grote razzia in Parijs.” Anne Frank Stichting. Geraadpleegd 21 juni 2021.
<https://www.annefrank.org/nl/timeline/215/grote-razzia-in-parijs/>.

“Langerman.” Kazerne Dossin. Geraadpleegd 14 juli 2021.
<https://www.kazernedossin.eu/NL/Info/Langerman>.

“Massale razzia in Amsterdam: eerste deportatie van Joodse Nederlanders.” Anne Frank Stichting. Geraadpleegd 21 juni 2021. <https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/de-tijdlijn/#26>.

“Pers onder Duitse censuur tijdens de Tweede Wereldoorlog.” The Belgian War Press. Geraadpleegd 7 juli 2021. <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8>.

Brulard, Margot. “Paul Struye.” Belgiumwwii. Geraadpleegd 7 juli 2021.
<https://www.belgiumwwii.be/nl/oorlogsportretten/paul-struye.html>.

Colignon, Alain. “Aktion Sonnewende.” Belgiumwwii. Geraadpleegd 6 juli 2021.
<https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/gebeurtenissen/1941-06-22-aktion->

Gotovitch, José. “De communistische sluikpers.” The Belgian War Press. Geraadpleegd 6 juli 2021.
<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8951>.

Maerten, Fabrice. “De Belgische Nationale Beweging.” Belgiumwwii. Geraadpleegd 8 juli 2021.
<https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/belgische-nationale-beweging-de.html>.

Maerten, Fabrice. “Het Onafhankelijkheidsfront.” Belgiumwwii. Geraadpleegd 6 juli 2021.
<https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/onafhankelijkheidsfront-het.html>.

Maerten, Fabrice. “La Libre Belgique.” The Belgian War Press. Geraadpleegd 7 juli 2021
<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8946>.

Vanden Daelen, Veerle en Laurence Schram. “Jos Hakker, de uitvinder van de “Antwerpse handjes” gedeporteerd uit de Dossinkazerne.” Kazerne Dossin. Geraadpleegd 10 juli 2021.
<https://www.kazernedossin.eu/NL/Overzicht-transporten/Transport-XVIII-XIX/Jos-Hakker>.

Weyns, Babette. “Marcel Louette.” Belgiumwwii. Geraadpleegd 3 juli 2021.
<https://www.belgiumwwii.be/nl/oorlogsportretten/marcel-louette.html>.

Literatuur

Aerts, Koen en Bruno De Wever. "Het verzet in de publieke herinnering in Vlaanderen." *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII, nr 2-3 (2012): 78-107.

Bednarek, Monika en Helen Caple. *News discourse*. Londen: Bloomsbury Academic, 2019.

Benvindo, Bruno en Evert Peeters. *Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan WO II*. Antwerpen: De Bezige Bij en SOMA, 2011.

Blommaert, Jan. *U zegt wat wij denken. Een praktische handleiding voor framing*. Antwerpen: Epo Uitgeverij, 2019.

Boone, Marc. *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek*. Gent: Academia Press, 2017.

Cige, Arlette. "Le juif dans la presse clandestine Belge de 1940 à 1944." Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1973.

Conway, Martin. "The end(s) of memory. Memories of the Second World War in Belgium." *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII 2-3 (2012): 170-87.

Corthals, Michèle. "Welke toekomst voor een bevrijd België? Hoe de Vlaamse verzetspers zich voorbereidde op het einde van de Tweede Wereldoorlog." *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLVIII, nr. 3 (2018): 36-63.

Coughs, Frédéric. "Topic-modeling: een comparatieve analyse van de Belgische verzetspers tijdens de Tweede Wereldoorlog." Masterproef, Universiteit Gent, 2015.

Demant, Froukje. "The many shades of bystanding. On social dilemmas and passive participation." In *Probing the limits of categorization. The bystander in Holocaust history*, uitgegeven door Christina Morina en Krijn Thijs, 90-106. New York: Berghahn Books, 2018.

De Prins, Gert. "'Behoudt den moed, behoudt den hoop' De sluikpers in Antwerpen." In *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, uitgegeven door Bert Boeckx, Gert De Prins en Bruno De Wever, 103-123. Antwerpen: Amsab-ISG en CegeSoma, 2004.

De Prins, Gert. "Sluikpers: Antwerpen, 1940-1944." Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2004.

De Wever, Bruno. "'Septemberweerstanders', 'idealistische oostfronstrijders' en 'flaminboches'. De Tweede Wereldoorlog in België: onverwerkt verleden?" In *La Résistance et les Européens du Nord/Het Verzet en Noord-Europa*, uitgegeven door Gabriëlle Drigeard en Chantal Kesteloot, 384-95. Brussel: SOMA, 1994.

De Wever, Bruno. "Verzet in de publieke herinnering in Vlaanderen." In *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, uitgegeven door Bert Boeckx, Gert De Prins en Bruno De Wever, 17-32. Antwerpen: Amsab-ISG en CegeSoma, 2004.

Debruyne, Emmanuel. "De arrestaties van mei 1940 en de gevolgen." In *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, uitgegeven door Rudi Van Doorslaer, 171-236. Antwerpen: Meulenhof/Manteau en SOMA, 2007.

Fairclough, Norman. *Analzing discourse. Textual analysis for social research*. Londen: Routledge, 2003.

Flour, Els, Catherine Jacques, Claudine Marissal, Eliane Gubin, Leen Van Molle. *Répertoire des sources pour l'histoire des femmes en Belgique. Tome I. Répertoire de la presse féminine et féministe en Belgique 1830-1994*. Brussel: Ministerie van Arbeid en Tewerkstelling, 1994.

Friedländer, Saul. *Nazi Germany and the Jews. The years of persecution 1933-1939*. Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1997.

Friszke, Andrej. "Attitudes toward the Jews in the Polish underground press." In *Nazi Europe and the final solution*, uitgegeven door David Bankier en Israel Gutman, 163-74. Jeruzalem: Yad Vashem, 2003.

Gotovitch, José, ed. *Guide de la presse clandestine de Belgique*. Brussel: Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, 1991.

Gotovitch, José. "Beeld van de klandestiene pers in 1940." In *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog 2* (1972): 223-267.

Gotovitch, José. "Resistance movements and the "Jewish question"." In *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans*, uitgegeven door Dan Michman, 273-85. Jeruzalem: Yad Vashem, 1998.

Hilberg, Raul. *Perpetrators, victims, bystanders. The Jewish catastrophe 1933-1945*. New York: HarperPerennial, 2004.

Hondius, Dienneke. *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: Sdu, 1998.

Lagrou, Pieter. "Belgium." In *Resistance in Western Europe*, uitgegeven door Bob Moore, 27-58. Oxford: Berg, 2000.

Lagrou, Pieter. "Victims of genocide and national memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965." *Past and Present* 154 (1997): 181-222.

Laplace, Jan. "De broers Crutzen in Antwerpen: een casestudy over de clandestiene pers in 1940-1941." In *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, uitgegeven door Bert Boeckx, Gert De Prins en Bruno De Wever, 124-44. Antwerpen: Amsab-ISG en CegeSoma, 2004.

Laureys, Véronique. "The attitude of the Belgian government-in-exile in London towards the Jews and the Jewish Question during World War II." In *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, uitgegeven door Dan Michman, 287-306. Jeruzalem: Yad vashem, 1998.

Maerten, Fabrice, ed. *Was opa een held? Speuren naar mannen en vrouwen in het verzet tijdens WOII*. Tielt: Lannoo, 2020.

Maerten, Fabrice en Rudi Van Doorslaer. "Het verzet." In *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, uitgegeven door Bert Boeckx, Gert De Prins en Bruno De Wever, 33-47. Antwerpen: Amsab-ISG en CegeSoma, 2004.

Maerten, Fabrice. "De sluikpers in bezet België." In *Tegendruk. Geheime pers in de Tweede Wereldoorlog*, uitgegeven door Bert Boeckx, Gert De Prins en Bruno De Wever, 73-88. Antwerpen: Amsab-ISG en CegeSoma, 2004.

Montesano Montessori, Nicolina, Rob de Lange en Hans Schuman. *Kritische discoursanalyse. De macht en kracht van taal en tekst*. Brussel: Academic & Scientific Publishers, 2012.

Moore, Bob. "Comparing resistance and resistance movements." In *Resistance in Western Europe*, uitgegeven door Bob Moore, 1-18. Oxford: Berg, 2000.

Morina, Christina en Krijn Thijs. Inleiding in *Probing the limits of categorization. The bystander in Holocaust history*, uitgegeven door Christina Morina en Krijn Thijs, 1-14. New York: Berghahn Books, 2018.

Poznanski, Renée. "The French resistance: an alternative society for the Jews?" In *Nazi Europe and the final solution*, uitgegeven door David Bankier en Israel Gutman, 411-36.

Saerens, Lieven. "De Jodenvervolging in België in cijfers." *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 17 (2006): 199-235.

Saerens, Lieven. "Mechelen: de Dossinkazerne. De moord op de joden." In *België. Een parcours van herinnering*, uitgegeven door Jo Tollebeek, Geert Buelens, Gita Deneckere, Chantal Kesteloot, Sophie De Schaepdrijver, 235-49. Amsterdam: Bakker, 2008.

Saerens, Lieven. "Van vergeten naar gegeerd. Dossin en de Joodse herinnering." *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII, nr. 2-3 (2012): 138-69.

Saerens, Lieven. *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn Joodse bevolking (1880-1944)*. Tielt: Lannoo, 2000.

Seberechts, Frank. "De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek." In *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, uitgegeven door Rudi Van Doorslaer, 271-84. Antwerpen: Meulenhof/Manteau en SOMA, 2007.

Seberechts, Frank. "De Joden in België in het Interbellum." In *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, uitgegeven door Rudi Van Doorslaer, 53-61. Antwerpen: Meulenhof/Manteau en SOMA, 2007.

Seberechts, Frank. "Spoilatie en verplichte tewerkstelling." In *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, uitgegeven door Rudi Van Doorslaer, 403-78. Antwerpen: Meulenhof/Manteau en SOMA, 2007.

Steinberg, Maxime. *La question juive 1940-1942*. Brussel: Vie ouvrière, 1983.

Van Den Wijngaert, Mark, Bruno De Wever, Dirk Luyten, Patrick Nefors, Luc Vandeweyer en Marnix Beyen. *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 2004.

Van Doorslaer, Rudi en Jean-Philippe Schreiber. *De curatoren van het getto: de vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting*. Tielt: Lannoo, 2004.

Van Doorslaer, Rudi. "Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België 1945-2000." In *Geschiedenis maken. Liber Amicorum Herman Balthazar*, uitgegeven door Gita Deneckere en Bruno De Wever, 227-49. Gent: Tijdsbeeld, 2003.

Wodak, Ruth. "The discourse-historical approach." In *Methods of Critical Discourse Analysis*, uitgegeven door Ruth Wodak en Michael Meyer, 63-94. Londen: SAGE Publications, 2001.

Wouters, Nico. "Critical perspective on 'docile Belgium': an overview of the Holocaust in occupied Belgium (1940-1944)." Onuitgegeven (2018).

Wouters, Nico. "De jacht op de joden, 1942-1944." In *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, uitgegeven door Rudi Van Doorslaer, 545-634. Antwerpen: Meulenhoff/Manteau en SOMA, 2007.